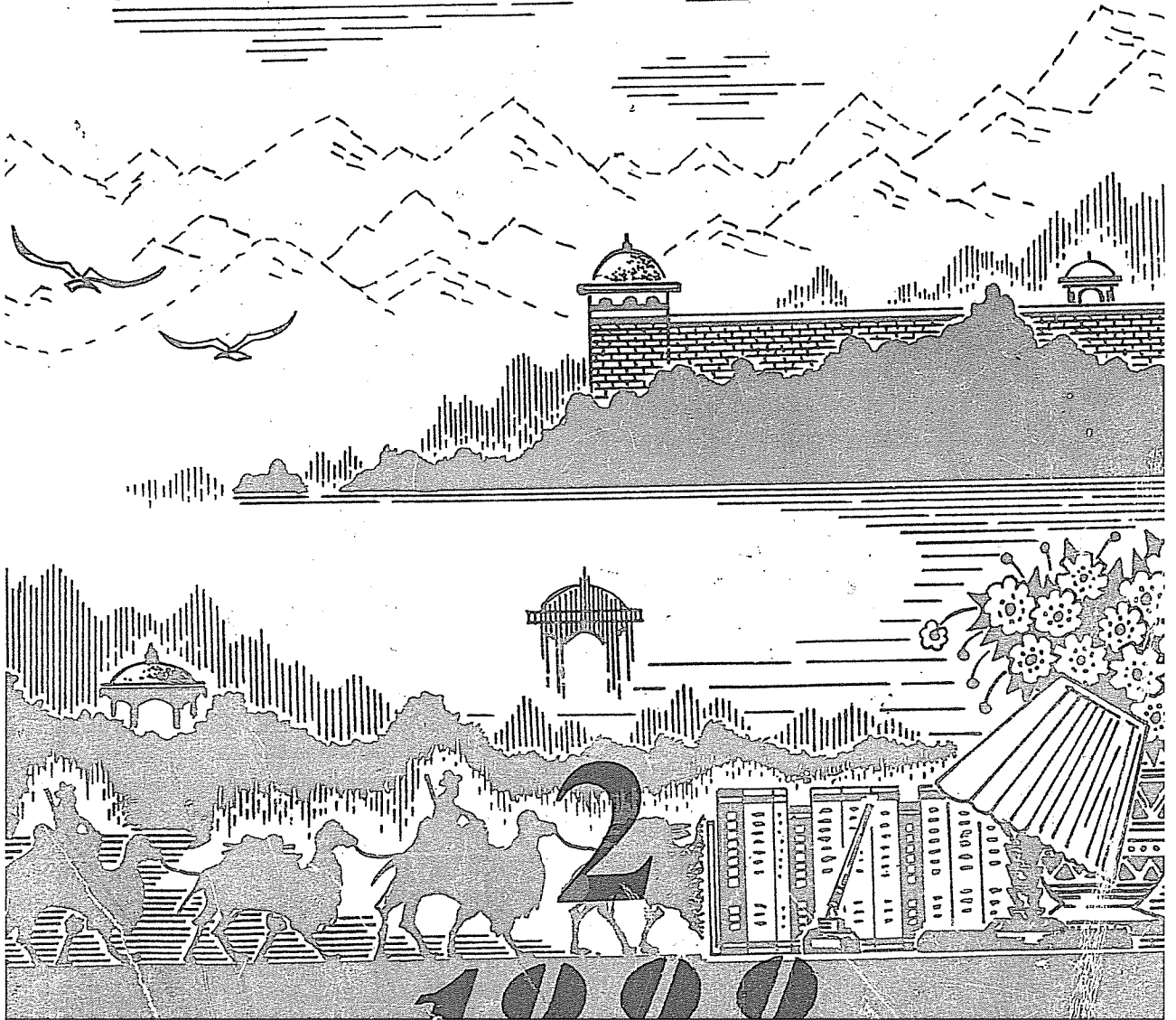

سینما کی تاریخ

شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى

بەسىلىنىڭ زۇرئال
16 - يىل نەشىرى

ئومۇمىي 47 - سان

1999 - يىللىق

2 - سان

باش مۇھەررىر: سائىر ئەلى

مۇئاۋىن باش مۇھەررىرلەر:

قادىر ھاپىز

غوپۇر ھوشۇر نىيازى

ئابدۇرۇپ ئىلى

مەسئەلەتچىلەر

ئۇيغۇر سايرانى

ئىمىن تۇرسۇن

نۇرمۇھەممەت دۆلەتى

تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى

(ئىلىنىڭ تەرتىبى بويىچە تىزىلدى)

ئابدۇرۇپ ئىلى، ئابدۇشوكۇر

تۇردى، ئابدۇقېيۇم خوجا، ئابىلەت

بوردۇن، ئابىلەت ئىمىن، سائىر

ئەلى، غوپۇر ھوشۇر نىيازى،

خوجا ھەممەت بونۇس، قادىر ھاپىز،

قاسىم خوجا، قۇربان مامۇت

مەسئۇل مۇھەررىر:

ئابلىز ئورخون

مۇندەرىجە

تارىخ سەھىپىسىدە

1 گەردىزىنىڭ تارىخى ئەسىرى «زەينۇل ئەخبار» دىن پارچىلار

14 روسىيىدىكى ئۇيغۇرشۇناسلىقنىڭ قىسقىچە تارىخى. . . نەبىجان تۇرسۇن قەدىمكى خوتەن بوستانلىقىدىكى ئاھالىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى

27 داۋۇت سايىم

32 غېنىزات خوجا ۋە ئۇنىڭ تايغانلىرى

34 ئۇچارئات — شاتۇر

يەر ناملىرى نەتىقىتى

ئالتاي ۋىلايىتىدىكى بىر قىسىم يەر ناملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى

35 بەيتۇللا جانئەخمەت

ئىلمىي مۇھاكىمە

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى ياۋروپا بىلەن مۇناسىۋەتلىكمۇ؟

38 خورۇتات ئىسابللا

ئۆرپ - ئادەت

XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر ئائىلىلىرى توغرىسىدا

45 سەئىدە ئابدۇخەمىتوۋا

شىنجاڭدىكى كەسىپلەر

ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە بېزىكى — ساندۇق

51 ئايگۈل ئوسمان

54 خوتەن قاشتېشى ھەققىدە پاراك

تەزكىرە گۈلزارى

ئابدۇقادىر داموللام ئۆلتۈرۈلگەن پاجىئەلىك كېچە

57 مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

59 يىپەك يولىدىكى ئۆتەك — شەيدۇللا

جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتى ئىندازە قىلىش تارىخى

2 §. مىڭ سۇلالىسىنىڭ قۇمۇل ۋە تۇرپان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

60

گەردىزىنىڭ تارىخىي ئەسىرى «زەينۇل ئەخبار» دىن پارچىلار

— «ئوتتۇرا ئاسيا ئىلمىي تەكشۈرۈش دوكلاتى (1893 - 1894 - يىللار)» نىڭ قوشۇمچىسى
 ۋ. ۋ. بارتولد

گەردىزى ۋەزىر جەيھانىنىڭ ئەسىرىنى (ھەممىمىزگە مەلۇمكى، كېيىنكى ئەرەب جۇغراپىيونلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ كىتابتىن پايدىلانغان)، ئىبن مۇقەففا (بۇ كىشى پارس شاھلىرى، ھىندى رىۋايەتلىرى ۋە ئارىستوتىلنىڭ ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلغان ئاتاقلىق تەرجىمان) نىڭ نامىسى ئەسىرىنى، ئىبن خۇردادبىھ (IX ئەسىردە ياشىغان) نىڭ كىشىلەرگە يېتىپ كېلىمىگەن «تەۋەددۇد دۇنيا» ۋە «كىتابى ئەخبار» ناملىق ئەسەرلىرىنى تارىخىي مەنبە قىلغان. ئىبن خۇردادبىھنىڭ كېيىنكى كىتابى يوقالغان بولۇپ، بۇ ئەسەرنىڭ تولۇق نامى «پارسىلار ۋە پارس شاھلىرىنىڭ نەسەبنامىسى» دۇر. دېگۈچى نەشىر قىلغان ئىبن خۇردادبىھنىڭ جۇغراپىيىگە دائىر ئەسىرىدە گەردىزى نەقىل ئالغان جايلار يوق. ئىبن خۇردادبىھنىڭ راۋبەرت ئەپەندى نەقىل كەلتۈرگەن پارسچە ئەسىرىدە (بۇ ئەسەرنىڭ تارىخىي ئەسەر ياكى جۇغراپىيىۋى ئەسەرلىكى نامەلۇم) بارىغاندىن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ دۆلىتىگە بارىدىغان يول نەقىل ئېلىنغان. بىز بۇ بىر بۆلەك مەزمۇنى پەقەت گەردىزىنىڭ ئەسىرىدىلا ئۇچراتتۇق. ئىبن خۇردادبىھنىڭ مۇشۇ ئەسىرىنىڭ باشقا ساقلىنىپ قالغانلىرىنى ھېچبىر تاپالمىدۇق.

1895 - يىلى يازدا مەن چەت ئەلدە خىزمەت قىلىۋاتقان چېغىمدا ھەر خىل شەرق قول يازمىلىرىنى كۆرگەندىم، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىم بولغىنى ئەبۇ سەئىد ئابدۇل ھەييا بىننى زەھھاك گەردىزىنىڭ غەزەۋى خانلىقىنىڭ سۇلتانى ئابدۇرەشىد (1050 - 1053 يىللار) نىڭ قىسقىغىنە ھۆكۈمرانلىق مەزگىلىدە يېزىپ چىققان «زەينۇل ئەخبار» دېگەن ئەسىرى ئىدى. بۇ ئەسەرنىڭ بىردىنبىر نۇسخىسى ھازىر ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈبخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان. ئېتىنىڭ «كاتالوگ» دىن بۇ ئەسەرنىڭ تەپسىلىي مۇندەرىجىسىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. كاتالوگ تۈزگۈچىنىڭ پىكرى ناھايىتى توغرا. بۇ كاتالوگ مۇندەرىجىسىدىن بۇ ئەسەرنىڭ مۇھىم مەزمۇنىدىن خەۋەردار بولغىلى بولىدۇ. بۇ ئەسەر يەنىمۇ تەتقىق قىلىنسا، بىزنىڭ تەلپىمىزمۇ تولۇق قاندۇرۇلغان بولاتتى. ئەرەب ئىستىلاسىدىن تاكى سۇلتان مەئۇدۇد تەختكە چىققىچە (1041 - يىلىغىچە) بولغان مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ تارىخى ھەققىدە گەردىزىنىڭ ئەسىرىدىن ھېچكىم پايدىلىنىپ باقمىغان. ئەسلى قول يازما ھەققىدە ئايرىم چۈشەنچە بېرىمىز. بۇ ئەسەرنىڭ كۆپلىگەن ئۈزۈندىلىرى ئېلان قىلىنىش ئالدىدا تۇرماقتا. بىز بۇ يەردە پەقەت تۈركىي قەبىلىلەرگە ئائىت بىر بايىلا تونۇشتۇرىمىز. بۇ بايتا جۇغراپىيىگە دائىر نۇرغۇن يېڭى ماتېرىيال ۋە قەبىلىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا بىر قاتار قىزىقارلىق رىۋايەتلەر خاتىرىلەنگەن.

گەردىزى تىلغا ئالغان شەھەر ئىسىملىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى تۇمانسكىينىڭ ئەسىرىدىن تاپتۇق. بىز پەقەت گەردىزى نەقىل كەلتۈرگەن يول لىنىيىگە ئاساسلىنىپ، ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ ئورنىنى قىياسەن بېكىتىپ چىقتۇق. گەردىزىنىڭ ئەسىرىدىكى تۈركىي قەبىلىلەرگە ئائىت ماتېرىياللارنىڭ بىر قىسمى XII ئەسىردە ئۆتكەن نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان «مەجمۇئات تەۋارىخ» ۋە مۇھەممەت ئەۋفىينىڭ (XIII ئەسىردە ياشىغان) «قىزىقارلىق ئىشلار ۋە مەشھۇر ھېكايىلەر» دېگەن ئەسىرىدە تىلغا ئېلىنغان. ئېنىقكى، گەردىزىنىڭ شەرقىي ياۋروپادىكى مىللەتلەرگە دائىر ئاساسلىق تارىخىي ماتېرىياللىرى ئىبن رۇستەھنىڭ ئەسىرىدىن ئېلىنغان. ئەمما گەردىزى ئۆز ئەسىرىنىڭ ھېچقانداق يېرىدە ئۇنىڭ ئەسىرىدىن نەقىل ئالمىغان، بەلكىم ئىبن رۇستەھ بىلەن گەردىزى ئوخشاشلا ئىبن خۇردادبېھنىڭ ئەسىرىدىن پايدىلانغان بولۇشى مۇمكىن. بولۇپمۇ گەردىزى بايان قىلغان بەزى مەلۇماتلارنى بىز ئىبن رۇستەھنىڭ ئەسىرىدىن تاپالمايمىز.

گەردىزىنىڭ ئەسىرىنىڭ تىلى ئىخچام، بۇ جەھەتتە ھېچقانداق قىيىنچىلىق يوق. ئەمما ئەسەردىكى نۇرغۇن قەدىمىي سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئوقۇلۇشى قىيىنچىلىق پەيدا قىلىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ قوليازما نۇسخىسى كېيىنرەك كۆچۈرۈلگەن. مىلادىيە 1782 - يىلى (12 - ئاي)؛ كۆچۈرگۈچى بۇ ئەسەرنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇن سۆز ۋە ئۇلارنىڭ ئوقۇلۇشىنى چۈشەنەلمىگەن ۋە بەزى جايلارنى ئۆزگەرتىپ ئادەم چۈشەنەلمەيدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويغان. ئەسلى نۇسخىسى تۈزىتىشتە مەن تۇمانسكىينىڭ نەشرىدىن، «مەجمۇئات تەۋارىخ» دىن، دېگۈچى ئېلان قىلغان ئىبن رۇستەھنىڭ ئەسىرىدىن ۋە راۋبېرتنىڭ ئىبن خۇردادبېھنىڭ ئەسىرىدىن نەقىل كەلتۈرگەن قىسىملىرىدىن پايدىلاندىم. تۈزىتىش ۋە تولۇقلاش ئىشلىرىنى ئاساسەن زالىمان قىلدى. ئۇ خۇشاللىق بىلەن ئەسلى تېكىستنى سېلىشتۇرۇپ، ئوقۇشۇپ بەردى.

تەرجىمىسى

ئەبەيدۇللاھ بىننى خۇردادبېھ ئۆزىنىڭ «كىتابى ئەخبار» ناملىق ئەسىرىدە «تۈركلەر جىنەلەقتۇر» دېگەن. ئەبۇ ئەسىر ئابدۇللاھ بىننى مۇقەفقا ① «دۇنيانىڭ تۆت تەرىپى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دېگەن: نوھ ئەلەيھىسسالام كېمىدىن چىققاندا ئادەمزات ئۇرۇقى تامامەن قۇرۇغانىدى. نوھنىڭ ھام، سام، يافەس دەپ ئۈچ ئوغلى بار ئىدى. ئۇ پۈتۈن دۇنيانى مۇشۇ ئۈچ ئوغلىغا بۆلۈپ بېرىپتۇ. ئۇ، زەنگىلەر، ھەبەشىستانلىقلار، نۇبىيە ۋە بەربەرلەر زېمىنىنى ۋە ئۇ دۆلەتلەرنى، قۇرۇقلۇق ۋە دېڭىز ئوكيانلارنى ھەمدە ئىراننى ھامغا بېرىپتۇ؛ ئىراق، خۇراسان، ھىجاز، يەمەن، سۈرىيە ۋە ئىران شەھەرلىرى سامنىڭ مۈلكى بولۇپتۇ؛ تۈرك، سىلاۋىيان، يەجۇج - مەجۇجلىرى ياشىغان جايلاردىن تاكى چىنغىچە بولغان زېمىننى يافەسكە بېرىپتۇ. تۈركىستان ئادەم زىچ جايدىن يىراق بولغاچقا «تۈرك» ② دەپ ئاتالغان. نوھ ئەلەيھىسسالام ئۇلۇغ تەڭرىدىن يافەسكە بىر ئىسىم ئاتا قىلىشنى، بۇ ئىسىمنى دېگەندە شۇ ئىسىم يامغۇر يېغىشنى تىلەپ دۇئا قىلىپتۇ. تەڭرى ئۇنىڭ ئىلتىجاسىنى ئاڭلاپتۇ. ھەم يافەسكە يامغۇر تىلەشنىڭ دۇئاسىنى ئۆگىتىپ قويۇپتۇ. يافەس بۇنى ئۆگىنىۋاپتۇ ھەم ئۇنى بىر تاشقا پۈتۈپ، ئۈنۈپ قالماستىن ئۈچۈن بويىغا ئېسىۋاپتۇ. ھەر قېتىم بۇ ئىسىمنى ئوقۇپ يامغۇر تىلەنگەندە، يامغۇر ياغىدىكەن. مۇبادا ئۇ تاشنى سۇغا سېلىپ سۇنى كېسەل ئادەمگە ئىچكۈزسە، كېسەل شۇ ئىسىمنى ساقىيىپ كېتىدىكەن. كېيىن تاشنى تەۋەرۈك سۈپىتىدە ئەۋلادلىرىغا مىراس قالدۇرۇپ كېتىپتۇ. ئۇلار كۆپىيىپ نۇرغۇن بولۇپتۇ. غۇز (ئوغۇز)، قارلۇق، ھازار ۋە باشقا قەبىلىلەر تاشنى دەپ ماجىرالاشتى. تاش ئوغۇزلارنىڭ قولىدا ئىكەن. شۇ ئۇلار بىر كۈنى يىغىلىپ چەك تارتىپ، چەك كىمگە چىقى تاشنى شۇنىڭغا بەرمەكچى بولۇپتۇ. ئوغۇزلار ھېلى تاشقا ئوخشاش تاشتىن بىرنى تېپىپ، ھېلىقى ئىسىم

سەرگۈزەشتىلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى قارلۇقلارنى چاقىرىپ، بۇ يابغۇنى ئۇلارغا باشلىق قىلىپ تەيىنلەپتۇ ۋە بۇ قەبىلىنى يابغۇ قارلۇق دەپ ئاتاشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ.

كېيىن بىر ئادەم تۈركىستاندىن توققۇز ئوغۇز قەبىلىسىگە كەپتۇ. ئۇ يابغۇ قەبىلىسىدىكى بىر قۇل قىزنى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ، ئۇنى تۈركىستانغا ئېلىپ قېچىپتۇ. تۈركىستان قاغانى ئۇ قىزنى ئۇنىڭدىن تارتىۋېلىپ، خوتۇنلۇققا ئاپتۇ ۋە ئۇنى ناھايىتى ئوبدان كۈتۈپتۇ. ئۇنىڭ تۇغقانلىرىغا خەت يېزىپ، ئۇنىڭ ئەھۋالىنى بايان قىلىپتۇ ۋە تۇغقانلىرىنى تەكلىپ قىپتۇ. ئۇلار كېلىشى بىلەنلا، قاغان ئۇلارغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەر بۆلۈپ بېرىپتۇ ۋە شۇلارنىڭ قەبىلىسىدىكى قالغانلارنىمۇ چاقىرتىپتۇ. ئۇلار بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قەبىلە بويىچە يولغا چىقىپتۇ. ئۇلار يىغىلىپ بولغاندا، قاغان ئۇلارنى سىرتتىن كەلگەن كىشىلەر دەپ قاراپ ئۆز زېمىنىدا تۇرۇش ھەم ئۇلارغا بېرىشنى... ③ بۇيرۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇلار بۇ يەردە تۈركىستانلىقلار قاغانغا قارشى كۈرەش قىلغانغا قەدەر تۇرۇپتۇ. ئۇلار مۇشۇ خەلق ئىچىدىكى شان-شەرەپكە سازاۋەر 20 بەگنى ئۆلتۈرۈپ، خاقانىيلىككە ئىگە بولغاندا ھەممىسىنى قىرىپ تاشلاپتۇ. خاقانىيلىكلەرنىڭ دۆلىتى قارلۇقلارنىڭ چوڭ پەن (劣潘) تۇرۇقىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىپتۇ. قۇتوغلان خاقانىيلىكلەر ئىچىدە ئەڭ ئاخىرىدا ئۆلتۈرۈلۈپتۇ. قارلۇقلاردىن بىرىنچى بولۇپ تەختكە چىققان كىشىنىڭ ئىسمى — ئىلمالماستى ئىدى. كېيىن ھاكىمىيەت قارلۇقلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتىپتۇ. تۈركىستاندىكى نۇرغۇن قەبىلە مۇشۇ يابغۇ قارلۇق قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان. ئەمما ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك تەپسىلىي ئەھۋاللاردىن خەۋەردار ئەمەسمەن.

قىماقلارنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق: تاتار بەگ ئۆلگەندىن كېيىن ئىككى ئوغلى قالغانىكەن. چوڭ ئوغلى دۆلەتنى ئىدارە قىلىپتۇ. كىچىك ئوغلى ئاكتىسىغا غۇم ساقلاپ يۈرىدىكەن. ئۇنىڭ ئىسمى شاد

ئەزەمنى مۇشۇ تاشقا پۈتۈپ قويۇپتۇ. بەلگىلەنگەن پەيت يېتىپ كەپتۇ. چەك تارتىلىپتۇ، چەك قارلۇقلارغا چىقىپتۇ. ھېلىقى يالغان تاشنى ئوغۇزلار قارلۇقلارغا بېرىپتۇ. ئەسلىدىكى تاش ئوغۇزلارنىڭ قولىدا قاپتۇ. تۈركلەرنىڭ تاشتىن يامغۇر تىلەش ئادىتى مانا مۇشۇنىڭدىن كەلگەنىكەن. ئۇلارنىڭ ساقال — بۇرۇتلىرىنىڭ شالاڭلىقى ۋە ياۋۇزلۇقىغا كەلسەك، [يافەس] بوۋاق چېغىدا ئاغرىپ قېلىپ، ھېچقانداق دورا كار قىلماپتۇ. ئاخىرى بىر موماي يافەسنىڭ ئانىسىغا: «سىز ئۇنىڭغا چۈمۈلە تۇخۇمى بىلەن بۆرە سۈتى بەرسىڭىز ساقىيىپ كېتىدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن يافەسنىڭ ئانىسى مۇشۇ ئىككى نەرسە بىلەن يافەسنى بىر قاي بېقىپتۇ. ئاخىرى ئۇنىڭ كېسلى ساقىيىپتۇ. ئۇ بالاغەتكە يەتكەندە شالاڭ ساقال — بۇرۇت ئۆسۈشكە باشلاپتۇ. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ ئۇنىڭغا ئوخشاش چوڭ بوپتۇ. يىغىپ ئېيتقاندا، شالاڭ ساقال — بۇرۇت چۈمۈلە تۇخۇمدىن، ياۋۇزلۇق بۆرە سۈتىدىن كەلگەنىكەن. تۈركلەر ئەنە شۇ يافەسنىڭ ئەۋلادىدۇر. ھازىر مەن ئۇلارنى كىتابىمدا ئۆزۈم كۆرگەن كىتابلاردىكىدەك بايان قىلىپ ئۆتىمەن.

قارلۇقلارغا كەلسەك، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قارلۇق ئەسلىدە تۈرك بەگلىرىدىن بىرى ئىكەن. بۇ تۈركلەر بىر جايدىن باشقا بىر جايعا كۆچۈپتۇ. قارلۇقنىڭ ئانىسى ئاتقا مىنىپ مېڭىپتۇ. بۇ يەردە ھېچقانداق ئادەم زات يوق ئىكەن. قارلۇقنىڭ بىر قولى ئۇنىڭ ئاپىسىغا يېقىنلىشىپ ئۇنىڭغا ئېرىشمەكچى بولۇپ، ئۇنى قۇچاقلىۋاپتۇ. ئۇ ئايال پوپۇزا قىلىپ ئۇنى قوغلىۋېتىپتۇ. تەبىئىيىكى، تۈرك ئاياللىرى ئەخلاقلىق كېلىدۇ. قۇل قورقۇپ كېتىپ، قاغان ھۆكۈمرانلىقىدىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ يۇرتىغا قېچىپ كېتىپتۇ. قاغاننىڭ قول ئاستىدىكى بىر كىشى ئۇنى ئوۋ ئوۋلاۋاتقان يەردە كۆرۈپ قاپتۇ. ئۇ يەر ناھايىتى سوغۇق بولغاچقا، ئۇ ئۈستىگە ئىككى پارچە كىگىزنى يېپىنچا قىلىۋالغانىكەن. قاغاننىڭ قول ئاستىدىكى ھېلىقى كىشى ئۇنى «يابغۇ» دەپ ئاتايتۇ. كېيىن ئۇنى قاغاننىڭ يېنىغا ئېلىپ كىرىپتۇ. قاغان ئۇنىڭ

باشقا كىشىلەرمۇ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ بۇ يەرگە كېلىشكە باشلاپتۇ. بۇ يەردىكىلەر يىغىلىپ 700 كىشى بوپتۇ. ئۇلار ئۇزاققىچە شادنىڭ يېنىدا ئىشلەپتۇ. كېيىن ئۇلار تاغنى بويلاپ ئولتۇراقلىق قىلىپتۇ. ھەمدە بايا تىلغا ئېلىنغان 7 كىشىنىڭ ئىسمى 7 قەبىلىنىڭ ئىسمى بولۇپ قاپتۇ. بارلىق قىماقلارنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋەھشى، پىخسىق ۋە قىزغانچۇق. بىر كۈنى شاد ۋە بالىلىرى ئېرتىش دەرياسى بويىدا تۇرسا: «سىز شادمۇ؟ سىز مېنىڭ سۇدا تۇرغانلىقىمنى كۆردىڭىزمۇ؟» دېگەندەك ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ. شاد سۇ ئۈستىدە لەيلەپ قالغان چاچتىن باشقا ھېچنەرسىنى كۆرەلمەپتۇ، ئېتىنى باغلاپ قويۇپ، سۇغا كىرىپ ھېلىقى چاچنى تۇتۇپ قارىسا، ئۇ چاچ ئەسلىدە خوتۇننىڭ چېچى ئىكەن. ئۇ خوتۇندىن: «سەن قانداقلا چە بۇ يەرگە چۈشۈپ كەتتىڭ؟» دەپ سوراپتۇ. ئۇ: «تىمىق مېنى قىرغاقتىن تارتىپ كىردى» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ (قىماقلار بۇ دەريانى ئۇلۇغلاپ ئۇنىڭغا چوقۇندىكەن، ئۇلار بۇ دەريانى ئۆزىنىڭ خۇداسى دەپ قارايدىكەن). شۇنىڭ بىلەن شاد «تۇتۇق» دەپ ئاتىلىپتۇ، بۇ سۆزنىڭ «ئاۋازنى ئاڭلاپ سۇغا ئىككىلەنمەي كىرگۈچى» دېگەن مەنىسى بار ئىكەن. ⑥

قىماقلار زېمىنىغا بارىدىغان يولغا كەلسەك، قارىتىن يولغا چىقىپ يېڭى كەنت ⑦ كە بارىمىز. يېڭى كەنتتىن قىماقلار يېرىگە بارىدىغان يولدا بىر دەريا بار. بۇ دەريادىن ئۆتسەك قۇملۇققا كىرىمىز. تۈركلەر بۇ يەرنى يۈكەن دەپ ئاتايدۇ. يەنە ماڭساق سوقاق (سوقۇق) دەرياسىغا بارىمىز. بۇ دەريادىن ئۆتكەندىن كېيىن سارلىققا كېلىمىز، يەنە ماڭساق كەندىرتاغقا بارىمىز. سەيباھلار ئاۋۋالقىدە كىلا ھېلىقى دەريانىڭ قىرغىقىنى بويلاپ ئوتلاق ۋە ئورمانلىقلار بىلەن ماڭسا دەريانىڭ مەنبەسىگە بارىدۇ؛ بۇ يەردىكى تاغلار ناھايىتى ئېگىز ئىكەن، كېيىن تاغ ئىچىدىكى تار چىغىر يول بىلەن تاغقا چىقىپ ئۇ يەردىن كەندىرتاغقا چۈشۈپ يەنە ئاسۇس دەرياسىغا قاراپ ماڭىمىز. مۇشۇ يولدا 5 كۈن ماڭىمىز، ئورمانلار ناھايىتى قېلىن بولغانلىقتىن، تا ئاسۇس

ئىكەن. ئۇ ئاكسىغا بىر قېتىم سۇيقەست قىلغان بولسىمۇ، مەغلۇپ بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قورقۇپ كېتىپ، ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان قۇل قىز بىلەن بىللە، ئاكسىدىن ئايرىلىپ باشقا يەرگە قېچىپ كېتىپتۇ. ئۇ يەردە بىر دەريا بار ئىكەن، ئۇ يەردە نۇرغۇنلىغان قۇش ۋە ياۋايى ھايۋانلار ياشايدىكەن. ئۇلار مۇشۇ يەرگە چېدىر تىكىپ ئولتۇراقلىشىپتۇ. ئىككىسى ھەر كۈنى بىللە ئوۋ ئوۋلاپ ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى يەپ، بۇلغۇن، سۆسەر تېرىلىرىدىن كىيىم تىكىپ كىيىپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈپ بۇ يەرگە ئۇلارنىڭ 7 تۇغىنى كەپتۇ. ئۇلار ئىسمى، ئىمەك، تاتار، باياندىر، قىچاق، لانىكەز ④، ئاجلادار ئىدى. بۇ يەتتەيلەن ئەسلىدە خوجايىنلىرىنىڭ پادىسىنى باقىدىغان چوپانلار ئىكەن. پادىلار ئوتلاۋاتقان جايدا ئوت - چۆپلەر بولمىغاچقا، يايلاق ئىزدەپ چىقىپ شاد تۇرغان مۇشۇ جايعا كېلىپ قاپتۇ. شادنىڭ ئايالى ئۇلارنى كۆرۈپ يۈگۈرۈپ چىقىپ «ئەرتۇش» دەپ ۋارقىراپتۇ، بۇ «توختا» ⑤ دېگەنلىك بولىدىكەن. ئېرتىش دەرياسىنىڭ نامى مۇشۇنىڭدىن كەلگەن. كۆپچىلىك ئۇ قىزنى تونۇپ ئاتىتىن چۈشۈپ چېدىرغا كىرىپتۇ. شاد ئوۋلاپ كەلگەن نەرسىلىرى بىلەن ئۇلارنى مېھمان قىپتۇ. ئۇلار بۇ جايدا تاكى قىش كەلگىچە تۇرۇپتۇ. قىشتا قار قېلىن يېغىپ ئۇلار كېتەلمەپتۇ. بۇ يەردە ئوت - چۆپلەر ناھايىتى كۆپ ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار مۇشۇ جايدا قىشلاپتۇ. قار - مۇزلار ئېرىپ ئەتىياز كەلگەندە، ئۇلار ئىچىدىن بىرسىنى تاتار ئوردىسىغا قەبىلىلەرنىڭ خەۋىرىنى ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ. ئۇ ئادەم ئۇ يەرگە بېرىپ قارىسا، ھەممە يەر خارابىلىققا ئايلىنىپ، ئاھالىلەر قىرىلغانىكەن، دۈشمەنلەر كېلىپ خەلقنى بۇلاپ - تالاپ ئۆلتۈرىدىغانى ئۆلتۈرۈۋەتكەنىكەن. قىرغىنچىلىقتىن ئامان قالغان خەلق تاغ ئۈستىدىن بۇ يەرگە كەلگەن ھېلىقى ئادەم تەرەپكە قاراپ يۈگۈرۈپ كەپتۇ. ئۇ، ئۆز دوستلىرىغا شادنىڭ ئەھۋالىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. كۆپچىلىكنىڭ ھەممىسى ئېرتىش دەرياسىغا قاراپ ئاتلىنىپتۇ. ئۇلار بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن، شادنى ئۆزىگە بەگ قىلىپ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ.

بارالمايدۇ. قىماقلار بۇلغۇن، سۆسەر ئوۋلايدۇ. ئۇلارنىڭ بېگىنىڭ بامال يابغۇ (ياكى يامال يابغۇ) دەپ نامى بار.

ياغما قەبىلىسىگە كەلسەك، ھېلىقى تۈرك قاغاننىڭ ئېيتىشىچە، قارلۇقلارنىڭ سانى كۆپىيىپ، كۈچى زورىيىپ تۇخارستاندىكى خايتالار ⑫ بىلەن ئالاقە قىلىشقا باشلاپتۇ. ئۇ كىشىلەر قارلۇقلاردىن قىز تەلەپ قىلسا، قارلۇقلار ئۇلارغا قىز بېرىدىغان بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قاغان تۈركستاننىڭ ئاجىزلاپ كەتكەنلىكىنى بايقاپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدىن ئەنسىرەپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى ئۆز قەبىلىسىدىن قېچىپ چىقىپ، قارلۇقلارغا ئەل بوپتۇ. ئەمما كېيىنكىلەر ھەرقانچە قىلىپمۇ ئۇلار بىلەن ئەپ ئۆتەلمەپتۇ. تۈرك قاغانى ئۇلارنى قارلۇقلار بىلەن قىماقلارنىڭ ئارىسىدىكى زېمىنغا بېرىپ ئولتۇراقلىشىشقا بۇيرۇپتۇ. ئۇلارنىڭ بىر بېگى بولۇپ ئىسمى... ئىكەن. ياغمىلار باي خەلق بولۇپ، ئۇلارنىڭ نۇرغۇن يىلقىسى بار. چىنىنىڭ بىر ئايلىق غەربىدىكى جايدا ئولتۇراقلاشقان. ئۇ يەردىن... چىقىدۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا نىزا تۇغۇلۇپ بىر قىسمى تۈرك قاغاننىڭ ئالدىغا بېرىپ پاناھلىق تىلەپتۇ. ئۇلار كېلىپ ياغمىلارغا ئەل بوپتۇ، قالغانلىرى ئۇلار بىلەن بىرلەشكەن ۋاقىتتا، ئۇلار تۈرك قاغاننىڭ قېشىغا بىر ئەلچى ئەۋەتىپ قاغانغا ئۆز ئەھۋالىنى بايان قىلىپتۇ ۋە: «بىز كېلىپ سىزگە خىزمەت قىلماقچى، مۇبادا سىز يول قويسىڭىز بىز شۇ ئان ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇمغا ئۆتىمىز» دەپتۇ. قاغان بۇنىڭدىن ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ ئۇلارغا كەڭچىلىك قىلىپتۇ ۋە ئۇلارنىڭ تەلپىگە ماقۇل بوپتۇ. قارلۇقلار ئۇلارغا ياخشى مۇئامىلە قىلىنماقچقا، ناھايىتى كۆپ زىيانغا ئۇچراپ بۇ يەردىن ئايرىلىپ قىماقلارغا ئەل بوپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي شاد تۇتۇق ئۇلاردىن ئۆچ ئېلىشقا باشلاپتۇ. ئۇلاردىن باج - سېلىق ئاپتۇ. ئۇلار تامامەن ۋەيران بوپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار قاغاننىڭ يېنىغا قېچىپ بېرىپ، قاغاندىن ئۆزلىرىگە مېھرى - شەپقەت ئاتا قىلىشنى ئۆتۈنۈپتۇ، قارلۇق ۋە قىماقلاردىن

دەرياسىغىچە ئادەم قۇياش نۇرىنى كۆرمەيدۇ. ئاسۇس دەرياسىنىڭ سۈيى قارا بولۇپ، شەرقتىن ئېقىپ چىقىپ تەبىرىستانغا ⑧ كىرىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئېرتىشقا قاراپ ماڭمىز. مانا مۇشۇ جايلار قىماقلارنىڭ يۇرتىدۇر. دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدا نۇرغۇن ياۋا ئات بار، ئۇلار شۇ جايلاردا خالىغانچە ئوتلاپ يۈرىدىكەن. بەزى ۋاقىتلاردا بىرەر جايدىلا 1000 — 2000 دىن ئارتۇق ياۋا ئاتنى كۆرگىلى بولىدىكەن، ئۇلار ئېسىل ئاتلاردىن كۆپەيگەنكەن. مۇبادا بۇ ئاتلارنى تۇتماقچى بولساق سالغا تاشلاپ تۇتۇشتىن باشقا ئۇسۇل كار قىلمايدۇ. ئات تۇتۇلغاندىن كېيىن مىنىپ كۆندۈرۈلىدۇ، ئات كۆندۈرۈلگەندىن كېيىن كىشىلەر بىلەن ناھايىتى تېزلا چىقىشىپ كېتىدىكەن. ئېرتىش دەرياسى شۇنچە چوڭ ئىكەنكى، بىر ئادەم دەريانىڭ بۇ قىرغىقىدا تۇرسا، قارشى قىرغاقتىكى ئادەمنى تونۇغىلى بولمايدىكەن، دەريا سۈيى قارا ئىكەن، ئېرتىش دەرياسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن قىماقلارنىڭ چېدىرلىرى ئالدىغا كېلىمىز. ئۇلارنىڭ پاكاز قۇرۇلۇشلىرى يوق، ھەممىسى ئورمانلىق، تاغ جىلغىلىرى ۋە يايلاقلاردا تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ نۇرغۇن كالا - قوينى بار، ئۇلاردا تۆگە يوق. مۇبادا بىرەر سودىگەر بۇ يەرگە بىر تۆگە بىلەن كەلسە، تۆگە ئۇ يەردە ياشىيالمايدۇ. چۈنكى تۆگە بۇ يەردىكى ئوتنى يېسە شۇ ھامان ئۆلۈپ قالىدۇ. ئۇلارنىڭ ئېلىدىن تۈز چىقمايدۇ، مۇبادا بىرەيلەن بۇ يەرگە بىر مەن ⑨ تۈز ئېلىپ كەلسە، ئۇ كىشى بىر سۆسەر تېرىسىگە ئىگە بولىدۇ. يازدا ئۇلار قېمىز ئىچىدۇ. ئۇلار قۇرۇتۇلغان قوي، ئات ۋە كالا گۆشلىرىنى تەييارلاپ قىشلايدۇ. ئۇلارنىڭ باي - كەمبەغەللىكى مال - مۈلكىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. بۇ ئەلدە قار بەك كۆپ ياغىدۇ. داللىلارنى قاپلاپ كەتكەن قارلار نەيزە بويى كېلىدۇ. ⑩ قىشتا ئۇلار ئاتلىرىنى يېتىلەپ ناھايىتى يىراققا — ئۆك تاغ رايونىغا ⑪ كېتىدۇ. ئۇلار قىشتا ياغاچتىن ياسىۋالغان كۆلچەكلەرنى ئىشلىتىدۇ. قار قاتتىق ياغقان ۋاقىتلاردا ئاتلار مۇشۇ سۇلارنى ئىچىدۇ، چۈنكى قار قاتتىق ياغقاندا ئۇلار سۇ ياز يەرگە

تەختكە چىققاندىن كېيىن، قېچىپ كەلگەن كىشىگە تازا ياخشى مۇئامىلە قىلمايۇقانلىقى بىلىنىپتۇ. ئۇ كىشى باشقا يۇرتقا كېتىشكە مەجبۇر بولۇپ، باشقىلار يېنىغا كەپتۇ. باشجۇرت ھازار بېگىنىڭ باي ئەمەلدارى بولۇپ، 2000 چەۋەندازى بار ئىكەن، ئۇ ھازارلار بىلەن قىماقلار ئارىسىدىكى زېمىندا تۇرىدىكەن. ھازار قىغان باشجۇرتلارغا ئادەم ئەۋەتىپ، سلاۋياننى قوغلىۋېتىشنى بۇيرۇپتۇ. ئۇ كىشى بىلەن سلاۋيانلار مۇشۇ ئىشنى دەپ تەگىشىپ قاپتۇ. سلاۋيانلار مەغلۇپ بولۇپ، زېمىنىغا بېرىپتۇ. ئۇنىڭ بىلەن ئۇ كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى بار ئىكەن. ئۇ يول بويلاپ مېڭىپ، توققۇز ئوغۇزلار بىلەن قىماقلار ئارىسىدىكى بىر جايغا كېلىپ قاپتۇ. توققۇز ئوغۇز قاغانى ئۆز قەبىلىسىدىكىلەر بىلەن جېدەللىشىپ غەزەپتىن نۇرغۇن ئادەمنى ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ. ئامان قالغانلار تۈركۈم - تۈركۈملەپ سلاۋيانغا ئەل بولۇپتۇ. ئۇ كەلگەنلەرنى قوبۇل قىپتۇ ۋە ياخشى مۇئامىلە قىپتۇ. شۇڭا ئۇلار يىغىلىپ نۇرغۇن ئادەم بوپتۇ. ئۇ بىر ئادەمنى باشجۇرتقا ئەۋەتىپ، ئۇلار بىلەن دوستلۇق ئورنىتىپ تېخىمۇ كۈچىيىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇزلارغا ھۇجۇم قوزغاپ، ئۇلاردىن نۇرغۇن ئادەمنى ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ ھەم نۇرغۇن ئەسىرگە ئىگە بوپتۇ. ئۇلار نۇرغۇن پۇل توپلاپتۇ، پۇلنىڭ بىر قىسمىنى بۇلغان، يەنە بىر قىسمىنى ئەسىرلەرنى قۇل قىلىپ سېتىشتىن تاپقاندىن كەينى. ئۇ ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى قەبىلىلەرنى يىغىپ، ئۇلارغا «قىرغىز» دەپ نام بېرىپتۇ. قىرغىزلارغا دائىم خەۋەرلەر سلاۋيانلارغا يېتىپ بارغاندا، سلاۋيانلاردىن نۇرغۇن كىشى ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ۋە مال - مۈلكىنى ئېلىپ، قىرغىزلارغا ئەل بولۇپ، ئۇلار بىلەن ئارىلىشىپ ئۇرۇق - تۇغقان بولۇپ كېتىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن كۆپچىلىك ئۆزئارا قوشۇلۇپ، كوللېكتىپ بولۇپ ئۇيۇشۇپتۇ. سلاۋيان قان سىستېمىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى قىرغىزلارنىڭ چىرايىدىنمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ چېچى قىزىل، تېرىسى ئاق كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ قولى ئۇزۇن، ئۇلارنىڭ ئۇلۇغۇز ئوغۇزلار زېمىنىدىن قىرغىزلار يېرىگە

ئايىرىلىپ قاغاننىڭ ئالدىغا كەپتۇ. قاغان شاد تۇتۇقنىڭ نامىغا تەقلىد قىلىپ، بايا نامى تىلغا ئېلىنغان ياغىلارنىڭ بېگىگە ياغا تۇتۇق دېگەن ئۇنۋاننى بېرىپتۇ.

قىرغىزلارنىڭ ئۆز بېگىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۇيۇشۇشنىڭ سەۋەبىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىمەن. ئۇ سلاۋيانلاردىن كېلىپ چىققان بولۇپ، سلاۋيانلاردىكى مەرتىۋىلىك، ئېسىلزادە كىشىلەردىن ئىدى. ئۇ سلاۋيان دۆلىتىدە تۇرغان مەزگىلدە رېمىدىن بىر ئەلچى كەپتۇ. ئۇ ھېلىقى ئەلچىنى ئۆلتۈرۈپ قويۇپتۇ. ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىشنىڭ سەۋەبى، رېمىلقلار نوھنىڭ ئوغلى سامدىن كېلىپ چىققانلىقى، سلاۋيانلارنىڭ يافەستىن كېلىپ چىققانلىقىدىن بولغان. ئۇلارنىڭ نامى «ئىت» بىلەن مۇناسىۋەتلىك، چۈنكى ئۇلار ئىت سۈتى ئېمىپ چوڭ بولغان. بۇ مۇنداق ئىش: كىشىلەر چۈمۈلنىڭ تۇخۇمىنى ئالماقچى بولغاندا، چۈمۈلە خۇدادىن يافەسكە تەقۋادار ئوغۇل ئاتا قىلماسلىقىنى تىلەپتۇ. يافەس بىر ئوغۇل پەرزەنت يۈزى كۆرۈپتۇ، ئىسمىنى ئەمكە قويۇپتۇ. ئۇنىڭ ئىككى كۆزى كور ئىكەن. ئۇ ۋاقىتلاردا ئىتتىن ئۆت كۆرى بولىدىكەن. يافەسنىڭ بىر ئىتى بار بولۇپ، دەل شۇ چاغدا ئىتمۇ كۈچۈكلەپتۇ. يافەس ئىتنىڭ كۈچۈكىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ. ئۇنىڭ ئوغلى 4 ياشقا كىرگۈچە مۇشۇ ئىتنى ئېمىپتۇ. يول ماڭسا ئىتنىڭ قۇلىقىنى تۇتۇپ قارىغۇلاردەك يول مېڭىپتۇ. ئىت ئىككىنچى كۈچۈكىنى كۈچۈكلەنگەندە، يافەسنىڭ ئوغلىنى تاشلىۋېتىپتۇ ھەم خۇدادىن ئۇنىڭدىن قۇتۇلدۇرۇپ قويغىنىغا رەھمەت ئېيتىپتۇ. ئىككىنچى كۈنى ئىتنىڭ ئىككى كۆزىنى بۇ يالغاغا ئۆتۈنۈپ بەرگەنلىكى، ئىتنىڭ پەقەت ئىككى كۆزى قالغانلىقى مەلۇم بولۇپتۇ، ئەسلىدىكى ھېلىقى ئىككى كۆزنىڭ ئورنى ئىتنىڭ يۈزىدە قاپتۇ. شۇنداق بولغاچقا ئۇلار ساقلابلار (سلاۋيانلار) دەپ ئاتىلىپ قاپتۇ. ھېلىقى يەگ تالاش - تارتىشتا ئەلچىنى ئۆلتۈرۈپ قويغانلىقتىن، سلاۋيان دۆلىتىدىن ئايىرىلىشقا مەجبۇر بوپتۇ. ئۇ ئۇ يەردىن ئايىرىلىپ، ھازارلارغا ئەل بوپتۇ. قاغان ئۆلگەچە ئۇنى ناھايىتى قىزغىن كۈتۈپتۇ. باشقا قاغان

بارىدىغان يول بولسا، چىنانكەتتىن خاسانغا، خاساندىن نوخبەككە بېرىپ، يايلاقتا 1 - 2 ئاي مېڭىپ، يەنە قۇملۇقتا 5 كۈن ماڭغاندىن كېيىن كەمىز ئارتقا كېلىمىز. كەمىز ئارتتىن مەنبەكلۇغا بارغىچە تاغقا ياندېشىپ 2 كۈن ماڭغاندىن كېيىن ئورمانلىققا كىرىمىز. بۇ يەردە يايلاق، بۇلاق، ئوۋلاقلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. مۇشۇبويىچە ئۇدۇل مېڭىپ كىشىلەر مەنبەكلۇ دەپ ئاتايدىغان تاغقا كېلىمىز. بۇ تاغ ناھايىتى ئېگىز بولۇپ، تاغدا بۇلغۇن، سۆسەر، بۆكەن، دەل - دەرەخ ۋە ئوۋ ھايۋانلىرى ناھايىتى كۆپ. تاغلاردا ئولتۇراقلىشىش ناھايىتى قولاي، مەنبەكلۇ تېغىدىن ئۆتۈپ كۆكەنگە قاراپ ماڭمىز. يول بويى چارۋىچىلىق مەيدانلىرى ۋە مەۋج ئۇرۇپ تۇرغان مارجان بۇلاقلار كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ. بۇنداق جايدا 4 كۈن ماڭغاندىن كېيىن، كۆكەن تېغىغا يېتىپ بارغىلى بولىدۇ. بۇ مۇساپىدە تاغلار ئېگىز، يوللار ناھايىتى خەتەرلىك، كۆكەن تېغىدىن قىرغىزلار زېمىنىگىچە 7 كۈن ماڭمىز، بۇ جەرياندا چارۋىچىلىق مەيدانى ۋە يايلاقلاردىن ئۆتمىز، يول ياقىسىدا سۈزۈك بۇلاقلار ناھايىتى كۆپ، دەرەخلەر گىرەلىشىپ كەتكەن. مۇشۇنداق بولغاچقا دۈشمەنلەر ئۇ يەرگە ئىچكىرىلەپ كىرەلمەيدۇ. قىرغىزلار زېمىنىغا بارىدىغان يول گۈللۈك باغقا ئوخشايدۇ. قىرغىز قاغاننىڭ ھەربىي بارگاھى مانا مۇشۇ يەردە، بۇ بارگاھ ئىنتايىن مۇھىم ۋە ياخشى ئورۇنغا جايلاشقان. 3 يول مۇشۇ يەردىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بۇ ئۆتكەلنى ئېگىز تاغ ۋە قېلىن ئورمانلار قورشاپ تۇرىدۇ. بۇ 3 يولنىڭ بىرى جەنۇبقا سوزۇلۇپ توققۇز ئوغۇزلار زېمىنىغا بارىدۇ؛ يەنە بىرى غەربكە سوزۇلۇپ قىماق، قارلۇق زېمىنلىرىغا تۇتىشىدۇ. ئۈچىنچىسى يايلاققا تۇتىشىدۇ. بۇ يولدا 3 ئاي ماڭغاندىن كېيىن، چوڭ قەبىلىنىڭ قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولىمىز. بۇ يەردىمۇ ئىككى يول بولۇپ، بىرى يايلاقتىن ئۆتىدۇ، بۇ يول 3 ئايلىق كېلىدۇ؛ يەنە بىر يول سولغا بۇرۇلغان بولۇپ، 2 ئايلىق يولدۇر، ئەمما بۇ يولدا مېڭىش ئىنتايىن قىيىن، يول بويى ئورمانلىقلارنى، تاغ جىلغىلىرىدىكى تار يوللارنى بويلاپ مېڭىشقا،

تاشلىقتىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ، دەريا - ئېقىنلار ئۇچراپ تۇرىدۇ، دائىم يامغۇر ياغىدۇ. كىمكى بۇ يولدا ماڭماقچى بولسا، يوتقان - كۆرپە ۋە كىيىم - كېچەكلەرنى قويىدىغان نەرسە تەييارلىشى شەرت. چۈنكى يولنىڭ ھەممە يېرى سۇ بولۇپ، نەرسە - كېرەكلەرنى قويۇشقا ئامال بولماي قالىدۇ. بۇ سارلىقتىن ئۆتمەقچى بولسا، ئاتنىڭ ئارقىسىدىن مېڭىش كېرەك. بۇ سارلىقتا ياۋايى ئادەملەر ياشايدۇ، ئۇلار ھېچكىم بىلەن ئالاقە قىلمايدۇ، باشقا ئەللەرنىڭ تىلىنىمۇ ئۇقمايدۇ، ئۇلارنىڭ تىلىنىمۇ ھېچكىم بىلمەيدۇ، ئۇلار ئەڭ ياۋايى كىشىلەردۇر، ئۇلار دائىم يۈزىنى ئاسمانغا قىلىپ ياتىدۇ. ئۇلار بارلىق مال - دۇنياسىنى ھايۋانلارنىڭ تېرىسىگە ئوراپ ساقلايدۇ. مۇبادا ئۇلارنى بۇ سارلىقتىن ئايرىۋېتىدىغان بولساق، بېلىق سۇدىن ئايرىلغاندەك ھېچ ئىش قىلالمايدۇ. ئۇلارنىڭ ياسى ياغاچتىن ياسالغان، كىيىمى ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن تىكىلگەن، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى يەيدۇ. ئۇلار ئېتىقادى بويىچە باشقىلارنىڭ كىيىمى ۋە مال - مۈلكىگە چېقىلمايدۇ. جەڭ بولۇپ قالسا، ئۆزىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ۋە مال - مۈلكىنى ئېلىپ جەڭگە كىرىدۇ. دۈشمەن ئۈستىدىن غەلبە قىلسا، دۈشمەننىڭ مال - مۈلكىگە چېقىلماي، ھەممىسىنى كۆيدۈرۈۋېتىدۇ. ئۇلارنىڭ قورال - ياراغ ۋە تۆمۈر قوراللىرىدىن باشقا ھېچقانداق نەرسىسىنى لازىم قىلمايدۇ. . . قىرغىز ئېلىدىن ئىپار، تېرە، ئارقار مۇڭگۈزى قاتارلىقلار چىقىدۇ. قىرغىزلار ھىندى دىنى مۇرتلىرىغا ئوخشاش ئۆلۈكنى كۆيدۈرۈۋېتىدۇ ھەمدە: «ئوت ئەڭ پاك نەرسە، ئوتقا كىرگەن نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى پاكلىنىدۇ، شۇڭا ئوت ئۆلۈكنى مەينەتچىلىك ۋە گۇناھلاردىن تازىلايدۇ» دەپ قارايدۇ. بەزى قىرغىزلار سىيىرگە چوقۇنىدۇ، بەزىلىرى شامالغا چوقۇنىدۇ، ئۈچىنچى تۈركۈمدىكىلەر كىرىگە چوقۇنىدۇ، تۆتىنچى تۈركۈمدىكىلەر سېغىزخانغا چوقۇنىدۇ، بەشىنچى تۈركۈمدىكىلەر قارچۇغىغا چوقۇنىدۇ، ئالتىنچى تۈركۈمدىكىلەر چىرايلىق دەرەخلەرگە چوقۇنىدۇ. قىرغىزلارنىڭ ئىچىدە «قاغىنۇن» (؟) دېيىلىدىغان

دەريا ناھايىتى يىراق جايغا ئېقىپ بارىدۇ، بۇ دەريادىن قولۇق بىلەن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ، بۇ دەريادىن ئۆتسەكلا تىبەت رېمىنىغا كېلىمىز. تىبەت دۆلىتىدە ناھايىتى كاتتا بىر بۇتخانا بار، ئۇنىڭدا بۇتلار ناھايىتى كۆپ، ئۇنىڭ ئىچىدە بىر بۇت گۆھەر سۇپىدا ئولتۇرىدىكەن، ئۇنىڭ ئارقىسىدا ئادەم بېشىغا ئوخشايدىغان ياغاچ قويۇلغان بولۇپ، بۇت مۇشۇ ئادەم بېشىغا ئوخشايدىغان ياغاچقا يۆلەپ قويۇلغانىكەن. مۇبادا بۇتنىڭ دۈمبىسىنى سىلىسا، شۇ ھامان ئۇنىڭدىن ئوت يۈرگۈلۈپ چىقىدىكەن. بۇ يەرنىڭ سول تەرىپى (غەرب تەرىپى) چۆللۈك ۋە قۇملۇق، ئۇ يەردىكى دەريانىڭ ئىككى قاسنىقىدا ئېگىز ئۆسكەن دەرەخلەر بار.

توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پادىشاھى توققۇز ئوغۇز قاغان دېيىلىدۇ. قەدىمدە توققۇز ئوغۇز قاغاننىڭ ئۇرۇقىدا كۈرتېگىن دېگەن بىرى بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئانىسى چىنلىق ئىكەن، كۈرتېگىننىڭ ئىسمى قاغان ئىكەن، ئانىسى ئەركىن ئادەم ئىكەن. ئىسمى كۈرتېگىننى ئۆلتۈرمەك بولۇپ، ئۇنى بوغۇزلاپ، جەسەت تاشلايدىغان جايغا تاشلىۋېتىپتۇ. كۈرتېگىننىڭ بىر ئىنىسى ئانىسى بولۇپ، ئۇ كۈرتېگىننى داۋالاش ئۈچۈن مانى دىنى مۇخلىسلىرىنىڭ يېنىغا ئاپىرىپ، دىناۋىرلارنىڭ ⑭ قولىغا تاپشۇرۇپ بېرىپتۇ. دىناۋىرلار ئۇنىڭ جاراھىتىنى داۋالاپتۇ، ئۇنىڭ كېسىلى ياخشىلىنىپ كېتىپتۇ. كېيىن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پايتەختى — ئازال شەھىرىگە كېلىپ، بۇ شەھەرگە مۆكۈنۋاپتۇ. خېلى بىر چاغلارغىچە [كۈرتېگىننىڭ دوستلىرى ئۇنى ئىنىسىدىن] يوشۇرۇپ قاپتۇ. ئەڭ ئاخىرىدا ئۇلار ئەھۋالىنى توققۇز ئوغۇز قاغانغا ئېيتىپتۇ ۋە ئۇنىڭ كۆڭلىنى تىنچىتىپتۇ، شۇڭا ئۇ قېرىندىشىنىڭ ئالدىغا كېلىشىگە ئىجازەت قىلىپ، ئۇنى ئامان قالدۇرۇپتۇ. ئۇ، كۈرتېگىننى ئالدىدا تۇرغۇزماي پەنجىكەنت شەھىرىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەپتۇ. كۈرتېگىن ئۇ يەردە كۈچىنى زورايتىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئاغزىغا قارايدىغان بوپتۇ. ئۇ خەلققە رەھىمدىل ۋە ئادىل سىياسەت يۈرگۈزۈپ، پەيت كۈتۈپ تۇرۇپتۇ.

بىز قىسىم كىشىلەر بار بولۇپ، ئۇلار ھەز يىلى بەلگىلىك بىر كۈندە ناخشىچىلار، چالغۇچىلار ۋە مەشرەپكە كېرەكلىك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئالغاچ كېلىدىكەن. بۇلار راسا كۆڭۈل ئېچىۋاتقان پەيتتە، قاغىنۇن ھۇشىدىن كېتىدىكەن، ئۇ شۇ ھالەتتە تۇرغاندا، كىشىلەر ئۇنىڭدىن يېڭى بىر يىلدا بولىدىغان ئىشلارنى سورايدىكەن، ئۇ، بۇ يىلنىڭ مولچىلىق ياكى قەھەتچىلىك، ھۆل - يېغىنلىق ياكى قۇرغاقچىلىق بولىدىغانلىقىدىن خەۋەر بېرىدىكەن. ئۇلار بۇ كىشىنىڭ ئېيتقانلىرىنىڭ راستلىقىغا ئىشىنىدىكەن.

تىبەتكە بارىدىغان يولغا كەلسەك، خوتەندىن ئالاشەنگە بارىمىز، بۇ يولدا خوتەن تاغلىرىنى بويلاپ ماڭىمىز. تاغ ئارىسىدا كىشىلەر ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ توپ - توپ ئۆكۈز، قوشقار ۋە ئۆچكىلىرى بار. بۇ تاغنى بويلاپ ماڭساق ئالاشەنگە بارغىلى بولىدۇ. ئالدىمىزغا قاراپ ماڭساق بىر كۆۋرۈك ئۇچرايدۇ، بۇ كۆۋرۈك تاغنىڭ ئىككى تەرىپىنى ئۆزئارا تۇتاشتۇرىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ كۆۋرۈكنى قەدىمكى خوتەنلىكلەر سالغانىكەن. بۇ كۆۋرۈك ئۇدۇل تىبەت قاغانىنىڭ ئوردىسىغا تۇتىشىدىكەن. بۇ كۆۋرۈككە يېقىنلاپ كەلگەنسېرى، نەپەس ئالغىلى بولمايدىكەن، گەپ قىلىشۇ تەسلىشىدىكەن، نۇرغۇن كىشىلەر مۇشۇ سەۋەبتىن ھاياتىدىن ئايرىلغانىكەن، تىبەتلەر بۇ تاغنى «زەھەرلىك تاغ» دەپ ئاتايدىكەن. مۇبادا قەشقەردىن يولغا چىققاچى بولساق، ئۇ ھالدا ئوڭغا قاراپ ئىككى تاغ ئوتتۇرىسىدىن شەرققە قاراپ ماڭىمىز. تاغدىن ئۆتكەندىن كېيىن، دائىرىسى 40 پەرسەخ كېلىدىغان ئادىر تاغ رايونىغا كېلىمىز. رايوننىڭ يېرىمى تاغلىق، يېرىمى تۈزلەڭلىك ۋە زەرەتلىك ⑮. قەشقەرنىڭ ئەتراپىدا نۇرغۇن يېزا - قىشلاق بار. بۇرۇن بۇ يەرلەر تىبەت خانلىقىغا تەۋە ئىدى. قەشقەر رايونىدىن سارمىسان كەنتىگە، ئۇ يەردىن ئالاشۇرغا بارىمىز، قاقاسلىقنى بويلاپ كۇچا دەرياسى بويىغا كېلىمىز، دەريا كۇچا شەھىرىگە قاراپ ئاقىدۇ. بۇ دەريا قىرغىقىدىكى، قاقاسلىققا خۇمخان (؟) كەنتى جايلاشقان، تىبەتلەر ئاشۇ كەنتتىن كېلىپ چىققان.

تۇتۇلۇپ قالسا، ئۇنىڭ پۇتىنى باغلاپ، قولىنى بويىغا باغلاپ، ھەر بىر پاقالچىغا 200 كالتەك، دۈمبىسىگە 100 كالتەك ئۇرۇپ، ئۇنى بازارغا ئېلىپ چىقىپ سازايى قىلىدۇ. كېيىن ئۇنىڭ ئىككى قولىنى، بىلىكىنى ۋە بۇرىنى كېسىپ تاشلايدۇ. جاكارجى: «كۆپچىلىك ھەمىسسىلار كۆردۈڭلار، بۇنداق ئىشنى ھەرگىز قىلماڭلار!» دەپ جاكارلايدۇ. توققۇز ئوغۇز قاغانى سارايدا، پاكار ئۆيدە تۇرىدىكەن. [ئۆي ئىچىگە] گىلەم سېلىنغان، قۇرۇلۇشلارنىڭ سىرتىغا مۇسۇلمان توقۇلمىلىرى يېپىلغان، چىن كىمخاپلىرى گىلەم ئۈستىگە سېلىنىدىكەن. ئەمما پۇقرالارنىڭ ھەممىسى چېدىردا ئولتۇرىدىغان يايلاق خەلقلىرى ئىكەن. ئۇلارنىڭ قاغانىنىڭ كىيىم - كېچىكى چىننىڭ كىمخاپ ۋە يىپەكلىرىدىن تىكىلىدىكەن، ئەمما پۇقرالارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى يىپەك رەخت ۋە پاختا رەختتىن تىكىلىدىكەن. بۇ خىل كىيىملەر ناھايىتى كەڭ بولۇپ، پۈتۈن بەدەننى ئوراپ تۇرىدىكەن، يەڭلىرى كەڭ، يۇشاقلىرى ئۇزۇن كېلىدىكەن. قاغان بېلىگە ئالتۇن (ياقۇت) كۆز چۈشۈرۈلگەن بەلۋاغ باغلايدىكەن، ئادەم كۆپرەك قاتناشقان يىغىلىشلارغا چىققاندا بىشىغا تاج كىيىدىكەن. ئات مىنىپ سىرتقا چىقسا، 1000 چەۋەنداز ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ چىقىدىكەن، چەۋەندازلارنىڭ ھەممىسى دوپۇلغا، ساۋۇت كىيىدىكەن، جەڭلەردە ئۇزۇن نەيزە ئىشلىتىدىكەن. ئۇلارنىڭ زېمىنىغا بارىدىغان يولغا كەلسەك، بارىدىغان بىخچۆل (؟) گە، ئۇ يەردىن كۇچاغا، كۇچادىن ئارالغا(16)، ئارالدىن سىۋكەنت (ياكى سۇت كەنت) گە، ئۇ يەردىن مەكشەمگىناسور(؟) غا بارىمىز. ئۇ يەردىن چىننەنكەنتكە بىر كۈنلۈك يول. چىننەنكەنت كۇچادىن كىچىك، 22 كەنت، بازىرى بار، يەر تۈزۈلۈشى تەكشى، قىشتا ھەمىشە قاتتىق سوغۇق بولىدۇ، ئەمما قار ناھايىتى ئاز ياغىدۇ. يازدا قاتتىق ئىسسىق بولغاچقا، بۇ يەردىكىلەرنىڭ كۆپىنچىسى گەمە كولاپ گەمىگە كىرىۋالىدۇ، [يازنىڭ ئاخىرىدا] ئۇلار گەمىدىن چىقىپ ئۆيىگە قايتىدۇ. ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسى بەلۋاغ باغلاپ،

ئاخىرى ئۇ توققۇز ئوغۇز قاغانىنىڭ ئوۋغا چىقىدىغانلىقى خەۋىرىنى ئاڭلاپتۇ، كۈرتىگىن زور قوشۇن تەشكىل قىلىپ توققۇز ئوغۇز قاغانىغا ھۇجۇم قىپتۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدا جەڭ باشلىنىپتۇ، كۈرتىگىن قاغان قوشۇنىنى يېڭىپتۇ. توققۇز ئوغۇز قاغانى شەھىرىگە بېكىنىۋېلىپ، قۇۋۇقنى تاقاپ قاتتىق مۇداپىئىگە ئۆتۈپتۇ. كۈرتىگىن سېپىلىنى سۇغا باستۇرۇشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ، سېپىل ئۆزۈلۈپ چۈشۈپتۇ. كۈرتىگىن ئەل بولغانلارغا كەڭچىلىك قىلىدىغانلىقىنى ئېلان قىپتۇ. شەھەردىكى خەلق قورسىقى ئېچىپ ماغدۇرىدىن كەتكەچكە، ئۇنىڭدىن كەڭچىلىك قىلىشنى ئۆتۈنۈپتۇ، كۆپچىلىكنىڭ ھەممىسى كەچۈرۈمگە ئېرىشىپتۇ. قەلئەدە پەقەت توققۇز ئوغۇز قاغانىلا قاپتۇ. كۈرتىگىن ئۆزىنىڭ بىر قىسىم ئادەملىرىنى قەلئەگە ئەۋەتىپ، قاغانىنى بوغۇپ ئۆلتۈرۈپتۇ، كۈرتىگىن قاغانىنىڭ تەختىنى ئىگىلەپتۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، توققۇز ئوغۇز قاغانىنىڭ 1000 مۇھاپىزەتچىسى، 400 كېنىزىكى بار ئىكەن. 1000 مۇھاپىزەتچى ھەر كۈنى قاغانىنىڭ 3 ۋاق تامىقىغا ھەمراھ بولىدىكەن، كۆڭلى قايسى تاڭمىلارنى تارتسا، شۇ تاڭمىلارنى ئېلىپ كىرىدىكەن، 3 ۋاق تامىقىدا ھاراق ئۈزۈلمەيدىكەن، ھاراق ئۈزۈمدىن ئېچىتىلىدۇ. كەن. قاغان ناھايىتى ئاز ئەھۋاللارنى ھېسابقا ئالمىغاندا خەلق بىلەن كۆرۈشمەيدىكەن. ئۇ ئات مىنىپ سىرتقا چىققان ۋاقىتلاردا، يول ئۈستىدىكى ھەممە بەگلىرى ئۇنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن چىقىدىكەن، قاغان تۇرغان جايدىن تاكى شەھەر ئەتراپىغىچە ئادەملەر تىزىلىپ تۇرىدىكەن، بۇ شەھەرنىڭ بەگلىرىدىن بىرى ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ . . . (15) [قاغان] يۇيۇنۇپ سارايدىن چىققاندا ئۇنىڭ خىزمەتچىسى ئاتنى يېتىلەپ كېلىدىكەن، ئات كىشىلەرنىڭ ئالدىدىن ئۆتكەندە كىشىلەرنىڭ ھەممىسى يۈكۈنۈپ تۇرىدىكەن. توققۇز ئوغۇز قاغانى دىناۋىرلارنىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ شەھىرى ۋە دۆلىتىدە خرىستىيان مۇرتلىرى، زاروئاستر مۇرتلىرى ۋە بۇددا مۇرتلىرى بار. ئۇنىڭ 9 ۋەزىرى بار، مۇبادا بىر ئادەم ئوغرىلىق قىلىپ

بېلىگە پىچاق، خەنجەر ۋە باشقا لازىمەتلىكلەرنى ئېسىۋالىدۇ. يەرلىك ھۆكۈمران [سارىيى] قوۋۇقىنىڭ ئەتراپىدا ھەر كۈنى 300 — 400 دەك دىئاۋىر مۇرتلىرى يىغىلىپ، ئۇنلۇك ئاۋازدا مانى دەستۇرى ئوقۇيدۇ، [كېيىن] ھۆكۈمرانغا قاراپ مېڭىپ، ئۇنىڭغا ھۆرمەت بىلدۈرگەندىن كېيىن قايتىپ كېلىدۇ. چىنەنكەنتتىن كىرا (كرا) غا قاراپ ماڭساق توققۇز ئوغۇزلار زېمىنىگە كېلىمىز. چىن — زېمىنى كەڭ دۆلەت، ئەگەر بىز ئۇنى تەپسىلىي بايان قىلىدىغان بولساق، ئۇ ھالدا يازماقچى بولغىنىمىز تەسەۋۋۇرمىزدىكىدىنمۇ ئۇزۇن بولۇپ كېتىدۇ. توققۇز ئوغۇزلار زېمىنىدىن ئۇ يەرگە بارىدىغان يولنى بايان قىلساق، چىنەنكەنتتىن ئۆتۈپ قامۇلغا بېرىش كېرەك. چۆللۈكتىكى بەگشۇرا دېگەن جايدا بىر دەريا بار، بۇ يەردىن قېيىق بىلەن ئۆتسەك، 8 كۈندە قامۇلغا كېلىمىز. قامۇلدىن چىقىپ 7 كۈن مېڭىپ، بۇلاق ۋە يايلاقلار بار بىر دالنى بېسىپ ئۆتسەك، چىننىڭ شاجۇ شەھىرىگە كېلىمىز، ئۇ يەردىن چىقىپ 3 كۈندە ساڭلاخ (17) قا كېلىمىز، يەنە 7 كۈن يۈرسەك شاجۇغا (18) كېلىمىز، يەنە 3 كۈن يۈرسەك قامچۇ (گەنجۇ) غا كېلىمىز، يەنە 8 كۈن يۈرسەك كۇچاغا بارىمىز، يەنە 15 كۈن ماڭساق چاڭخې (ئۇزۇن دەريا) دەرياسىغا كېلىمىز، دەريادىن قېيىق بىلەن ئۆتىمىز. بەگشۇرادىن چىن پايتەختى خۇمدانغا بىر ئايلىق مۇساپىدۇر، بۇ يول نۇرغۇن سودا كارۋان ئۆتىشى ۋە ئاھالىلەر رايونىدىن ئۆتىدۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، چىن ئىمپېرىيىسى دۇنيادىكى زېمىنى ئەڭ كەڭ ئىمپېرىيەلەرنىڭ بىرى ئىكەن. چىن بايلىقى مول، زېمىنى كەڭ دۆلەت بولغاچقا، ھەممە كىشى كۆرۈپ بېقىشنى ئارزۇ قىلىدىكەن. بۇ يەردىكى خەلق ئەر - ئايال دېمەي ھەممىسى تاۋاردىن كىيىم كىيىدۇ، ھەتتا يوقسۇللار بىلەن قۇللارمۇ تاۋاردىن كىيىم كىيىدۇ، كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ يەڭلىرى كەڭ، پۇشقاقلار يەرگە تېگىپ تۇرىدۇ. ئۇ يەردىكى كوچىلارنىڭ ھەممىسىگە پېشايۋان يېپىلغان، كوچىغا ھەر كۈنى 3 ۋاق سۇ سېپىلىپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ سېپىلدا نۇرغۇن چوڭ

قوۋۇقلار بار، قوۋۇقلار ياغاچتىن ياسالغان. . . چىنلىقلارنىڭ ئۆيىدە ھەرخىل بۇتلار بار، ئۆيلىرى كاھىشتىن ياسالغان، چىن پادىشاھىنىڭ ھەيۋەتلىك بىر قوشۇنى بار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، پادىشاھنىڭ يېنىدىن ئىش ھەققى ئالىدىغان 400 مىڭ ئادەم بار ئىكەن، ھەر 10 ئەسكەرگە بىردىن ئەمەلدار قويۇلغانىكەن. بارلىق چىنلىقلار چىۋەر، ئالىجاناپ كېلىدۇ، ئۇلارنىڭ سۈپەتلىك توقۇلما بۇيۇملىرى ۋە ھەرخىل قاچا - قۇچا بۇيۇملىرى بار. چىندا نۇرغۇن خانلار ئۆتكەن، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇرى فەغفور (19) دۇر، پەقەت شۇلا ئالتۇن يىپ بىلەن كەشتىلەنگەن كىمخاپ تون كىيىدۇ، ئاق ئات مىنىدۇ، چىندا ئۇنىڭدىن باشقا ئادەمدە ئۇنداق نەرسىلەر يوق. كىشىلەر پادىشاھنى يىلدا بىر قېتىملا يەنى ئۇ سىرتقا چىققاندىلا كۆرەلەيدۇ، ئۇ بۇ ۋاقىتتا ئاتقا مىنىدۇ، بارلىق كىشىلەر ئۇنىڭ ئارقىسىدىن پىيادە ماڭىدۇ. پادىشاھ ئاتا - ئەجداتلىرىنىڭ قەبرىسى يېنىغا كەلگەندە ئاتتىن چۈشۈپ قەبرە يېنىغا بارىدۇ. شۇ يەردە تاكى چۈشكۈچە تۇرۇپ ئۆز سارىيىغا قايتىدۇ. ئۇنىڭ تەختى ئالدىغا سېرىق يەكتەك سېلىنغان بولىدۇ، باشقىلار ھېلىقى يەكتەكنىڭ سول تەرىپىدە ئولتۇرىدۇ. سازەندىلەر - پەقەت ئۇنىڭ دۆلىتىدىلا مۇشۇنداق سورۇنغا داخىل بولالايدۇ. پادىشاھ شۇ كۈنى بارلىق كىشىلەرگە مەنسىپنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشىغا قارىماي ئىنتام بېرىدۇ. ۋەزىر، ھاجىپ ۋە باشقا خانلىق ئەلچىلىرىدىن باشقا ھېچكىم پادىشاھنىڭ يېنىغا كىرەلمەيدۇ. پادىشاھ يىلدا باشقىلارنى 7 قېتىم قوبۇل قىلىدۇ. سەرکەزدىلەر، شەھەر باشلىقلىرى مانا مۇشۇنداق چاغلاردا پادىشاھ بىلەن كۆرۈشەلەيدۇ، ئۇلار پەقەت خەۋەرچى خەۋەر بەرگەندىن كېيىن پادىشاھ بىلەن كۆرۈشەلەيدۇ. باشقا ئەللەردىن ئەلچى كەلگەن بولسا، چىن پادىشاھى فەغفور بەلگىلىگەن چاغدا پادىشاھ بىلەن كۆرۈشىدۇ. بۇ چاغدا فەغفورنىڭ ئوڭ، سول تەرىپىدە بىردىن ۋەزىر تۇرىدۇ. ئەلچى پادىشاھنى يىراقتىن كۆرۈپ، خۇددى نۇرلۇق قۇياشنى كۆرگەندەك يەردە تىز پۈكۈپ تازىم بەجا كەلتۈرىدۇ، تاكى ئىجازەت بېرىلمىگىچە بېشىنى

كۆتۈرۈشكە پىتىنالمىدۇ. كېيىن بىر ۋەزىر ياكى ھاجىپ كىرىپ، ئەلچىدىن ھال - ئەھۋال سوراپ پادىشاھقا خەۋەر قىلىدۇ. پادىشاھ بىردىن كىمخاپ كۈرسى، ئالتۇن ۋە كۈمۈش جامنى ئەلچى تۇرغان سارايغا ئەكىرىپ بېرىشنى بۇيرۇيدۇ. ھەر كۈنى ئەلچى خان سارىيىغا چاقىرىلىپ غىزالاندۇرۇلىدۇ. پادىشاھ كېنىزەكلەر بىلەن ئوينماقچى بولسا، مۇنەججىم ئوردا ئۆگزىسىگە چىقىپ، يۇلتۇزلار ھەرىكىتىگە قاراپ، ياخشى ۋاقىت كەلگەندە پادىشاھقا خەۋەر قىلىدۇ، پادىشاھ شۇ بويىچە ئىش تۇتىدۇ. چىنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى قۇرغاق كېلىدۇ. مۇبادا يامغۇر ياغمىسا ئاشلىقنىڭ باھاسى ئۆسۈپ كېتىدۇ. ئاشلىق قىممەتلىگەن ۋاقتىدا، پادىشاھ بۇتخانىغا بېرىپ پۈتكۈل راھىبلارنى تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ پۈتىنى كىشەنلىتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە راھىبلارنى «مۇبادا يەنە يامغۇر ياغمىسا، سەنلەرنى ئۆلتۈرىمەن» دەپ ئاگاھلاندۇرىدۇ. ئۇلار تاكى يامغۇر ياغغىچە تۇتۇپ تۇرۇلىدۇ. خان سارىيىدا 180 دىن ئارتۇق دۇمباق بولۇپ، كۈن ئولتۇراي دېگەندە بارلىق دۇمباقلار چېلىنىدۇ. كىشىلەر دۇمباق ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئۆيلىرىگە قايتىدۇ. كۈن ئولتۇرغاندا بازاردا ھېچكىم قالمايدۇ. شۇ چاغدا مۇھاپىزەتچىلەر قوللىرىغا قىلىچلىرىنى ئېلىپ بازار ۋە يوللارنى چارلايدۇ. سىرتتا بىرەر ئادەمنى بايقاپ قالسا، دەرھال كاللىسىنى ئالىدۇ ھەم دۈمبىسىگە چوڭ قىلىپ «پادىشاھنىڭ يەرمانىغا بۇيسۇنمىغۇچىلار مۇشۇنداق جازالىنىدۇ» دەپ يېزىپ قويدۇ. ئۇلارنىڭ دۆلىتىدە جىنايەتچىلەرگە بىرخىلا جازا - ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ، ئەمما ئادەم تىللىغانلار ئۇنىڭ سىرتىدا، مۇبادا بىر ئادەم باشقا بىر ئادەمنى تىللاپ بوزەك قىلغان بولسا، بوزەك قىلغۇچىنى بىرقانچە كالتەك ئۇرۇپ قويۇپ بېرىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، چىنىڭ ئۇ تەرىپىدە يەنى چىنغا تەۋە جايدا، تېرىسى ۋە چېچى قىزىل ئىنسانلار ياشايدىكەن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئورەك ئىچىدە تۇرىدىكەن، كۈن پاتاي دېگەندە ئۇلار ئازگالدىن چىقىپ ئېتىز - داللىلارغا يۈرۈپ كېتىدىكەن. ئۇ يەرگە بارىدىغان يولغا كەلسەك، قەشقەردىن

يولغا چىقىپ بايشقا (۴)، ئۇ يەردىن كىرمانغا، ئۇ يەردىن خاجمانغا (۴)، ئۇ يەردىن غازاغا (۴)، ئۇ يەردىن يۈنچىغا (۴)، ئاندىن خوجكەنتكە (۴)، ئاندىن كىدىلۇرغا، ئاندىن رانكۇيەندكە، ئاندىن تادروققا، ئاندىن رەستەگە بارىمىز؛ خوتەن رايونىغا كىرىدىغان تۇنجى كەنت رەستەدىن ئۆتسەك خوتەنگە كېلىمىز. يازا دەرياسى فۇشۇ يەردىن ئۆتىدۇ، ئاندىن سېمىيۇ بەم (۴) كەتتىگە بارىمىز، ئاندىن بىر مۇسۇلمانلار قەبرىستانلىقىغا كىرىمىز، ئاندىن ئالدىمىزغا قاراپ ماڭساق، چىندىن ئېقىپ كىرگەن بىر دەريا بار، ئۇ يەردىن ئۆتسەك خوتەن شەھىرىگە كىرىمىز. خوتەندىن كەي شەھىرىگە 15 كۈنلۈك يول؛ كەي - چىن چېگرىسىدىكى بىر شەھەر، ئەمما توققۇز ئوغۇزلارغا تەۋە شەھەر دۇر. خوتەن شەھىرىدە نۇرغۇن بۇت ۋە نۇرغۇنلىغان 20 بار، ئاھالىسى بۇدا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. بۇ شەھەردە كىچىكى خرىستىئان چېركاۋى بار، بىرى شەھەر ئىچىدە، يەنە بىرى شەھەر ئەتراپىدا. يازاردا نۇزۇق ۋە شاللاق ئاياللار ناھايىتى كۆپ، بارلىق ئەزىز ئاياللار پېشانىسىگە چاچ قويىلىدۇ، ئۇلار ئەزەلەرگە ئوخشاش كىيىم كېچەك كىيىدۇ. ئۇ يەردە مېۋە - چېۋە بەك كۆپ، بۇغداي، ئارپا، كاۋا، كۈنجۈت، ئۇجىمە ۋە ئەنجۈر ئۆستۈرۈلىدۇ. يىپەك ناھايىتى تولا، كىشىلەرنىڭ كۆپىنچىسى يىپەك كىيىم كىيىدۇ. ئۇجىمە ناھايىتى كۆپ، بەزى ئادەملەرنىڭ 2000 تۈپتىن ئارتۇق ئۇجىمىسى بار. ئۆزۈم ۋە سورتى ئوخشاشمىغان نەشپۈتلەرمۇ تولا. ئۇلارنىڭ دەرياسىدىن قاشتېشى چىقىدۇ. خوتەن رايونىنىڭ ھەممە يېرىدە تۈگمەن بار، ھەممە تۈگمەندە ئاستىنقى تاش چۆگىلەيدۇ، ئۈستىدىكى چۆگىلمەي جىم تۇرىدۇ. تۈگمەندە يىپەكتىن ياسالغان ئەلگەك بار، ئۇ سۇ كۈچى بىلەن تاشقىلىدۇ، ئۇن ئاستىغا چۈشسە، كېيىكى ئۈستىدە قالىدۇ. ئۇلاردا يەنە باداسىياپ 21 دەيدىغان ئالاھىدە بىر ئەسۋاب بار. كىشىلەر ئاشلىقنى ئۇنىڭ ئىچىگە سېلىپ پاكىزلايدۇ، ئۇ نەرسە بىلەن ئاشلىقنىڭ ئەخلىتى بىر ياققا، دېنى بىر ياققا ئايرىلىدۇ. باداسىياپمۇ سۇ بىلەن چۆگىلىتىلىدۇ. ئۇلاردا يەنە بىر خىل ئەسۋاب

قىلىدىكەن، ئۇلار دائىم: «بۇ ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ جايى» دەپ قەسەم بېرىشىدىكەن. ئاللاھ! بىزنىڭ بۇنداق سۆزلەرنى ئىشلىتىشىمىزدىن ساقلىغايىسەن! مۇشۇ داۋاندىن ئۆتسەكلا، تۈركەشلەرنىڭ دۆلىتى سول تەرەپتە، دەل توخسار بىلەن (24) ئۇ يەردە بىر قىشلاق بار بولۇپ، 1000 ئەسكىرى بار ئىكەن، ئۇنىڭ يېنىدا بىر قىشلاق بار بولۇپ، نامى بەگلىك (؟) ئىكەن، يابغۇنىڭ قېرىندىشى مۇشۇ قىشلاقتا تۇرىدىكەن، 500 چەۋەندازى بار ئىكەن. مۇبادا ئۇ سىرتقا چىققاچى بولۇپ قالسا، قىشلاق ئەتراپىدىكى 3000 چەۋەنداز ئۇنىڭ بىلەن بىرگە چىقىدىكەن. قىشلاق بېگىنىڭ ئىسمى بادان سەنگۇ ئىكەن، ئۇ مۇشۇ يەرلىك كىشى بولۇپ، 7000 ئەسكىرى بار ئىكەن. ئۇ داۋاننىڭ (25) يېنىدا بىر دەريا بولۇپ، بۇ دەريادىن ئۆتسەكلا چىگىل تۈركلىرىنىڭ زېمىنىغا كېلىمىز، بۇ يەردە ئۇلارنىڭ چوڭ كىچىك چىدىرلىرى بار ئىكەن.

بىزدىكى تۈركلەرگە ئائىت بۇ مەلۇماتلارنىڭ بىر قىسمى جەيھاننىڭ «يوللار ۋە ئەللەر» دېگەن ئەسىرىدىن، بىر قىسمى «تەۋەددۇد دۇنيا» دېگەن ئەسىرىدىن، يەنە بىر قىسمى ئەبەيدۇللاھ بىننى خۇدادىيەننىڭ ئەسىرىدىن، بىر قىسمى باشقا مەنبەلەردىن ئېلىنغان. بەلكىم يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان قەبىلىلەردىن باشقا قەبىلىلەرمۇ بولۇشى مۇمكىن، لېكىن ئاپتونومنىڭ نېمىشقا بۇنداق يازغانلىقى بىزگە قاراڭغۇ.

بار، ئۇ چامغۇر ۋە كاۋا توغراشقا ئىشلىتىلىدۇ. بۇ ئەسۋاپ يۇمىلاق سوغىغا ئوخشايدۇ، ئۇنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا مەزمۇت بىر كالتەك، ئۈستىگە تاش باغلىنىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا كالتەككە سېھىر قىلىنسا، سۇ ئۇنى ئايلاندۇرىدۇ.

چىگىل ۋە تۈركەشلەرنىڭ زېمىنىغا بارىدىغان يولغا كەلسەك، نېۋىكەنتتىن پەنجىكەنتكە بارىمىز، پەنجىكەنت بېگىنىڭ ئىسمى كۆلباقار (؟) ئىكەن. بۇ شەھەردە 8000 ئەسكەر بار ئىكەن. پەنجىكەنتنىڭ يېنىدا زىيىكەنت (؟) بار بولۇپ، بۇنىڭمۇ ئۆز بېگى بار ئىكەن. بۇ كەنتنىڭ سول تەرىپىدە يەنە 3 كەنت بولۇپ، بۇلار زىيىكەنت بىلەن سۇياپ كەنتى ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان ئىكەن. سۇياپ شەھىرىنىڭ بېگى يابغۇنىڭ قېرىندىشى ئىكەن. ئۇ يابغۇنىڭ (26) (؟) ۋەكىلى بىلەن بۇ كەنتكە بىرلىكتە [ھۆكۈمرانلىق] قىلىدىكەن، 500 چەۋەندازى بار ئىكەن. بۇ كەنت تاغدىن ئانچە يىراق ئەمەس ئىكەن. باشقا بىر كەنتنىڭ ئىسمى قۇتقىيال (27) (؟) ئىكەن. ئالدىدا بايان قىلىنغان كەنت بىلەن بولغان ئارىلىقى بىر پەرسەخ كېلىدىكەن، 5000 ئەسكىرى بار ئىكەن، بېگىنىڭ ئىسمى بەگلىلا (؟) بولۇپ، تۈركەش قەبىلىسىدىن ئىكەن، يايلاقتا تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن. ئۈچىنچى كەنتنىڭ نامى دالۇگىچ (؟) بولۇپ، كىچىكرەك كەنت ئىكەن، تەخمىنەن 300 ئەسكىرى بار ئىكەن، تاغقا ئانچە يىراق ئەمەس ئىكەن، تۈركلەر مۇشۇ تاغقا ئاتاپ نەزىر چىراغ

ئىزاھاتلار:

- ① نەفىسى «دۇنيانىڭ تۆت تەرىپى» بىلەن «تەۋەددۇد دۇنيا» ناملىق ئەسەر ئىبن مۇقەففاننىڭ بىر ئەسىرىنىڭ ئىككى خىل ئاتىلىشى، دەپ قارايدۇ.
- ② بۇ بەلكىم ئەرەبچە ئايرىلماق، ۋاز كەچمەك دېگەن مەنىدىكى «ترك» سۆزىنىڭ يىلتىزى بولۇشى مۇمكىن.
- ③ بۇ سۆزنى چۈشەنگىلى بولمايدۇ.
- ④ مىنورسكى «ئىلغاز» دەپ ئوقۇشنى ئوتتۇرىغا قويدۇ. «ھودۇدۇل ئالەم» مىنورسكى تەرجىمىسى 304 - بەت 3 - ئىزاھ.
- ⑤ رادولوفنىڭ پىكىرىچە بۇ يەردە تۈرك تىلىدىكى «ئەر تۇش» («ھەي ئادەم ئاتتىن چۈش» دېگەن مەنىدە) دېگەن جۈملە كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
- ⑥ ئەلۋەتتە، «تۇتۇق» دېگەن سۆزنىڭ بۇنداق مەنىسى يوق. ئۇ تۈركلەرنىڭ بىر خىل ئەمەل نامى، «تۇت» دېگەن سۆز تومۇرىدىن كەلگەن. بۇنى تۈرك مەڭگۈ تاشلىرىدىكى «ئەل تۇتماق» دېگەن سۆز بىلەن سېلىشتۇرۇشقا بولىدۇ. دەرۋەقە بۇ يەردە

نەقىل ئېلىنغان رىۋايەت «تۇتۇق» دېگەن بۇ ئەمەل نامىنى فولكلورلۇق ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى.

⑦ ئەسلى تېكىستتىكى مەنىسى «يېڭى شەھەر» (دېھنەۋ)، ئىبن ھەۋكەلنىڭ كىتابى، 393 - بەت

⑧ ئەسلى تېكىستتە بۇ ئورۇنغا خاتا چۈشەنچە بېرىلگەن.

⑨ «مەن» ياكى «پاتىبان» ئېغىرلىق بىرلىكى بولۇپ، ھەرقايسى جايلاردا چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمايدۇ. ھازىر تۈركمەنلەردە بىر مەن 2 پۇتقا توغرا كېلىدۇ.

⑩ ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدىكى «سۇڭۇگ باتىمى قار» دېگەنگە سېلىشتۇرۇشقا بولىدۇ.

⑪ بەلكىم بۇلار ۋىزانتىيە تارىخچىلىرى خاتىرىلىگەن ئەكتاغ بولۇشى مۇمكىن.

⑫ ۋىزانتىيە تارىخ ماتېرىياللىرىدىكى ئېفىتالنى كۆرسىتىدۇ.

⑬ بۇ يەر ئەسلى تېكىستتە خاتا بولۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. مەنورسكى «تۈزلەڭلىك ۋە قاقاس تاغ» دېگەنلىك بولىدۇ.

دەپ قارايدۇ. «ھودۇدۇل ئالەم»، مەنورسكى تەرجىمىسى 225 - بەت.

⑭ مانى دىنىدىكى مەزھەپلەرنىڭ بىرى، ئاساسەن ماۋەرا ئۈننەھىر رايونىغا تارقالغان. خلوگىر «مانى» 818 - بەت

⑮ بۇ يەردە ئېنىقسىزلىق بار.

⑯ بەلكىم راۋبىرتنىڭ (جۇرجانىيىنىڭ ئەسىرى، راۋبىرت تەرجىمىسى 2 - باب 961 - بەت) كىتابىدا ئارال دەپ ئوقۇلغان بولۇشى مۇمكىن. ھازىر شىنجاڭدا يەنە بىر ئارال دېگەن يەر بار، ئەمما ئۇ كۇچاننىڭ غەربىدە.

⑰ پارسچە سۆز، «سايلىق» دېگەن مەنىدە.

⑱ مەنورسكى سۇجۇ دەپ ئوقۇيدۇ. «ھودۇدۇل ئالەم» مەنورسكى تەرجىمىسى 232 - بەت.

⑲ جۇڭگو پادىشاھىنىڭ پارسچە ئاتىلىشى.

⑳ بۇ سۆز تازا چۈشىنىكسىز.

㉑ بۇ سۆز پارسچە، ئۇيغۇرچە مەنىسى - شامال دۇرغۇچ.

㉒ مەنورسكى «ئۇ بەگ يابغۇننىڭ ئىسمى ئىكەن، ئەمما ئۇلارنىڭ زېمىنى تۈركەشلەرنىڭ ئىكەن» دەپ تەرجىمە قىلغان.

«ھودۇدۇل ئالەم» مەنورسكى تەرجىمىسى 303 - بەت.

㉓ قۇپالمۇ دېيىلىدۇ، بارتولدىنىڭ «تۈركىستاندىكى خرىستىيان دىنى» دېگەن ئەسىرىگە قاراڭ، 15 - بەت («بارتولد ئەسەرلىرى» 2 - جىلد 2 - قىسىم 281 - بەت)

㉔ بۇ ئىسمىنى بىلگىلى بولمايدۇ. كېيىن بارتولد بۇ ئىسمىنى «ئاشىۋ» دەپ ئوقۇپ، بۇنى ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا تىلغا

ئېلىنغان ئاز (ئاس) دېگەن خەلق بىلەن سېلىشتۇرۇشقا بولىدۇ، دەپ قارىغان. بارتولد: «يەتتە سۇ تارىخىنىڭ ئوچىرىكى»

15 - بەت، «بارتولد ئەسەرلىرى» 2 - جىلد 1 - قىسىم 36 - بەت.

㉕ كاستىك داۋىنىنى كۆرسىتىدۇ قانداق؟!

خەنزۇچە «غەربىي شىمال تارىخ - جۇغراپىيىسى» زۇرنىلىنىڭ 1983 -

يىللىق 4 - سانىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: تەلگەت ئوبۇلقاسىم

تەرجىمە تەھرىرلىرى: ئەخمەت روزى تۇغۇل، ئابلىز ئورخۇن

تۈزۈش

ھۆرمەتلىك كىتابخان: زۇرنىلىمىزنىڭ 1998 - يىللىق 3 - سان 24 - بەت تۆۋەندىن

9 - قۇردىكى «... 1335 - ھىجرىيە يىلى ...» دېگەننى «... 1355 - ھىجرىيە

يىلى» دەپ تۈزىتىپ ئوقۇشىڭىز لارنى ئۈمىد قىلىمىز.

روسىيىدىكى ئۇيغۇر شۇناسلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى

(XIX ۋە XX ئەسىرلەرگە دائىر قىسقىچە بايان)

نەبىجان تۇرسۇن

قەبىلىلىرىنىڭ، VI - VII ئەسىرلەردىكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ غەربكە سىلجىشى بىلەن شەرقىي ياۋروپا تۈزلەڭلىكى ۋە كاۋكازىيە رايونىدا سلاۋيان ۋە فېن-ئۇگۇر قەبىلىلىرى بىلەن تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ چوڭ ئارىلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئوتتۇرا ئەسىرلەردە بۇ قەبىلىلەرنىڭ بولۇپمۇ تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئېتىكى، سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي شۇنداقلا مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرى تېخىمۇ قويۇقلاشتى، بولۇپمۇ موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن سلاۋيان قەبىلىلىرى بىلەن تۈركىي قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر تېخىمۇ راۋاجلاندى.

XV ئەسىردە رۇسلار بارا - بارا كۈچىيىپ، سلاۋيان كېنەزلىكىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئاساسىدا تىكلەنگەن موسكۋا دۆلىتى شەرقىي ياروپا تۈزلەڭلىكىدىكى مۇستەھكەم، قۇدرەتلىك سىياسىي كۈچكە ئايلاندى. XV ئەسىرنىڭ ئاخىرى موسكۋا دۆلىتى ئوسمان ئىمپېرىيىسى بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورناتتى. 1947 - يىلى سۇلتان يىلدىرىم بايازىد I رۇس ئەلچىسى مىخائىل پىلشېفىنى قوبۇل قىلدى. 1532 - يىلى ھىندىستاندىكى موغۇل ئىمپېرىيىسى بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتتى.

بولۇپمۇ ئۇان گىرۇزنى تەختتە ئولتۇرغاندىن كېيىن، شەرققە قارىتا كۈچلۈك تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغاپ، 1552 - يىلى قازان خانلىقىنى ئىشغال قىلدى. 1556 - يىلى ئاستىراخان خانلىقىنى ئىشغال قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، كاۋكاز ۋە ئىران بىلەن بولىدىغان سودا ئالاقە يولىنى ئاچتى. 1559 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىن تۇنجى تۈركۈمدىكى

1. روسىيە شەرقشۇناسلىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى

ئۇيغۇر شۇناسلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شەرقشۇناسلىق ئىلمى غەربىي ياۋروپادا XVIII ئەسىردە شەكىللەنگەن بولسا، XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، ئەنگىلىيە، فرانسىيە، گوللاندىيە، دانىيە، گېرمانىيە، ئىتالىيە ۋە روسىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە ئۇلارنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن تېخىمۇ تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلدى. چۈنكى بۇ مەزگىلدە غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مەنپەئەتلىرىنى قانائەتلەندۈرۈش ئۈچۈن ئاسىيا دۆلەتلىرى يەنى شەرق دۆلەتلىرى بىلەن بولغان ھەر تەرەپلىملىك مۇناسىۋەتلەر، جۈملىدىن ئىقتىسادىي ۋە تاشقى مۇناسىۋەتلەرنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەھمىيەت بەردى.

روسىيىدە شەرقشۇناسلىقنىڭ شەكىللىنىشى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ۋە مەنبەگە ئىگە بولۇپ، رۇسلار (سلاۋيانلار) نىڭ ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرىدىغان مۇھىم ستراتېگىيىلىك، گېئولوگىيىلىك بەلۋاغقا جايلىشىشتەك ئەۋزەللىكى شۇنىڭدەك بۇنىڭغا مۇناسىپ سلاۋيان قەبىلىلىرىنىڭ يىراق قەدىمكى ۋاقتلار، يەنى كونكرېتراق قىلىپ ئېيتقاندا مىلادىيىدىن 3000 يىللار ئىلگىرىكى ئافاناسىيىق، ئاندرونوپ (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى VIII - XVI ئەسىرلەر) مەدەنىيىتى تىپى ۋە ئانتروپولوگىيە تىپىغا مۇناسىۋەتلىك ياۋرو - ئاسىيا قەبىلىلىرىنىڭ چوڭ كۆچۈشى ۋە مىلادىيە I ئەسىردىكى ھۇن

ئۇنىۋېرسىتېتى (1819 - يىلى)، كىيىن ئۇنىۋېرسىتېتى (1834 - يىلى)، شۇنداقلا 1815 - يىلى موسكۋادا قۇرۇلغان لازارېق شەرق تىللىرى ئىنىستىتۇتى قاتارلىق ئالىي مەكتەپلەر شەرقشۇناسلىقنىڭ راۋاجلىنىشىدىكى مۇھىم ئىلمىي ئوچاقلار ھېسابلىناتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى قازان ئۇنىۋېرسىتېتى بىلەن پېتېربورگ ئۇنىۋېرسىتېتى شەرقشۇناسلىقنىڭ جۈملىدىن شەرقشۇناسلىقنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان تۈركولوگىيە ئىلمىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىدى.

ئەلچىلەر موسكۋا دۆلىتىگە كەلدى. ئىۋان گىرۇزنى ئەينى ۋاقىتتا ئۆزىنىڭ كېڭەيمچىلىك پىلانىنىڭ ئېھتىياجى بىلەن شەرق خەلقلىرى ۋە شەرق زېمىنلىرى توغرىسىدا ئۇچۇر، چۈشەنچىلەرنى توپلاشقا ئەھمىيەت بېرىپ مەخسۇس ئورگان تەسىس قىلىش بىلەن بىرگە سودىگەر، ئەلچى ۋە ئاخباراتچىلارنى كۆپلەپ شەرققە ماغدۇردى. ئىۋان گىرۇزنى ئاساس سالغان بۇ تاجاۋۇزچىلىق XVII ئەسىرگە كەلگەندە پۈتۈن سىبىرىيە، يىراق شەرق زېمىنلىرىگە كېڭىيىپ، موسكۋا دۆلىتى بىلەن جۇڭگونى بىۋاسىتە دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

دېمەك، XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە موسكۋا دۆلىتى كېڭىيىپ ۋە كۈچىيىپ ئاخىرى روسىيە ئىمپېرىيىسى بولۇپ شەكىللەندى. 1721 - يىلى پېتر I رۇس تارىخىدىكى ئەڭ دانا ۋە مۇستەبىت، شۇنداقلا ئىسلاھاتچى ئىمپېراتور بولۇش سۈپىتى بىلەن روس ئىمپېرىيىسىدە سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، رۇس ئىمپېرىيىسىنى تېخىمۇ قۇدرەت تاپقۇزدى ۋە كېڭەيتتى. پېتر I ئۆزىنىڭ ياۋروپا، ئاسىياغا سوزۇلغان زور ئىمپېرىيىسىنى تېخىمۇ روناق تاپقۇزۇش ئۈچۈن ئىلىم - پەن ۋە مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇشنى زۆرۈر دەپ قاراپ، 1725 - يىلى پېتېربورگدا پەنلەر ئاكادېمىيىسى قۇردى. بۇنىڭ تەركىبىدە كۈتۈپخانا قاتارلىق ئورۇنلارنى تەسىس قىلدى. شۇنداقلا چەت ئەللەردىن ئالىملارنى تەكلىپ قىلدى. بۇ ئالىملار ئىچىدە شەرقشۇناسلارمۇ بار بولۇپ، ئۇلار روسىيە شەرقشۇناسلىقىنىڭ راۋاجلىنىشىدا مەلۇم رول ئوينىدى.

XVII ئەسىردە روسىيە شەرقشۇناسلىقى ئاساسەن، موسكۋا، پېتېربورگ، قازان قاتارلىق 3 شەھەرگە مەركەزلەشكەن بولۇپ، روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن باشقا يەنە موسكۋا ئۇنىۋېرسىتېتى (1755 - يىلى)، ۋىلنو ئۇنىۋېرسىتېتى (1809 - يىلى)، قازان ئۇنىۋېرسىتېتى (1804 - يىلى)، خاركوف ئۇنىۋېرسىتېتى (1805 - يىلى) پېتېربورگ

XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ XX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگىچە يەنى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىغىچە بولغان ئارىلىقتا روسىيە شەرقشۇناسلىقى ئالمەشۈمۈل تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. شەرقشۇناسلىق ئىلمى تارىخ، تىلشۇناسلىق، ئارخېئولوگىيە، يۇلتۇشۇناسلىق، ئېتنوگرافىيە ۋە باشقا پەنلەر بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان ھالدا، شۇ تەركىبلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كونكرېت، سىستېمىلاشقان رەسمىي پەن بولۇپ شەكىللەندى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە شەرقشۇناسلىقنىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىق، مانجۇشۇناسلىق، تىبەتشۇناسلىق قاتارلىق تارماق ساھەلىرىمۇ شەكىللەندى ۋە راۋاجلاندى ①.

ئومۇمەن روسىيە شەرقشۇناسلىق ئىلمى ئاساسلىقى تۆۋەندىكىدەك 3 مەنبەدىن كەلگەن.

1. تاشقى سىياسەت ۋە سودا مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا خىزمەت قىلدۇرۇش مەقسىتىدە پەيدا بولغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي قىسمىنى ئاسىيا دۆلەتلىرىدىكى مىسسىئونېرلارنىڭ پائالىيىتى تەشكىل قىلغان.

2. روسىيە ئىمپېرىيىسىگە تەۋە شەرق خەلقلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مەكتەپلىرى يەنى ئۆزلىرىنىڭ ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتىنى ئۆگىتىدىغان فېئوداللىق دىنىي مەكتەپلىرى.

3. غەربىي ياۋروپا شەرقشۇناسلىقى يەنى غەربىي ياۋروپا شەرقشۇناسلىرىنىڭ روسىيەگە تەكلىپ

ھېسابلىنىدۇ. روسىيە ئالىملىرىدىن ۋ. زادلوف،
د.ن. كىلېمېنتس، ن.م. يادېرىسېق قاتارلىقلار بۇ
ساھەدە زور تۆھپە قوشتى.

XIX ئەسىردىكى روسىيە شەرقشۇناسلىقىنىڭ
بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، تۈركشۇناس،
ئۇيغۇرشۇناس، خەنزۇشۇناس ئالىملار جۈملىدىن
ساياھەتچى، ئېكىسپېدىتسىيىچىلەر بىر دەك
شىنجاڭنىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق
ئەسىرلىك سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي،
مەدەنىيەت ۋە تارىخىي تەرەققىياتىغا ئالاھىدە كۆڭۈل
بۆلۈپ ھەم كۆپ ئەمگەك سىڭدۈرۈپ ئۇيغۇرشۇ-
ناسلىقنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

2. غەربىي ياۋروپا ئۇيغۇرشۇناسلىقىنىڭ
تەسىرى

XVIII ئەسىردە غەربىي ياۋروپا شەرقشۇناسلى-
قىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ،
شەرقشۇناسلىقنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان
خەنزۇشۇناسلىقمۇ خېلى تەرەققىي قىلدى. خەنزۇ
تىلى ۋە تارىخىنى تەتقىق قىلغان بىر قاتار ئالىملار
قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەر تارىخى ئۈستىدىمۇ
ئىزدىنىپ، ياۋروپا شەرقشۇناسلىقىدا يېڭى بۆسۈش
پەيدا قىلدى. قىسقىسى، قەدىمكى تۈرك ۋە ئۇيغۇر
يېزىقلىرىدىكى ۋەسىقىلەر ئوقۇلۇش ھەمدە تەتقىق
قىلىنىشتىن ئىلگىرى غەرب ئالىملىرى مەركىزىي
ئاسىيانى تەتقىق قىلغاندا ئاساسەن دېگۈدەك قەدىمكى
خەنزۇ مەنبەلىرىگە تايىنىشقا مەجبۇر بولغانىدى.
ياۋروپا شەرقشۇناسلىقىدا فرانسۇز ئالىمى ژ. دېگن
دەل مەزكۇر ئۇسۇلدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، تۇنجى
زور ئىلمىي ئەمگەكنى مەيدانغا چىقارغان ئالىم
ئىدى. ئۇنىڭ 1756 — 1758 - يىللىرى پارىژدا
نەشر قىلىنغان ۋە كېيىنچە نېمىسچە قايتا نەشر
قىلىنغان «ھۇنلار، تۈركلەر، موڭغۇللار ۋە غەربىي
تاتارلارنىڭ ئەيسا تۇغۇلۇشتىن ئىلگىرىكى ۋە
كېيىنكى تارىخى» ناملىق 5 توملۇق ئەمگىكى ياۋروپا
شەرقشۇناسلىقىدىكى مەركىزىي ئاسىيا جۈملىدىن
شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق خەلقلەرنىڭ تارىخى
توغرىسىدىكى تۇنجى زور ئەمگەك ھېسابلىنىدۇ.
ئالىمنىڭ مەزكۇر ئەسىرىدە جۇڭگو مەنبەلىرى بويىچە

قىلىنىشى ۋە ئۇلارنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرىنىڭ رۇس
تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشى ②.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا روسىيە
شەرقشۇناسلىقى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن 3 مەنبەنى
ئاساس قىلغان ھالدا، يەنە پېتېربورگدا تەسىس
قىلىنغان روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاسىيا
مۇزېيى، پېتېربورگ ئونۋېرسىتېتىنىڭ شەرق
فاكۇلتېتى، روسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ تاشقى ئىشلار
مىنىستىرلىكى يېنىدىكى ئاسىيا ئىشلىرى
بۆلۈمىنىڭ شەرق تىللىرى ئىنىستىتۇتى، روسىيە
جۇغراپىيە جەمئىيىتى ئارخېئولوگىيە كومىسسسىيىسى
قاتارلىق ئورگانلارنىڭ بىۋاسىتە تەسىرى،
قاتنىشى بىلەن تېخىمۇ راۋاجلاندى. بولۇپمۇ بۇ
ئورگانلار ئىچىدە روسىيە جۇغراپىيە جەمئىيىتى
مەركىزىي ئاسىياغا قارىتا كۆپ قېتىملاپ قېدىرىپ
تەكشۈرۈش ئۇيۇشتۇردى، نەتىجىدە ئېتنوگرافى-
يىلىك، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە باي يازما
يادىكارلىقلار توپلىنىپ روسىيە مەركىزىي ئاسىيا
توغرىسىدىكى چوڭ ماتېرىياللار فوندىنىڭ تەسىس
قىلىنىشىغا شەرت ھازىرلاندى.

روسىيە جۇغراپىيە جەمئىيىتىدىن باشقا يەنە
1903 - يىلى تەسىس قىلىنغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە
شەرقىي ئاسىيانى تەتقىق قىلغۇچى رۇس كومىتېتى
ھەر قايسى ئەل شەرقشۇناسلىرىنى تەشكىللەش،
ئېكىسپېدىتسىيىگە ئۇيۇشتۇرۇش، ماتېرىيال توپلاش
ۋە تەتقىق قىلىش شۇنداقلا تەتقىقات پىلانى تۈزۈش،
تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئېلان قىلىش قاتارلىق بىر
قاتار مۇھىم ئەھمىيەتلىك خىزمەتلەرنى قىلدى.
رۇس كومىتېتىنىڭ بۇ پائالىيەتلىرى روسىيە
شەرقشۇناسلىقىنىڭ راۋاجلىنىشىدا مۇھىم رول
ئوينىدى.

ئۆكتەبىر ئىنقىلابىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى
شەرقشۇناسلىق بۈگۈنكى شەرقشۇناسلىقتا «كلاسسىك
شەرقشۇناسلىق» دەپ ئاتىلىدۇ.

XIX ئەسىردىكى روسىيە شەرقشۇناسلىقىنىڭ
مول نەتىجىلىرىدىن بىرى قەدىمكى تۈرك يېزىقى ۋە
قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ تېپىلىش،
ئوقۇلۇش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ باشلىنىشى بولۇپ

توغرىسىدا» ناملىق ئەسەرنى يازدى. فرانسۇز تارىخشۇناسى س. ژيۇلن (1799 - 1873). ژ. دېگىندىن كېيىن شىنجاڭنىڭ قەدىمكى تارىخى بولۇپمۇ تۈرك خانلىقى ۋە ئىدىقۇت خانلىقى ئۈستىدە خەنزۇ مەنبەلىرى بويىچە مەخسۇس توختالغان ئالىم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئالىم ئۆزىنىڭ «تۈركلەرگە ئائىت تارىخى ھۆججەتلەر» ناملىق ئەمگىكىدە X-VI ئەسىرلەرگىچە بولغان جەرياندىكى تۈركىي قەبىلىلەر جۈملىدىن، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلارنى توپلاپ تەتقىق قىلىش بىلەن بىرگە يەنە ئىدىقۇت خانلىقى توغرىسىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ۋاڭ يەندېنىڭ ساياھەتنامىسىدىكى ئۇيغۇرلارغا ئائىت مەلۇماتلارنى ئىزاھلاپ تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇرغان. فرانسىيىلىك مەشھۇر ئالىم ئە. شاۋان (1865 - 1918) بۇ ساھەگە زور تۆھپە قوشقان ئالىم ھېسابلىنىدۇ. ئۇ خەنزۇ مەنبەلىرىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق «غەربىي تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» قاتارلىق نوپۇزلۇق ئەسەرلەرنى يېزىپ، تۈرك ۋە ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتىنى تېخىمۇ يۇقىرى بالداققا كۆتۈردى. شاۋاننىڭ ئوقۇغۇچىسى مەشھۇر ئالىم پېللىئوت (1878 - 1945) شىنجاڭ تارىخى جۈملىدىن ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىدا ئالەمشۇمۇل تۆھپە يارىتىپ مەزكۇر ساھە تەتقىقاتىنى تېخىمۇ بېيىتتى.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى XX ئەسىرنىڭ بېشىدا ئەنگلىيىدە شەرقشۇناسلىق، جۈملىدىن شىنجاڭ تارىخى تەتقىقاتى زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتى. ج. دىڭگا (1815 - 1895)، ج. ئوكايلى (1815 - 1887)، س. بېيلى (1825 - 1889) قاتارلىق ئالىملار ۋەكىللىك رول ئوينىدى. ئۇنىڭدىن باشقا نېمىس ئالىمى فرېدرىخ ھېرت (1845 - 1927) قاتارلىق ئالىملارنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەك.

ۋاھالەنكى، شىنجاڭ ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت تەتقىقاتتا ئەڭ زور ۋە ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىلىك ئىلمىي ئەمگەكلەر XIX ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدىن باشلاپ مەيدانغا كەلدى. چۈنكى، بۇ مەزگىلدە

مەركىزىي ئاسىيا جۈملىدىن شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەر تارىخى بىر قەدەر تەپسىلىي بايان قىلىندى. شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تارىخى ۋە ئۇلارنىڭ شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئاھالىسى ئىكەنلىكى مەسىلىسى، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار خانلىقى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى قاتارلىق دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر دۆلەتلىرى تارىخى توغرىسىدەمۇ ئۆزىگە خاس نۇقتىئىنەزەرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى، ئالىم بولۇپمۇ ھۇنلارنىڭ تۈركىي خەلق ئىكەنلىكىنى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن بىرگە يەنە قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ۋە ئۇنىڭ ئېتنىك تەركىبى شۇنداقلا دۆلەتنى قۇرغۇچى ۋە دۆلەت ھاكىمىيەت سىستېمىسىنى تەشكىل قىلغۇچى خەلق ئۈستىدە ئىزدىنىپ، ياۋروپا شەرقشۇناسلىقىدا تۇنجى قېتىم مەزكۇر ھاكىمىيەتنى قۇرغۇچى ۋە يادرولۇق ئاساس - ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت كۆزقاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ژ. دېگىندىن كېيىن ئۇ باشلاپ بەرگەن تارىخشۇناسلىق مېتودى بويىچە فرانسۇز خەنزۇشۇناسلىقىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى ھېسابلانغان مەشھۇر ئالىم ئا. رېمۇسات (1788 - 1832) خەنزۇ تارىخنامىلىرىغا ئاساسەن، خوتەننىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىردىن تارتىپ مىلادىيە X VII ئەسىرگىچە بولغان تارىخى توغرىسىدا ئىزدىنىش بىلەن بىرگە يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ تىل مەسىلىسى قاتارلىق مۇھىم تېمىلار ئۈستىدەمۇ بىر مۇنچە ئىلمىي ئەمگەكلەرنى مەيدانغا كەلتۈردى.

ئا. رېمۇسات بىلەن زامانداش يەنە بىر فرانسىيىلىك مەشھۇر شەرقشۇناس ھەم ئۇيغۇرشۇناس يۇلىئۇس كلاپروت (1783 - 1835) شەرقىي ۋە مەركىزىي ئاسىيا ھەمدە شىنجاڭ تارىخى، شىنجاڭدىكى تىللار جۈملىسىدىن مەزكۇر رايون جۇغراپىيىسى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ياۋروپا شەرقشۇناسلىقىنى تېخىمۇ بېيىتتى. ئۇنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىنىڭ ئەڭ ئەھمىيەتلىك قىسمى شۇكى ئالىم تۇنجى بولۇپ ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ «ئۇيغۇرتىل - يېزىقى

ئالىملىرى بىلەن بىرگە تەتقىقات ئېلىپ بارغان. غەربىي ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ ئىلمىي تەتقىقات مېتودى ۋە تەتقىقات مۇۋەپپەقىيەتلىرى رۇس شەرقشۇناسلىقىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىغا زور تەسىر كۆرسەتكەندى.

3. روسىيىدە بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت دەسلەپكى تەتقىقات نەتىجىلىرى

روسىيىدە شەرقشۇناسلىق پېنىنىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ ئۇيغۇر تارىخى توغرىسىدىكى تەتقىقاتمۇ شەرقشۇناسلىقنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە شەكىللەندى. روسىيىدە تۇنجى بولۇپ روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەكلىپ قىلىنغان ئاكادېمىكى يۇلىئۇس كلاپروت ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر تارىخى ۋە تىلى توغرىسىدىكى پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئالىم 1812 - يىلى ھازىرقى قازاقىستاننىڭ شەمەي شەھىرىدە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىۋاتقاندا، تۇرپاندىن كەلگەن ئۇيغۇرلار بىلەن تونۇشۇپ ئۇلارنىڭ تىلىنى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش بىلەن بىرگە يەنە جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى ئۇيغۇرلارغا ئائىت مەلۇماتلارنى ئۆگىنىپ «ئۇيغۇرلار تۈركىي خەلقلەر» دېگەن مۇتلەق ھۆكۈمنى ئوتتۇرىغا قويدى. چۈنكى بۇ چاغدىكى ياۋروپا ئۇيغۇرشۇناسلىقىدا ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى مەسىلىسى تالاشتىكى مەسىلە ئىدى. يۇلىئۇس كلاپروتنىڭ مەزكۇر ھۆكۈمىنى چۇۋاش مىللىتىدىن بولغان شەرقشۇناس ئالىم ن. بىچۇرېن رەت قىلدى.

بىچۇرېن (1777 — 1853) روسىيە شەرقشۇناسلىقىدا تۇنجى بولۇپ خەنزۇ مەنبەلىرىگە ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا ھەققىدە ئىزدىنىپ «كونا تاڭنامە»، «يېڭى تاڭنامە» ۋە «ئەلى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرى» قاتارلىق مەنبەلەردە قەيىت قىلىنغان «خۇيخۇ»، «خۇيخۇ» دەپ ئاتالغان خەلقنىڭ دەل ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئالىم ئۇيغۇرلار (خۇيخۇ) ئېتىنىك مەنبە جەھەتتىن موڭغۇللاردىن كېلىپ چىققان دېگەن يەكۈننى ئوتتۇرىغا قويدى ③.

ياۋروپالىق ئېكسپېدىتسىيىچى، ساياھەتچى، ئالىملار شىنجاڭدا كۆپ قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، شىنجاڭ جۈملىدىن ئۇيغۇرلارغا ئائىت ئارخېئولوگىيەلىك، ئېتنوگرافىيەلىك ماتېرىياللار، يازما يادىكارلىقلارنى ۋە سەنئەت ماتېرىياللىرىنى توپلاپ ئېلىپ كەتتى.

گرۇنۋېدېل بىلەن لېكوك ئۇيۇشتۇرغان 4 قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىدىلا 30 مىڭ پارچە قوليازما، ھۆججەت ۋە پارچىلار ئېلىپ كېتىلگەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكىلەرلا 8000 پارچىدىن ئېشىپ كەتكەن. ئاۋرېل ستېيىن، پېللىئوت، باۋۋېر قاتارلىقلارمۇ نۇرغۇن ماتېرىيالنى ئېلىپ كەتكەن. مانا مۇشۇ ئېكسپېدىتسىيە جەريانىدا توپلانغان مول يازما ۋە ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللار ياۋروپا شەرقشۇناسلىقىدا شىنجاڭ جۈملىدىن ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى چۈشەنچىلەرنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىشى ۋە راۋاجلىنىشىنى مۇھىم ئاساسلار بىلەن تەمىن ئەتتى.

مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا مەركىزىي ئاسىيا جۈملىدىن شىنجاڭ تارىخى تەتقىقاتى تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى. بۈيۈك رۇس ئالىمى ۋ. بارتولد بىلەن زامانداش مەشھۇر نېمىس ئالىمى ماركۇئات (1869 - 1930) ئەرەب - پارس مەنبەلىرى ۋە جۇڭگو مەنبەلىرىگە ئاساسەن قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى، ئۇيغۇر تارىخىنى ۋە توققۇز ئوغۇز مەسىلىسىنى تەتقىق قىلىپ بىر قانچە ئەسەر يازدى. ماركۇئات بىلەن بىرگە نېمىس ئالىمى ۋ. باك، ئا. ھېرمان قەدىمكى رىم ۋە يۇنان جۇغراپىيونلىرىنىڭ مەلۇماتى ۋە جۇڭگو مەنبەلىرى بويىچە شىنجاڭنىڭ مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى بىر قانچە ئەسىرلىك تارىخى توغرىسىدا ئىزدەندى.

يۇقىرىقى بىر قاتار ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئەينى ۋاقىتتا رۇس تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يۇلىئۇس كلاپروت، ژىيۇلىن، پېللىئوت، شاۋان قاتارلىق غەربىي ياۋروپا ئالىملىرى روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكادېمىكلىقىغا سايلىنىپ، رۇس

بىچۇرىننىڭ جۇڭگوغا دىن تارقاتقۇچىلىق سالاھىيىتى بىلەن كېلىپ، خەنزۇ تىلىنى پۇختا ئۆگەنگەن ھەمدە جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى مەركىزىي ئاسىيا، جەنۇبىي سىبىرىيە توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى توپلاپ 3 توملۇق «ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان قەدىمكى خەلقلەرگە ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» (1851 - يىلى) ناملىق مەشھۇر ئەمگىكىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «موڭغۇلىيە خاتىرىلىرى» (1818 - يىلى، سانكىت پېتربورگ)، «جۇڭغارىيە ۋە شەرقىي تۈركىستاننىڭ قەدىمكى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى توغرىسىدا مەلۇماتلار» (1829 - يىلى)، «تەبىئەت ۋە كۆكۈرنىڭ تارىخى» (1833 - يىلى، سانكىت پېتربورگ)، «ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان قەدىمكى خەلقلەرنىڭ تارىخى» (1851 - يىلى، سانكىت پېتربورگ) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. ئالىم مەزكۇر ئەسەرلىرىدە خەنزۇچە مەنبەلەرنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىش ئارقىلىق مەركىزىي ئاسىيانىڭ قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى ۋە يېقىنقى زامان سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنى تەپسىلىي يورۇتۇش بىلەن بىرگە دۇنيا شەرقشۇناسلىق ئىلمىدا بىرىنچى بولۇپ شىنجاڭنىڭ قەدىمكى، ئوتتۇرا ئەسىرلەر ۋە يېقىنقى زامان تارىخىغا ئائىت خەنزۇچە مەلۇماتلارنى توپلاپ ئۇنى ئىزاھلاش، تەرجىمە قىلىش، توغرا چۈشەندۈرۈش قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن تارىخشۇناسلىققا زور تۆھپە قوشتى. ئۇ بۇ ئەمگەكلىرى ئارقىلىق XVIII ئەسىردىكى مەشھۇر ئالىم دېگىندىن خېلىلا ئېشىپ كەتكەندى. شۇنىڭ ئۈچۈن غەربىي ياۋروپا ۋە روسىيە ئالىملىرى شىنجاڭ ۋە مەركىزىي ئاسىيا مەسىلىلىرى بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بارغاندا بىچۇرىننىڭ بۇ ئەمگىكىگە مۇراجىئەت قىلىپ كەلگەن.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىدىن مەشھۇر ئۇيغۇرشۇناس ل. دۇمان بىچۇرىنغا يۇقىرى باھا بېرىپ «بىچۇرىن يازغان ئەمگەكنىڭ ئۆزگىچىلىكى شۇكى، ئەمگەك سەۋىيە جەھەتتە ئۆز دەۋرىدە ئالاھىدە بولۇپلا قالماي، يەنە ئىلگىرىكىلەرنىڭكىدىن خېلىلا ئېشىپ كەتكەن» (4) دەپ ھۆكۈم چىقارغانىدى.

بىچۇرىننىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقادى مەنبەسى ھەققىدىكى نۇقتىئىنەزىرىنى يەنە بىر مەشھۇر ئالىم، تۈركشۇناس، ئىرانشۇناس م. ئا. كازىمبېك (1802 - 1870) رەت قىلدى: ئۇ شىنجاڭ ۋە ئۇيغۇر تارىخىنى خەنزۇچە، ئەرەبچە، پارىسچە ۋە تۈركىيچە مەنبەلەر ئاساسىدا تەتقىق قىلغان ئالىم ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» (1841 - يىلى) تا «خۇيخۇ» دەپ ئۇيغۇرلاردۇر. «ئۇيغۇرلار ئەڭ قەدىمكى تۈركىي خەلق» (5) دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن. كازىمبېكنىڭ پىكىرىنى مەشھۇر جۇڭگوشۇناس ھەم تارىخشۇناس ۋ. پ. ۋاسىلىيېف قۇۋۋەتلىدى ھەمدە «جۇڭگو مەنبەلىرىدە ئۇچرايدىغان (خۇيخۇ)، (خۇيخۇ)، ئاتالغۇسى بىلەن تۈركىي تىلىدىكى (ئۇيغۇر)، ئاتالغۇسىنىڭ مەنىسى ئوخشاش بولۇپ، (خۇيخۇ)، ئاتالغۇسى (ئۇيغۇر)، ئاتالغۇسىنىڭ ترانسكرىپسىيىسى ئەمەس بەلكى تۈركىي تىلىدىكى ئەسلى مەنىسىنىڭ يەنى (بىرلەشمەك) مەنىسىنىڭ تەرجىمىسىدۇر» (6) دەپ خۇلاسە چىقاردى. ئا. كازىمبېك بىلەن ۋ. ۋاسىلىيېفنىڭ بۇ پىكىرىنى مەشھۇر ئالىم ۋ. ۋ. رادلوڧ قولىدى.

ۋ. ۋ. رادلوڧ ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت مەسىلىلەر توغرىسىدا» (1893 - يىلى) ناملىق ئەسىرىدە «ئۇيغۇر تۈركىيچە سۆز بولۇپ، ھەممىگە مەلۇم بولغان ئەشۇ يېپىشقاق دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ» (7) دەپ خۇلاسە چىقىرىش بىلەن يەنە «ئۇيغۇرلار ئەڭ قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر جۈملىسىدىن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قەدىمدىن بېرى يىراق غەربكىچە تارقالغان، تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە يۇقىرى ئورۇنغا ئىگە، ناھايىتى كەڭ تارقالغان تۈركىي خەلق» (8) دەپ كېسىپ ھۆكۈم قىلغان.

ئۇيغۇرلار ۋە شىنجاڭ تارىخىغا ئائىت تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ۋە قانات يېيىشىغا ئەگىشىپ، ۋ. ۋ. گرىگورىيېف (1816 - 1881) روسىيە شەرقشۇناسلىقىدا تۇنجى قېتىم شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي تارىخى ھېسابلانغان «شەرقىي تۈركىستان ياكى جۇڭگو تۈركىستانى» (1873 - يىلى) ناملىق

بىچۇرىن جۇڭگوغا دىن تارقاتقۇچىلىق سالاھىيىتى بىلەن كېلىپ، خەنزۇ تىلىنى پۇختا ئۆگەنگەن ھەمدە جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى مەركىزىي ئاسىيا، جەنۇبىي سىبىرىيە توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى توپلاپ 3 توملۇق «ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان قەدىمكى خەلقلەرگە ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» (1851 - يىلى) ناملىق مەشھۇر ئەمگىكىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «موڭغۇلىيە خاتىرىلىرى» (1818 - يىلى، سانكىت پېتربورگ)، «جۇڭغارىيە ۋە شەرقىي تۈركىستاننىڭ قەدىمكى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى توغرىسىدا مەلۇماتلار» (1829 - يىلى)، «تەبىئەت ۋە كۆكۈرنىڭ تارىخى» (1833 - يىلى، سانكىت پېتربورگ)، «ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان قەدىمكى خەلقلەرنىڭ تارىخى» (1851 - يىلى، سانكىت پېتربورگ) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. ئالىم مەزكۇر ئەسەرلىرىدە خەنزۇچە مەنبەلەرنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىش ئارقىلىق مەركىزىي ئاسىيانىڭ قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى ۋە يېقىنقى زامان سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنى تەپسىلىي يورۇتۇش بىلەن بىرگە دۇنيا شەرقشۇناسلىق ئىلمىدا بىرىنچى بولۇپ شىنجاڭنىڭ قەدىمكى، ئوتتۇرا ئەسىرلەر ۋە يېقىنقى زامان تارىخىغا ئائىت خەنزۇچە مەلۇماتلارنى توپلاپ ئۇنى ئىزاھلاش، تەرجىمە قىلىش، توغرا چۈشەندۈرۈش قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن تارىخشۇناسلىققا زور تۆھپە قوشتى. ئۇ بۇ ئەمگەكلىرى ئارقىلىق XVIII ئەسىردىكى مەشھۇر ئالىم دېگىندىن خېلىلا ئېشىپ كەتكەندى. شۇنىڭ ئۈچۈن غەربىي ياۋروپا ۋە روسىيە ئالىملىرى شىنجاڭ ۋە مەركىزىي ئاسىيا مەسىلىلىرى بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بارغاندا بىچۇرىننىڭ بۇ ئەمگىكىگە مۇراجىئەت قىلىپ كەلگەن.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىدىن مەشھۇر ئۇيغۇرشۇناس ل. دۇمان بىچۇرىنغا يۇقىرى باھا بېرىپ «بىچۇرىن يازغان ئەمگەكنىڭ ئۆزگىچىلىكى شۇكى، ئەمگەك سەۋىيە جەھەتتە ئۆز دەۋرىدە ئالاھىدە بولۇپلا قالماي، يەنە ئىلگىرىكىلەرنىڭكىدىن خېلىلا ئېشىپ كەتكەن» (4) دەپ ھۆكۈم چىقارغانىدى.

خانلىرىنىڭ سۈپەتلىرى ۋە ناملىرى» (1891 - يىل)، «موڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى. ئۇندىن باشقا يەنە مەشھۇر ئالىم م. پوزدنيېفنىڭ «ئۇيغۇر تارىخىنىڭ ئۈچۈرلىكلىرى» (1898 - يىلى) ناملىق كىتابى نەشر قىلىندى. ھازىر بۇ ئەمگەك روسىيە شەرقشۇناسلىقىدىكى ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت تۇنجى مەخسۇس ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. يەنە بۇ مەزگىلدە ئارستوفنىڭ «تۈركىي قەبىلىلەر ۋە خەلقلەرنىڭ ئېتنىك قاتلىمى توغرىسىدا چۈشەنچە ۋە ئۇلارنىڭ سانى توغرىسىدا مەلۇماتلار»، گروم گرزىمپولونىڭ «ئاق تاغنىڭ ئۆتمۈشى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى»، «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاق تەنلىك خەلقلەر» قاتارلىق ئەسەرلىرى نەشر قىلىندى.

مەشھۇر شەرقشۇناس بارتولدىنىڭ «ئورخۇن يازما يادىكارلىقلىرى توغرىسىدا يېڭى تەتقىقاتلار»، «موڭغۇل ئىستىلاسىدىن ئىلگىرىكى تۈركىستان» (1900 - يىلى) ۋە مەشھۇر جۇڭگوشۇناس بېرتشەيدىرنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» قاتارلىق ئەمگەكلىرىنى ماسال قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىن.

4. رۇس ساياھەتچى ۋە ئېكسپېدىتسىيەچىلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى

XIX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ روسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ تېز سۈرئەتتە مەركىزىي ئاسىياغا كېڭىيىشى، ئۇنىڭ ئۇلۇغ بېرىتانىيىنىڭ مەركىزىي ئاسىيا جۇملىسىدىن، ھىندىستان، ئافغانىستان ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىياغا قاراتقان سىياسىتىگە زىتلىشىپ قېلىشى بىلەن شىنجاڭ رايونى بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ ئۆزىنىڭ مەركىزىي ئاسىيا دىپلوماتىيىسىدە نەقەدەر مۇھىملىقىنى كۆرسەتتى. ئەينى ۋاقىتتا روسىيە، ئەنگىلىيە ۋە مەنچىڭ ئىمپېرىيىلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي مەنپەئەتى بىۋاسىتە شىنجاڭ رايونىدا توقۇنۇشتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ رايوننىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تالىشىش قىسقىسى، بۇ رايوننى ئۆز خەرىتىلىرىگە

نوپۇزلۇق ئەمگىكىنى بارلىققا كەلتۈردى. ئالىم مەزكۇر ئەمگەكتە قەدىمكى يۇنان، رىم، جۇڭگو شۇنداقلا ئوتتۇرا ئەسىر ئەرەب، پارس ھەمدە تۈرك مەنبەلىرى بويىچە شىنجاڭنىڭ يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ تاكى XIX ئەسىرگىچە بولغان ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىنى ئومۇميۈزلۈك، سىستېمىلىق يورۇتتى.

ئەسەر زور ئىلمىيلىكى بىلەن تا ھازىرغا قەدەر پايدىلىنىش ماتېرىياللىق قىممىتىنى يوقاتقۇنى يوق. ئەينى ۋاقىتتا «شەرق تارىخشۇناسلىقىنىڭ پىرى» ھېسابلانغان مەشھۇر ئالىم ۋ. ۋ. بارتولد بۇ ئەسەرنى «ياۋروپا تىللىرىدىكى شىنجاڭغا ئائىت ئەمگەكلەرنىڭ ئىچىدە تويلانغان مەنبەلەرنىڭ تولۇقلىقى ۋە توغرىلىقى جەھەتتە بۇ كىتابقا يېتىدىغان بىر مۇئەسسەر يوق»^⑨ دەپ يۇقىرى باھالىغانىدى.

گرىگورىيېفنىڭ زور ئۇتۇقلىرىدىن بىرى شۇكى، ئۇ ئەرەب، پارس مەنبەلىرى بويىچە قاراخانىيلار خانلىقىنى خېلى سىستېمىلىق تەتقىق قىلغان ھەمدە تۇنجى بولۇپ «قاراخانىيلار خانلىقى» دېگەن بۇ سىياسىي ئاتالغۇنى شەرقشۇناسلىق ئىلمىگە ئېلىپ كىرگەن. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئېتنىك تەركىبى، ھاكىمىيەت بېشىدىكى يادرولۇق ئۇرۇق، دۆلەت تەشكىلاتى ھەمدە ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدا تارقىلىشى قاتارلىق كۆپلىگەن مەسىلىلەر ئۈستىدە پىكىر يۈرگۈزگەن. يۇقىرىقىلاردىن سىرت ئالىم يەنە پارىسچە، تۈركىيچە مەنبەلەرگە ئاساسەن شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرلەر تارىخى ئۈستىدەمۇ ئەتراپلىق توختالغان. ئالىم يەنە شىنجاڭنىڭ بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىنىڭ ئېتنىك تەركىبى شۇنىڭدەك ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئاھالىسى ئىكەنلىكى قاتارلىق مۇھىم مەسىلىلەر ھەققىدەمۇ توختالغانىدى.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا روسىيە ئۇيغۇرشۇناسلىقى ئەڭ يېڭى نەتىجىلەر بىلەن خاراكتېرلەندى. مەشھۇر تۈركشۇناس ھەم ئۇيغۇرشۇناس ۋ. ۋ. رادلوڧ (1837 - 1918) «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت مەسىلىلەر توغرىسىدا» (1893 - يىل)، «ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرى»، «ئۇيغۇر

كىرگۈزۈۋېلىشقا ئۇرۇنۇشتەك خەلقئارا ۋەزىيەت شەكىللەندى.

ياقۇپبەگنىڭ «يەتتە شەھەر دۆلىتى» نىڭ ئۆزلىرى بىلەن قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىگە كۆرسەتكەن سىياسىي تەسىرى ۋە بۇ دۆلەتلەر بىلەن بولغان ئېتنىك ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي باغلىنىشى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ئەنگلىيە، تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بولغان سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرى قاتارلىق تەرەپلەر روسىيە ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ شىنجاڭغا كىرىش قەدىمىنى تېزلەتتى.

رۇسلارنىڭ شىنجاڭغا ساياھىتى ۋە ئېكسپېدىتسىيىسى ناھايىتى بۇرۇنلا باشلانغان. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، رۇسلاردىن تۇنجى قېتىم XVI ئەسىردە رۇس پادىشاھى ئىۋان گرۇزنىڭ جۇڭگوغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىدىن ئىۋان پېتروف، بۇرناش يامىشېف قاتارلىقلار كەلگەن. كېيىن 1774 - يىلى روسىيە ئوفىتسېرى ف. يېفرېموف قىرغىزلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشۈپ، بۇخارا ئارقىلىق قەشقەرگە قېچىپ كېلىپ بۇ يەر ئارقىلىق ھىندىستانغا كەتكەن ۋە شۇ يەر ئارقىلىق ۋەتەننىڭ قايتىپ، «يېفرېموفنىڭ كۆرگەنلىرى» ناملىق كىتابنى يازغان، بۇنىڭدا قەشقەرىيە توغرىسىدا قىممەتلىك، مول ماتېرىياللار خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن دانېل ئاتانوسوف تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. XIX ئەسىرنىڭ بېشىدا گرۇزىن مىللىتىدىن بولغان ر. دانىگاۋېل جەنۇبىي شىنجاڭغا كېلىپ ماتېرىيال توپلىغانىدى. XIX ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىدا روسىيەنىڭ شىنجاڭ بىلەن بولغان ھەر تەرەپلىمە مۇناسىۋىتىنىڭ ئېھتىياجى تېخىمۇ روشەنلەشتى. چۈنكى «ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن قازاقىستاندا ئۆزىگە يېڭى يەرلەرنى قارىتىۋېلىش بىلەن بەنت بولۇۋاتقان روسىيە بۇ رايوندا يۈز بېرىۋاتقان ۋەقەلەرگە بېپەرۋا قارىيالمىدى. چۈنكى، روسىيە ھۆكۈمىتى ئۈچۈن ئۇيغۇر، خۇيزۇلارنىڭ ئازادلىق كۈرەشلىرىنىڭ تەسىرى خەۋپلىك ئىدى ⑩. بولۇپمۇ ياقۇپبەگنىڭ بۈيۈك بېرىتانىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى روسىيەنى تېخىمۇ ئەنسىرىتىپ قويدى. نەتىجىدە

روسىيە بۇ رايونغا باشتىن - ئاخىر سوغۇققان مۇئامىلە قىلىشقا ھەمدە كۈچلۈك دىپلوماتىك يول بىلەن بۇ رايوننىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، ھەربىي ئەھۋاللىرىنى ئىگىلەش، پەيتى كەلگەندە بىراقلا ئىشغال قىلىش ۋە ياكى مەزكۇر رايوندا مۇستەقىل بىرەر ھاكىمىيەتنىڭ شەكىللىنىشىگە قەتئىي يول قويماسلىق قارارىغا كەلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1876 - يىلى ئاۋغۇستتا لوندون ھاكىمىيەتنى ياقۇپبەگنىڭ قولىدا قالدۇرۇشقا ھەم شۇنداق قىلىپ، شىنجاڭدا ئۆز مۇداپىئەسىنى ساقلاپ قېلىشقا ئاخىرقى قېتىم ئۇرۇنۇپ كۆردى. ئەنگلىيە شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە رۇس ھاكىمىيىتىگە يەتتە شەھەرنىڭ (مۇستەقىللىق، نى ئىناۋەتكە ئېلىشنى تەكلىپ قىلغان. بۇ تەكلىپ قوبۇل قىلىنمىغاندىن كېيىن يەنە پېتربورگقا يەتتە شەھەرنى «بىتەرەپ دۆلەت، دەپ تونۇش تەكلىپىنى بەردى. بىراق، بۇ تەكلىپمۇ قوبۇل قىلىنمىدى» ⑪.

مانا مۇشۇنداق بىر قاتار سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن شىنجاڭ ئۈستىدىكى تەتقىقاتقا روسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى، ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىكى، ئىقتىساد ۋە ھەربىي ئىشلار مەھكىمىلىرى، شۇنداقلا رۇس سانائەتچىلىرىنىڭ ھەرخىل تەشكىلاتلىرى قاتناشتى.

ئەمما بۇ تەتقىقاتتا روسىيە ھەربىي ئىشلار مەھكىمىسى بىلەن روسىيە جۇغراپىيە تەتقىقات جەمئىيىتى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ زور نەتىجە قازاندى.

قازاق ئالىمى چوقان ۋەلىخانوف 1858 - 1859 - يىللىرى قەشقەرگە سودىگەر قىياپىتىدە ياسىنىپ كېلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، ئېتنوگرافىيىسى ھەمدە شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى قاتارلىق مەسىلىلەر توغرىسىدا مول ماتېرىيال توپلىغان. ئۇنىڭ ئىلمىي تەتقىقاتلىرى روسىيە شەرقشۇناسلىقىدا ئەمەس، پۈتۈن دۇنيا شەرقشۇناسلىق تارىخىدا مۇ ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە، چوقان ۋەلىخانوفنىڭ تەتقىقات ماتېرىياللىرى ھەمدە ئېكسپېدىتسىيە جەريانىدا توپلىغان ماتېرىياللىرى

جۇغراپىيون، تارىخشۇناس گىرۇم گىرژېماليونى تىلغا ئالماي بولمايدۇ. ئۇ 1886، 1889، 1890 - يىللىرى شىنجاڭدا ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ شىنجاڭنىڭ تارىخ، ئېتنوگرافىيە ۋە جۇغراپىيىسىگە ئائىت مول ماتېرىيال توپلىدى. ئۇ «غەربىي جۇڭگوغا قىلىنغان ساياھەت خاتىرىسى» ناملىق كىتابىدا بۇ ھەقتە تەپسىلىي توختالغان. شۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئا. ن. كراسنوف (1886 - يىلى)، م. ئا. پېۋسوف (1876 - ۋە 1889 - يىللىرى)، ۋ. ئى. روبېروۋسكى، ن. ف. بوگاياۋالېنسكى، د. ئا. كلېمېنتىس، ۋ. ۋ. رادلوڧ، س. يې. مالوف، ف. ئولدىنبورگ (1909، 1910، 1914 - 1915 - يىللىرى) قاتارلىق شەرقشۇناس ئالىملار شىنجاڭغا كېلىپ قىممەتلىك ماتېرىياللارغا ئېرىشتى. بۇلار ئىچىدە گىرۇم گىرژېماليو، س. يې. مالوف، ۋ. ۋ. رادلوڧ، س. ف. ئولدىنبورگ، ن. ف. پېتروۋسكى قاتارلىق ئالىملار توپلىغان ماتېرىياللار ئاساسىدا مەخسۇس تۈردە تىلشۇناسلىق، ئارخېئولوگىيە، تارىخ مەسىلىلىرى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. رۇس ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى ئىچىدە كلېمېنتىس تۇرپان رايونىدا ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ تۇنجى قېتىم تۇرپان ئارخېئولوگىيىسى توغرىسىدا ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىلىك ئىلمىي ئوبزور ئېلان قىلدى. ئۇ يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتىغىمۇ ئاساس سالدى. ئومۇمەن XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى XX ئەسىرنىڭ بېشىدا شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە زور مىقداردىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلار ۋە باشقا تىللاردىكى يازما يادىكارلىقلار توپلاندى، بىر قىسىم يېزىقلار ئوقۇپ چىقىلىپ مەركىزىي ئاسىيا جۈملىدىن شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ۋە دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت تارىخى ئۈستىدىكى تونۇشتا يېڭى بۆسۈش خاراكتېرلىك نەتىجىلەر مەيدانغا كەلدى.

كېيىن بىر قانچە قېتىم نەشر قىلىندى. 1867 - يىلى روسىيە مەركىزىي قوماندانلىق شتابى كاپىتان رېنتالنى قەشقەرگە ئەۋەتتى. 1870 - يىلى مەركىزىي قوماندانلىق شتابىنىڭ كاپىتانى كولبارس قەشقەرگە كەلدى. 1876 - يىلى ن. كۇرۇپاتكىن شىنجاڭغا كېلىپ قەشقەرىيە توغرىسىدا سىستېمىلىق ماتېرىيالغا ئېرىشىپ، «قەشقەرىيە» ناملىق ئەسىرىنى ئېلان قىلدى. كۇرۇپاتكىن بۇ كىتابى شەرىپىگە روسىيە جۇغراپىيە جەمئىيىتى تەرىپىدىن ئالتۇن مېدال بىلەن تەقدىرلەندى. رۇس تەتقىقاتچى، ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى ئىچىدە مەشھۇر بوتانىك، جۇغراپىيىشۇناس ن. م. پېرژېۋالىسكىنىڭ نامى ئالاھىدە ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. ئۇ مەركىزىي ئاسىياغا 1867 - 1869، 1876 - 1877، 1883 - 1885 - يىللىرى 4 قېتىم تەكشۈرۈشكە كېلىپ «غۇلجىدىن تەڭرىتاغنىڭ ئۇ تەرىپىگىچە ۋە لوپنۇرغىچە» ۋە «ساياھەت خاتىرىلىرى» (1876 - يىلى) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى. پېرژېۋالىسكى بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئا. سوسنوۋسكى باشچىلىقىدىكى ۋىراج پ. ياپپاسېسكى، توپوگراف ئە. لى. ماتۇسوۋسكى قاتارلىق 3 رۇس ساياھەتچىسى قۇمۇل رايونىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، بۇ رايوننىڭ جۇغراپىيەلىك، ئېتنوگرافىيەلىك ئەھۋالى توغرىسىدا تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە 1876 - 1877 - يىللىرى گ. ن. پوتانن موڭغۇلىيە ساياھەتچىسىدە قۇمۇلدىن ئۆتۈپ، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ فولكور ماتېرىياللىرىنى توپلىغان. 1885 - يىلى روسىيە مەركىزىي قوماندانلىق شتابىنىڭ كاپىتانى گالكىن قەشقەرگە كېلىپ مەخسۇس تۈردە چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھەربىي ئەھۋالى توغرىسىدا ماتېرىيال توپلىدى. 1885 - ۋە 1891 - يىلى پ. ل. گرومېچېۋسكى شىنجاڭدا تەكشۈرۈشتە بولۇپ «ئوتتۇرا ئاسىيا ساياھەتچىسى» ناملىق 3 توملۇق كىتاب يازدى. بۇ كىتاب ئۇ زات ئۆلگەندىن كېيىن پولشادا پۈتكۈزۈلۈپ نەشر قىلىندى. بۇ يەردە يەنە بىر رۇس ساياھەتچىسى،

شەرقشۇناسلاردىن ۋ. ۋ. بارتولد، ن. يې. م. ئولدېنبورگ، ب. ي. ۋىلادىمىرسسوف، س. مالوف، ن. بېرنشتام، ئا. ن. سامويلوۋ، ئى. ئە. بېرتېلىس، ئا. يۇ. ياكوبوۋسكى كىسېلىق قاتارلىق ئالىملار مەركىزىي ئاسىيا تۈرك خەلقلىرىنىڭ تارىخ، مەدەنىيەت تەتقىقاتىغا ئاساس سېلىش بىلەن بىرگە بىر ئەۋلاد يېڭى ئالىملار تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈپ چىقتى. 1930 - يىللاردا ئۇيغۇرشۇناسلىق ساھەسىدە مەشھۇر ئالىم س. يې. مالوف ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتتى. ئىلگىرى - كېيىن 4 قېتىم شىنجاڭ ۋە گەنسۇدىكى سالار، سېرىق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تەكشۈرۈشكە كېلىپ تىل، ئېتنوگرافىيە، ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئائىت قىممەتلىك ماتېرىياللارنى توپلىغۇ ۋە شۇ ئاساستا «سېرىق ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى شاماننىم قالدۇقلىرى» (1914 - يىلى) «ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق ساياھەتتىن خۇلاسە» (1914 - يىلى)، «سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى» (1914 - يىلى)، «ئىككى پارچە ئۇيغۇرچە ھۆججەت» (1927 - يىلى) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئوپۇزلۇق ئىلمىي تەتقىقات مەبۇلىرى 50 - يىللاردا ئېلان قىلىنغان بولۇپ، ئۇلاردىن «قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى» (1951 - يىلى)، «لوپنۇر تىلى (1956 - يىلى) ۋە باشقا كۆپلىگەن ئەسەرلەردىن كۆرسىتىش مۇمكىن 30 - 40 - يىللاردا مالوفنى ئوقۇغۇچىسى ئا. ن. بېرنشتام تۈرك - ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتى بويىچە تالانتلىق ئارخېئولوگ تارىخشۇناس سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى. ئۇ قىسقىغىنە ھاياتىدا «ھۇن تارىخىنىڭ ئۈچۈنكى» (1951 - يىلى)، «VIII ئەسىردىكى تۈركلەرنىڭ ئورۇنلاشقان قۇرۇلمىسى» (1934 - يىلى)، «VI - VII ئەسىرلەردىكى تۈركلەردە دۆلەت ۋە سىنىپلارنىڭ شەكىللىنىشى» (1936 - يىلى)، «VI - VIII ئەسىرلەردىكى ئورخۇن - يەنسەي تۈركلىرىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى» (1946 - يىلى)، «رۇنىك يېزىقىدىكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەر» (1978 - يىلى)، «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىنسانلىرى قېنىدىكى

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ئورنىغا يۇقىرى باھالار بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ شىنجاڭدىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلىك يەرلىك خەلق ئىكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى.

رۇس ئالىملىرىنىڭ ئېكىسپېدىتسىيە جەريانىدا قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى، توپلىغان مول ماتېرىياللىرى بۈگۈنكى كۈندە شىنجاڭنىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى دەۋر تارىخىنى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەدەنىي ھاياتىنى چۈشىنىشىمىزدە قىممەتلىك بىرىنچى قول ماتېرىياللىق قىممىتىگە ئىگە.

5. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى تەتقىقاتنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلبە قىلىپ سوۋېت ھاكىمىيىتى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە ئۆزگەرتىلىپ يەنە بىر قاتار ئىسلاھاتلار ئېلىپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە شەرقتىكى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەردە شەرق مەسىلىلىرى بويىچە تەتقىقات مەركەزلىرى ۋە ئالىي مەكتەپلەر تەسىس قىلىندى. مەسىلەن: ئاكادېمىك س. ف. ئولدېنبورگ سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تاجىكىستان شۆبىسىگە مەسئۇل بولدى. مەشھۇر ئالىم بېرتېلىس (1890 - 1957) تارىخ، فىلولوگىيە بۆلۈمىگە مەسئۇل بولۇپ ئوتتۇرا ئەسىر تۈركىي ۋە پارس ئەدەبىياتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللاندى. مەشھۇر تۈركولوگ ئا. ن. سامويلوۋىچ (1880 - 1938) قازاقىستان ئىلمىي تەتقىقات شۆبىسىگە مەسئۇل بولۇپ تۈركىي تىللار تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1936 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى قارار چىقىرىپ س. س. ر خەلقلىرىنىڭ جۈملىدىن ئۆزبېك، تۈركمەن، قازاق، ئۇيغۇر قاتارلىق خەلقلەر تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقاتنى قانات يايدۇرۇپ، بۇ ھەقتىكى تەتقىقات ماتېرىياللىرىنى كۆپلەپ نەشر قىلىشنى تەكىتلىگەندىن كېيىن، شەرق خەلقلىرى تارىخ تەتقىقاتى يېڭى بىر باسقۇچقا كۆتۈرۈلدى. ئومۇمەن، 1920 - 1940 - يىللاردا بىر ئەۋلاد پېشقەدەم

ئىلمىي ئەمگىكى «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» (1951 - يىلى) ۋە باشقا ئىلمىي ماقالىلىرى، مەشھۇر ئالىم گىئوسترانسپېنىڭ «ھۇنۇ ۋە ھۇنلار» (1929 - يىلى)، ن. ل. گۇمىلىپنىڭ «ھۇنلار» (1960 - يىلى)، «IV ئەسىردىكى ئېقتالىتلار ۋە ئۇلارنىڭ قوشنىلىرى» (1959 - يىلى) «قەدىمكى تۈركلەر» (1967 - يىلى)، «دىڭلىك مەسىلىسى ئۈستىدە ئىزدىنىش»، ل. ر. كىزلاسونىڭ «تۇۋاننىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى» (1964 - يىلى) قاتارلىق ئەسەر ۋە ماقالىلىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا تاجىكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكادېمىكى ب. ئا. لىتۋىنسىكى ۋە س. گ. ئىسهاقوف قاتارلىق ئالىملارمۇ مەزكۇر مەسىلە توغرىسىدا تەتقىقاتلارنى ئېلىپ باردى.

60 - 70 - يىللاردىن باشلاپ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتى ناھايىتى سىستېمىلىشىش ۋە مەخسۇسلىشىش يولىغا كىردى. ئالىملار ئۇيغۇر تارىخىنى مەخسۇس دەۋرلەر بويىچە سىستېمىلىق تۈردە تەتقىق قىلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، تارىخىي ئەھۋالى ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرى ھەققىدە ن. ل. گۇمىلىپ، س. گ. كىياشتورنىي، ل. ر. كىزلاسون، ئابلەت كامالوف، داۋۇت ئىسىيېف، سۇپرونېنكو ۋە باشقىلار تەتقىقات ئېلىپ باردى. مەسىلەن: مەشھۇر ئالىم تۈركشۇناس، گۇمىلىپنىڭ چوڭ ھەجىملىك «قەدىمكى تۈركلەر» ناملىق ئەسىرى، «ياۋروپا - ئاسىيا تارىخىنىڭ رېتىمى»، «كاسپى دېڭىزى ئەتراپىنىڭ مىڭ يىللىق تارىخى» ناملىق كىتابلىرى، مەشھۇر ئۇيغۇرشۇناس مالىئافكىننىڭ «تاك تارىخنامىلىرى»، «تاك سۇلالىسى بىلەن تىبەتنىڭ قەشقەرىيە ئۈچۈن بولغان كۈرەشلىرى»، «IX - XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى»، «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» ناملىق كىتابلىرى ۋە ئىلمىي ماقالىلىرى، ئۇيغۇر ئالىمى ئابلەت كامالوفنىڭ «ئۇيغۇر قاغانلىقى» ناملىق كىتابى، مەشھۇر تۈركشۇناس، ئۇيغۇرشۇناس كىياشتورنىيىنىڭ «قازاقىستاننىڭ ئۈچ مىڭ يىلى»، «قەدىمكى

قەدىمكى تۈرك ئېلىپبەلىرى» (1947 - يىلى)، «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىنىڭ ئۈچۈنچىكى» (1951 - يىلى) ناملىق كىتابلارنى، «شەرقىي تۈركىستان تارىخى توغرىسىدا» قاتارلىق ئىلمىي قىممىتى يۇقىرى، نوپۇزلۇق كىتاب ۋە ماقالىلەرنى يازدى. بىرىنچى ئېتىبارغا ئېرىشكەن ئىلمىي ئەسەر، تارقىلىشى شۇنداقلا ئۇلارنىڭ شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئاھالىسى ئىكەنلىكى، قاراخانىيلار خانلىقىنى قۇرغۇچى ئاھالىنىڭ ئېتىبارغا ئېرىشىشى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇبىلىك» مۇئەللىپلىرىنىڭ مىللىي تەۋەلىك مەسىلىسى ھەققىدە مەخسۇس مۇلاھىزە يۈرگۈزدى. بىچۇرىن، پوزدنىيېف، بېرىنچى ئېتىبارغا ئېرىشكەن ئۇيغۇرلار مىلادىيىدىن ئىلگىرىلا تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشىغانىدى. بېرىنچى ئېتىبارغا ئېرىشكەن قاتارلىقلارنىڭ كۆز قارىشىنى مەشھۇر ئالىم تىخونوف قوللىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «X - XVI ئەسىردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادى» (1966 - يىلى) ناملىق ئەسىرىدە ئۇيغۇرلار خەنزۇچە مەنبەلەردە قەيت قىلىنغان چىدى (تۇرا) لارنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى^①.

ئەرەب، پارس مەنبەلىرى بويىچە دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تارىخى بولۇپمۇ ئىندىقۇت خانلىقى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان مەشھۇر ئالىم ياكوبوۋسكى ئۆزىنىڭ «IX - X ئەسىرلەردىكى ئىندىقۇت خانلىقىغا ئائىت ئەرەب، پارس مەنبەلىرى» (1947 - يىلى) ناملىق ئەمگىكىدە «ئۇيغۇرلارنىڭ زور بىر قىسمى باشقا تۈركىي خەلقلەرگە قارىغاندا بالدۇر ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق تۇرمۇشىغا كىردى ھەم ھەممىدىن بۇرۇن شامانىزم بىلەن ئالاقىسىنى ئۇزۇپ، ئالدى بىلەن مانى دىنىنى، كېيىن بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلدى. تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ بالدۇر يېزىق يارىتىپ چۈڭگۈ بىلەن ماۋەرا ئۈننەھىر ئارىسىدىكى ئەڭ مەدەنىيەتلىك خەلقكە ئايلاندى»^② دېگەن خۇلاسەنى چىقاردى.

ئۇيغۇرشۇناسلىققا يانداش ئەسەرلەردىن يەنە مەشھۇر ئارخېئولوگ كىسېلىپنىڭ چوڭ ھەجىملىك

«سەئىدىيە خاندانلىقى» قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخى توغرىسىدىكى تەتقىقاتى ئەڭ مۇھىم تېمىا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەۋرگە ئائىت تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن خوجايوفنىڭ «چىڭ ئىمپېرىيىسى ۋە شىنجاڭ» ناملىق كىتابى، گۈربۈيۈنچىنىڭ «VIII - IX ئەسىرلەردىكى مەركىزىي ئاسىيادىكى دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەر»، كولىپسكىنىڭ بىلەن كىلىياشتور-نىنىڭ «رۇس سەيياھلىرىنىڭ نەزەرىدىكى شىنجاڭ»، دۇماننىڭ «چىڭ سۇلالىسىنىڭ XVIII ئەسىردە شىنجاڭدا يۈرگۈزگەن دېھقانچىلىق سىياسىتى»، دوبروۋسكايانىڭ «زورۇڭتاڭنىڭ شىنجاڭنى ئىشغال قىلىشتىكى سىياسەتلىرى» يەنە د. ئىسىپنىڭ «يەتتە شەھەر دۆلىتى»، چۈرنىڭ «شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ قوشنىلىرى»، مالىك كەبىروفنىڭ «ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ يەتتە سۇغا كۆچۈشى» قاتارلىق ئەسەرلەر ئۆزگىچە ئىلمىي سەۋىيىگە ۋە تەتقىقات مېتودىغا ئىگىدۇر.

1980 - يىللاردىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى بىرلىشىپ تۈزگەن نوپۇزلۇق ئەسەرلەردىن 3 توملۇق زور ھەجىملىك كىتاب «قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى شىنجاڭ» (1988 - 1990 - يىللىرى)، «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» (1991 - يىلى)، «مەركىزىي ۋە شەرقىي ئاسىيانىڭ تارىخى» (1985 - يىلى)، «شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا»، «شىنجاڭنىڭ يىراق قەدىمكى زامان تارىخى» قاتارلىق كىتابلار نەشر قىلىنىپ ئاز كەم ئىككى ئەسىرلىك روسىيە ئۇيغۇرشۇناسلىقىدىن ئىلمىي يەكۈن چىقىرىلدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئالىملارنىڭ ئورتاق بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇيغۇر تىلى ۋە ياكى باشقا بىر تۈركىي تىلنى پۇختا ئىگىلىگەن. تەتقىقات مېتودى جەھەتتە، مەنبە شۇناسلىق پىرىنسىپىنى يېتەكچى قىلغان ئاساستا

تۈزۈك - رۇنىك يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى رولى» ناملىق ئەسەرلىرى، «تېرخىن مەڭگۈ تېشى»، «تەس مەڭگۈ تېشى» توغرىسىدىكى تەتقىقات ماقالىلىرىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە ئاتاقلىق ئالىم د. ۋاسىلىيەنىڭ «قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ يېزىق فوندى»، «ياۋروپا - ئاسىيا رايونىدىكى قەدىمكى تۈرك يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ توپلىمى» قاتارلىق كىتابلىرىنى، تىلشۇناس ئالىملاردىن د. ناسىلوف، ۋاينىشتېين، زوتوف، تېنىشىڭ، باسكاكوف، تۈگۈشېۋالار بىلەن بىر قاتاردا ئۇيغۇر ئالىملىرىدىن ئەزىز نارىنايېفنىڭ «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، م. روزىبېفنىڭ «قايتا تۇغۇلغان ئۇيغۇر خەلقى» قاتارلىق ئەسەرلىرىنىمۇ ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ.

داۋىدوۋىچ، فېدوروف، كاراپېق، ئەمىر نەجىپ، ئىۋانوف، كونونوف، باسكاكوف قاتارلىق ئالىملار قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەرنىڭ تىلى، شۇ دەۋر ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخ - مەدەنىيىتى ھەققىدە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ باردى. ئىدىقۇت ئۇيغۇرخانىلىقى توغرىسىدا د. ئىسىپنىڭ، مالىفاكىن، تۈگۈشېۋا، تىخونوف، قادىر بايېق، ئا. كېبىروف قاتارلىق ئالىملار تەتقىقات ئېلىپ باردى.

ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى يەنى چاغاتاي خانلىقى، سەئىدىيە خانلىقى توغرىسىدا مەخمۇت قۇتلۇق، ئىۋانوف، ئاكىمۇشىكىن، زوتوف، يۈدىن، بېرتېلىس قاتارلىق ئالىملار مەخسۇس ئىزدەندى، بۇنىڭغا مىسال ئۈچۈن مەشھۇر ئالىم يۈدىننىڭ «موغۇلىستاندىكى موغۇللارنىڭ ئۇرۇقداشلىق تۈزۈلمىسى ۋە ئۇلارنىڭ قازاق ۋە باشقا قوشنا خەلقلەر بىلەن بولغان ئېتىنىك مۇناسىتى» (1965 - يىلى)، بېرتېلىسنىڭ «پارس - تاجىك ئەدەبىيات تارىخى» (1960 - يىلى)، «نەۋائىي» (1948 - يىلى) ناملىق كىتاب ۋە ماقالىلىرى، مۇگىنوفنىڭ «ئاسىيا خەلقلەرى مۇزېيىدىكى ئۇيغۇرچە قول يازمىلار»، مەخمۇت قۇتلۇقنىڭ «موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى شىنجاڭ» ۋە

ئەمگەكلىرى بىلەن ئۇچرىشىنى زۆرۈر دەپ قاراپ تېمىنىڭ ماتېرىيال ئاساسىنى كۈچەيتكەن. دەپمەك، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىنىڭ ئۇيغۇر تارىخى توغرىسىدىكى تەتقىقات مەبۇلىرى، تەتقىقات مېتودى بىزنىڭ نۆۋەتتىكى تەتقىقاتىمىزنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ۋە دۇنياغا يۈزلەندۈرۈشكە پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

ئۇيغۇر تارىخىنى توغرا، ئەتراپلىق، ئىلمىي يورۇتۇشقا تىرىشقان. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلار ئۆزلىرى تەتقىق قىلىۋاتقان مەزكۇر تېما ئۈستىدە ئۆزلىرىدىن ئىلگىرىكىلەرنىڭ نەتىجىلىرى، كۆز قاراشلىرىنى ئۆرنەك قىلىش ۋە پايدىلىنىش بىلەن بىرگە يەنە باشقا دۆلەت ئالىملىرىنىڭ بۇ ھەقتىكى

ئىزاھاتلار:

- ① ن. ن. نەزىروۋا: «ئۆكتەبىر ئىنقىلابىغىچە بولغان ۋەتەن شەرقشۇناسلىقى مەسىلىسىدە مەركىزىي ئاسىيا»، «موسكۋا 1992 - يىل، 3 - بەت.
- ② «ۋەتەن شەرقشۇناسلىقىنىڭ تارىخى»، موسكۋا، 1990 - يىل، 7 - بەت.
- ③ ن. يا. بىچۇرىن: «ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان قەدىمكى خەلقلەرگە ئائىت مەنبەلەر توپلىمى»، موسكۋا - لېنىنگراد، 1950 - يىل، 2 - توم، 249 - 251 - بەتلەر.
- ④ ل. دۇمان: «بىچۇرىننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان قەدىمكى خەلقلەرگە ئائىت مەنبەلەر توپلىمى، توغرىسىدا»، (بىچۇرىن تۇغۇلغانلىقىنىڭ 200 يىللىقىنى خاتىرىلەش يىغىنىنىڭ ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى)، موسكۋا، 2 - توم، 6 - بەت.
- ⑤ ئا. كازىمبېك: «ئۇيغۇرلار توغرىسىدا تەتقىقات»، سانكىت پېتېربورگ، 1841 - يىل، 31 - بەت.
- ⑥ ۋ. پ. ۋاسىلىيېفنىڭ بۇ پىكرى پوزدنىيېفنىڭ «ئۇيغۇر تارىخىنىڭ ئۆچپىرىكلىرى» (سانكىت پېتېربورگ، 1899 - يىل) ناملىق كىتابىنىڭ 50 - بېتىدە قەيت قىلىنغان.
- ⑦ ۋ. ۋ. رادلوۋى: «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت مەسىلىلەر توغرىسىدا»، سانكىت پېتېربورگ، 1893 - يىل، 46 - ، 19 - 20 - بەتلەر.
- ⑧ بارتولد: ۋ. پ. ۋاسىلىيېفنىڭ تارىخ، جۇغراپىيىگە ئائىت ئەسەرلىرى»، «بارتولد ئەسەرلىرى»، موسكۋا 1977 - يىل، 9 - توم 461 - 462 - بەتلەر.
- ⑩ داۋۇت ئىسپىق: «يەتتە شەھەر ئۇيغۇر دۆلىتى»، ئالمۇتا 1990 - يىل، 74 - بەت، ئۇيغۇرچە نەشرى.
- ⑫ تىخونوۋ: «X - XIV ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي ئەھۋالى»، موسكۋا 1966 - يىل، 22 - بەت.
- ⑬ ئا. يۇ. ياكوبوۋسكى «X - IX ئەسىرلەر ئىدىقۇت خانلىقىغا ئائىت ئەرەب، پارس مەنبەلىرى»، «دۆلەتلىك ئەرمىتاننىڭ شەرق سەنئىتى ۋە تارىخ، مەدەنىيەت بۆلۈمىنىڭ ماقالىلەر توپلىمى»، لېنىنگراد، 4 - توم، 1947 - يىل، 423 - ، 424 - بەتلەر.

تەھرىرلىگۈچى: ئابلىز ئورخۇن

قەدىمكى خوتەن بوستانلىقىدىكى ئاھالىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى

داۋۇت سايىم

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكولتېتىدىن)

بولسىمۇ، ئۇنىڭدىكى يەر - جاي، قەبىلە ناملىرى توغرا ترانسكرىپسىيە قىلىنمىغاچقا، بىرمۇنچە ئېنىقسىزلىقلار كېلىپ چىققان. شۇنداقلا غەربىي يۇرت تەۋەسىدە ياشىغۇچى قەدىمكى مىللەت ياكى قەبىلىلەر پەرقلىنىدۇرۇلمىي ياكى مىللەت تەۋەلىكى ئېنىق ئايرىلماي «غۇزلار» (胡人) ياكى ئۇنىڭغا غەرب مەنىسىدىكى (西) خېتى قوشۇلۇپ «غەربىي غۇزلار» (西胡人) دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىردىن مىلادىيە IX ئەسىرگىچە بولغان مەزگىللەردە غەربىي غۇزلار كۆكتارت (پامىر) نىڭ غەربىدە ياشىغۇچى ساك، توخرى (كۇشان)، سوغدى، ئارساك، ئېفتالىت ۋە رېملىقلاردىن ئىبارەت نۇرغۇن قەبىلە، مىللەت ۋە كۆكتارتنىڭ شەرقىدە ياشاپ ئۆتكەن ھۇنلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنى كۆرسىتەتتى. دەپمەك، كۆكتارت تېغىنىڭ شەرقى ۋە غەربىدە ياشىغۇچى تۈركىي تىللىق ھەم ساك، توخرى قان سىستېمىسى ئارنلاشقان قەبىلىلەرنىمۇ «غەربىي غۇزلار» دەپ ئاتاپ كەلگەن. مەسىلەن: «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 97 - جىلد ئۇدۇن بابىدا: بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ ئورا كۆز ھەم قاڭشارلىق كېلىدىغانلىقى ئېنىق قەيت قىلىنغان.

XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى XX ئەسىرنىڭ بېشىدا خوتەن بوستانلىقىدا تەكشۈرۈش ۋە ئازخېئولوگىيە يىلىنىڭ قېزىش - ئېلىپ بارغان غەرب ئالىملىرىنىڭ تاپقان يازما يادىكارلىقلىرى بىلەن ماددىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بۇ ساھەگە دەسلەپكى قەدەمدە ئاساس

خوتەن ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە قەدىمىي بوستانلىق، ئۇ تارىختا ئېلىمىز بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا، ياۋروپا ئەللىرىنى بىر - بىرىگە باغلاپ، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا دوستانە بېرىش - كېلىش قىلىش، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن.

VI ئەسىردە خوتەن بوستانلىقى غەربىي يۇرتتىكى ئەڭ چوڭ خانلىق - بەگلىكلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ چېگرىسى شەرقتە لوپنۇر ئويمانلىقىدىن جەنۇبتا تۇبۇتلەرگىچە، غەربىي جەنۇبتا كۆكتارت (پامىر) تاغلىرىدىن غەربىي شىمالدا سۇلى (قەشقەر) غىچە بولغان جايلارغىچە سوزۇلغان، ئۇنىڭغا قاراشلىق ئون نەچچە ئايماق بار ئىدى. تۈرلۈك ئىرق ۋە تىل سىستېمىسىغا تەۋە مىللەت ۋە قەبىلىلەردىن ساك، ھۇن، توخرى، ئېفتالىت، تۈرك، تۇبۇت قاتارلىقلار بار ئىدى.

خوتەن بوستانلىقىدا ياشىغان ئاھالىلەر ۋە ئۇلارنىڭ كېلىش مەنبەسى، ئىرقى، مىللەت تەۋەلىكى شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە ئىختىلاپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقتىن، ھازىرغىچە بىزەر ئورتاق ئىلمىي يەكۈن چىقىرىلمىدى.

تارىخنامىلەردە بولۇپمۇ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىردىن مىلادىيە IX ئەسىرگىچە بولغان خەنزۇچە مەنبەلەردە خوتەن بوستانلىقىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەھۋالى قەيت قىلىنغان

ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي (ئاساسەن خوتەندىن قەشقەرگىچە بولغان جايلار)، ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالى ۋە كەشمىر رايونى قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كەلگەن، شۇنداقلا بۇ جايلاردا كەشمىر (Kasmira)، كوشتان (Kostana)، خوتەن تەۋەسىدە، ساكارائول (يەكەن تەۋەسىدە)، درانگىئانا (drangiana) (ھازىرقى ئىراننىڭ ساكىستان ياكى سىستان رايونىدا) قاتارلىق خانلىق، بەگلىكلەرنى بەرپا قىلغانلىقى مەلۇم بولغان.

ئەنگىلىيەلىك سىتەيىن «قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەدەنىيەت ئىزلىرى» دېگەن ئەسىرىدە ئۇلارنى «خوتەن ساكلىرى» دەپ ئاتايدۇ، ئۇلارنىڭ تىل جەھەتتە ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى شەرقىي ئىران (پارس) تىللىرى گۇرۇپپىسى شەرقىي جەنۇب تىل تارمىقىغا تەۋە خوتەن ساك تىلىنى قوللانغانلىقىنى دەلىللىگەن. تىلشۇناسلار خوتەن ساك تىلىنى دەسلەپكى خوتەن ساك تىلى، كېيىنكى خوتەن ساك تىلى، مۇرتۇق ساك تىلى، تۇمشۇق ساك تىلى، ھىندى ساك تىلى، قەشقەر ساك تىلى قاتارلىق 7 تارماققا بۆلگەن. ئەنگىلىيەلىك تىلشۇناس ھ. ۋ. بەيلېنىڭ تەتقىقاتىدا: خوتەن ساكلىرى قەدىمكى خوتەن ساك تىلىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ھىندىستاندىكى گۇپتا خانلىقى دەۋرى (320 - 550) دە قوللانغان يېزىق ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان پراكىت (Prakrit) يېزىقى ياكى خوتەن ساك يېزىقى دەپ ئاتىلىدىغان يېزىقنى قوللانغان. بۇ خىل يېزىقنى مىلادىيە III ئەسىردىن X ئەسىرگىچە قوللانغان بولۇپ، دەسلەپكى دەۋرى (III - VI ئەسىر) ۋە كېيىنكى دەۋرى (VII - X ئەسىر) دەپ ئىككى دەۋرگە بۆلۈندۈ. ①

ئومۇمەن خوتەن ساكلىرى خوتەن بۇستانلىقىدا تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى II ئەسىردىن تاكى ئىسلامىيەت دەۋرىگىچە 1000 نەچچە يۈز يىل دەۋر سۈرگەن ھەمدە 56 ئەۋلاد خان ھۆكۈمرانلىق قىلغان «ۋايسارا خاندانلىقى» نى بەرپا قىلغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇدۇن «يىپەك يولى» نىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىدىكى ۋايسارالار ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئەڭ ئاۋات مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرىگە ئايلانغان.

سالىدى.

تۆۋەندە خوتەن بۇستانلىقىدا ياشاپ ئۆتكەن مىللەتلەر ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ساكلار ساكلار قەدىمىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي شىمالىدا ياشىغۇچى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى شەرقىي ئىران تىلى ئائىلىسىگە تەۋە تىلدا سۆزلىشىدىغان كۆچمە چارۋىچى قەبىلە ئىدى. ئۇلار ئەرەب، پارس ۋە ھىندىستان مەنبەلىرىدە «سكىفىلار»، «سارماتلار» (Sarmatians)، «ساكائېلار» ياكى «ساكلار» (sakas, sacae) قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. ساكلار توغرىسىدا ھازىرقى ئىراننىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىدىكى شىراز ئەتراپىغا جايلاشقان نەقىش رۇستەم خارابىسىدا ساقلانغان دارا I ھەققىدىكى مىخ يېزىق مەڭگۈ تېشىدا مۇنداق 3 گۇرۇھ تىلغا ئېلىنغان:

1. خايمارى — «خايمار» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈكنى ئۆزىگە سىمۋول قىلىۋالغان ساكلار بولۇپ، ئۇلار پەرغانە ئويمانلىقى، كۆكتارت ئەتراپىدا ياشىغان.

2. تىگراخايدا ساكلىرى — ئۇچلۇق قاپاقلىق ساكلار بولۇپ، بۇلار يەتتە سۈنى ئاساس قىلغان ھالدا ھازىرقى قىرغىزىستان ۋە قازاقىستان يايلاقلىرىدا ياشىغان.

3. تەيتازادارىيە ساكلىرى — دەريا - دېڭىز بويلىرىدا ياشىغۇچى ساكلار دەپ ئاتىلىدۇ، بۇلارنىڭ ئورنى ئېنىق ئەمەس.

ساكلارنى قەدىمكى گىرىك تارىخچىسى ھىرودوت ئۆزىنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدە سترابون «جۇغراپىيە» ناملىق ئەسىرىدە «سكىفىلار» ياكى «ئىسكىفىلار» دەپ ئاتايدۇ، كۆچمە چارۋىچى دەپ قەيت قىلغان.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى ئا. ن. بېرنىشتامنىڭ تەتقىقاتىدا: تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى V، I ئەسىرلەردە كۆكتارت تېغىنىڭ ئەتراپىدا ياشىغان ساكلار (بۇنى بېرنىشتام پامىر ساكلىرى دەپ ئاتىغان) نىڭ بىر قىسمى توخىرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە پاراكەندىچىلىكى تۈپەيلىدىن جەنۇبقا قاراپ كۆچۈپ، كۆكتارتتىن ئۆتۈپ تارىم

ھۇنلار قەدىمدە «تەڭرىنىڭ ئەر كىسى»

دەپ ئاتالغان ھۇنلارنىڭ خوتەن بوستانلىقى تەۋەسىگە كىرگەنلىكى توغرىسىدا «تارىخنامە» ھۇنلار تەزكىرىسى، «خەننامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى قاتارلىق كىتابلاردا ئېنىق زىكىرى قىلىنغان. ھۇنلارنىڭ 2 - ئەۋلاد تەڭرىقۇتى مودۇ (باتۇر تەڭرىقۇت) (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 209 - 174 - يىلىغىچە سەلتەنەت سۈرگەن) مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردىن كېيىن ئۇدۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىك - خانلىققا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 96 - يىلى ۋېيلى (ھازىرقى لوپ ناھىيىسى تەۋەسىدە) «قۇللارنى ئىدارە قىلىش كاھىبىگى مەھكىمىسى» تەسىس قىلىپ ھەر قايسى بەگلىكلەر ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان. جۈملىدىن بىر قىسىم ھۇن قەبىلىلىرى خوتەن بوستانلىقىغا ئولتۇراقلىشىپ خوتەن بوستانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىگە مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتكەن.

توخرىلار - توخارلار ب. گ. غاپۇروف

نىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بىر قىسىم توخرىلار مىلادىدىن كېيىنكى قەدىمكى ئۇدۇن، نىيە ۋە لوپنۇر كۆلىنىڭ شەرقى يەنى پىشامشان ئەتراپىغا كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقان ھەمدە ھىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسى شەرقىي ئىران تىلى گۇرۇپپىسىغا تەۋە ئەمىنىيە ئاۋام تىلى دەپ ئاتىلىدىغان تىلنى قوللانغانلىقى مەلۇم. ئالىملار XIX ئەسىردىن كېيىن تەكلىماكان قۇملۇقىدىن تېپىلغان شۇ خىل تىلغا ئائىت ھۆججەت - ۋەسىقىلىرىنىڭ III - IV ئەسىرگە تەۋە، تىلى ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال پىراكىرت تىلىدا پۈتۈلگەن ھۆججەتلەر ئىكەنلىكىنى بېكىتتى. ②. ئۇلار قارۇشتى يېزىقىنى قوللانغان. دېمەك توخرىلار I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا كۇشان (Kushan) دۆلىتىنى بەرپا قىلغان ھەمدە II ئەسىرگە كەلگەندە زېمىنىنى كېڭەيتىپ رىم، ئازساك ۋە خەن (جۇڭگو) بىلەن بىرگە 4 چوڭ ئىمپېرىيىنىڭ بىرىگە ئايلانغان، كېيىن ئېفىتالىت ۋە تۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

رورانلار رورانلار غەرب مەنبەلىرىدە

«ئاۋارلار» دەپ ئاتالغان. رورانلار دەسلەپ شىمالىي چۆللۈكتە ھۇنلار، سىيانپىيلاردىن كېيىن روناق تېپىپ بىر يېرىم ئەسىردەك دەۋران سۈرگەن، كېيىن كۆك تۈركلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ كۆپ قىسمى غەربكە (ياۋروپاغا)، ئاز بىر قىسمى خوتەن بوستانلىقى ئەتراپىغا كۆچۈپ كەلگەنلىكى مەلۇم.

تىلشۇناسلار رورانلارنى ئالتاي تىلى

سىستېمىسى توڭخۇس تىلى گۇرۇپپىسىغا تەۋە روران (ئاۋار) تىلىنى قوللانغان دەپ قارايدۇ، بىراق ئىنگلىز ئالىمى ئى. پاركىر «تاتارلارنىڭ مىڭ يىللىق تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە رورانلارنى تۈركىي تىلى ئائىلىسىگە تەۋە مىللەت دەپ قارايدۇ.

ئېفىتالىتلار ئېفىتالىتلار ئېلىمىز

مەنبەلىرىدە «يەندالار» (叶尼塞) دەپ ئاتالغان. «لياڭ سۇلالىسى تارىخى» دا ئېفىتالىتلار قاڭقىلارنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى دەپ قەيت قىلىنغان. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا توخرىلارنىڭ غەربىي تارمىقى دەپ قەيت قىلىنغان. شۇڭا بەزى ئالىملار ئېفىتالىتلارنى ھۇنلار بىلەن توخرىلار نەسلىدىن بولغان شالغۇت مىللەت ③ دەپ قارايدۇ.

ئېلىمىز تارىخىي مەنبەلىرىدە كۆرسىتىلىشىچە

بىر قىسىم ئېفىتالىتلار ئاڭگى (قارا شەھەر) سۇلى، قۇم (ئاقسۇ)، كۈسەن، ئۇدۇن، كاۋانتا (تاشقورغان) قاتارلىق جايلارنى ئىستىلا قىلىپ، يەرلىك ئاھالىلەر ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ھازىرقى بەلخنى مەركەز قىلغان ئېفىتالىتلار دۆلىتىنى قۇرغان. بۇ دۆلەت 563 - 569 - يىللىرى تۈركلەر بىلەن ساسانىيلارنىڭ قىستاپ ھۇجۇم قىلىشى بىلەن گۇمران بولۇپ ئاھالىلىرى تەرەپ - تەرەپكە تارقالىشىپ كەتكەن، خوتەن بوستانلىقىغا كىرگەن ئاھالىلىرى ئاسىمىلاتسىيىلىشىپ باشقا مىللەتكە ئۆزگىرىپ كەتكەن.

خوتەن بوستانلىقىدىكى قەدىمكى مىللەتلەردىن

ساك، توخرى، ھۇن، روران ئېفىتالىتىنى باشقا يەنە تۈركلەر مۇبارىمىدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان خوتەن بوستانلىقىدىكى قەدىمكى مىللەت ۋە ئاھالىلەردىن شۇ

نەرسە ئايانكى، بۇ مىللەتلەرنىڭ خوتەن بوستانلىقىغا كىرىشى ۋە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بۇ رايوندىكى شەرقىي ئىران تىلىدىكى مىللەتلەرنىڭ تۈركلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىنىك تەركىبىنى كۈچەيتكەن، بۇ خوتەن بوستانلىقىنىڭ X ئەسىرگە كەلگەندە ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان رايونغا ئايلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

ئۇيغۇرلار ۋە خوتەن بوستانلىقىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى

مىلادى 840 - يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدىكى قەبىلىلەر ئومۇميۈزلۈك كۆچۈشكە باشلىغان، ئۇلار ئۆزلىرى ئۈچۈن پاناھ بولىدىغان يېڭى ماكان ئىزدەشكە باشلىغان. ئۇلار كۆچمەكچى بولغان يېڭى ماكاندا ئۆزلىرى بىلەن نەسەپداش ياكى قېرىنداش بولغان كىشىلەرنىڭ بولۇشىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان. ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ قېرىنداشلىرى ئاللىبۇرۇن خېشى كارىدورىدىن تارتىپ تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبى ھەمدە تارىم ئويمانلىقىنىڭ ۋادىلىرىغا كېلىپ ماكانلاشقاندى.

«سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاساسىي ۋەقەلەر توپلىمى. بېقىندىلار» دېگەن كىتابتا گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر قىسمى جەنۇبقا قاراپ سۈرۈلۈپ، كېرىيىنىڭ شەرقى، تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبى، قاراقۇرۇم، ئالتۇنتاغ ۋادىلىرىغا كۆچۈپ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى مەلۇماتتىن باشقا، ئۇيغۇرلارنىڭ خوتەن بوستانلىقىغا تۈركۈملەپ كىرگەنلىكى توغرىسىدا يېتەرلىك ماتېرىيال يوق.

بىراق VI ئەسىردىن كېيىن «ئۇيغۇر» دېگەن بۇ ئېتنىك نام ئومۇملاشقاندىن كېيىنلا ئاندىن خەنزۇچە مەنبەلەردە بولۇپمۇ «كونا تاڭنامە»، «يېڭى تاڭنامە»، «سۇڭنامە»، «كونا بەش دەۋر تارىخى» قاتارلىق تارىخنامىلەردە مەخسۇس سەھىپە ئاجرىتىلىپ، ئۇيغۇر تەزكىرىسى بېرىلگەندى. بۇ تارىخنامىلەردە ئۇيغۇر ئۈستىدە توختىلىپ بىردەك «ھۇنلارنىڭ ئەۋلادى»، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ھۇنلاردۇر»، «ئۇيغۇرلار ھۇنلارنىڭ بىر تارمىقى»

دەپ زىكرى قىلىنغان. تەتقىقاتچى ئىبراھىم مۇتئىي گەپەندى: غەربىي ھۇنلار ئىچىدە ساراغۇر (saragur)، ئونۇغۇر (onugur)، قوتىغۇر (kottigur) قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ بارلىقى، ئۇلار ھۇن قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئىچىدە مۇھىم رول ئوينىغانلىقى ۋە ھۇنلار دەۋرىدىن تارتىپ قەدىمكى يىپەك يولى بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتقانلىقىنى تىلغا ئالغان ④.

قولىمىزدىكى قىسمەن ماتېرىياللار ۋە تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسەن خوتەن بوستانلىقىدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخىنى ئىككى چوڭ دەۋرگە - ئۇيغۇرلىشىشتىن ئاۋۋالقى دەۋر ۋە ئۇيغۇرلىشىش دەۋرى دەپ بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇ 2 - دەۋرنى چۈشىنىشكە قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دەۋر ۋە ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى دەۋر دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ.

ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دەۋر تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى III - II ئەسىرلەر ھەتتا ئۇنىڭدىن ئاۋۋالقى X X - ئەسىرنىڭ بېشىغىچە، ھىندى - ياۋروپا تىلىغا مەنسۇپ قەبىلىلەر ياشىغان دەۋرلەردىن IX - XI ئەسىرگىچە بولغان ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋردە ھىندى - ياۋروپا تىللىرى ئىران تىلى ئائىلىسىگە تەۋە تىل بىلەن سۆزلىشىدىغان يەرلىك قەبىلە تەركىبىگە ھۇن، روران، ئېفتالىت، تۈرك، ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىللىق قەدىمكى قەبىلىلەر قوشۇلغاندى. كېيىن ئۇيغۇرلار ھىندى - ياۋروپا تىللىرىغا تەۋە قەبىلىلەرنى پەيدىنپەي ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ ماھىيەتلىك ئۆزگىرىش پەيدا قىلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن X ئەسىرگە كەلگەندە ئۇيغۇرلار خوتەن بوستانلىقىدا ئاساسلىق مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشكە باشلىدى.

ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى دەۋر IX - XII ئەسىرگىچە بولغان دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلار يەرلىك ئاھالىلەرنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، دىنىي ئېتىقاد، ئۆرپ - ئادەت جەھەتلەردە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن. ئومۇمىي نوپۇس جەھەتتە مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى

(شەرق خانى مەنەسىدە) دېگەن مەرتىۋە ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. 1000 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت غەربىي يۇرتتا بۇددا مەدەنىيىتىنىڭ يىرىك مەركەزلىرىدىن بولغان ئۇدۇن خانلىقىنىڭ قاراخانىيلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىشى ۋە خوتەن بوستانلىقىنىڭ قاراخانىيلار زېمىنىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىشى ئىسلام دىنىنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدە تارقىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماي، بەلكى بۇ جايلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ ئۇيغۇرلىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

يۇقىرىقى دەلىللەردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ھازىرقى خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەن قۇرۇلۇشى، تەقى - تۇرقى، تېرىسى، چېچىنىڭ رەڭگى ۋە قان تىپىنىڭ چاستوتىسى قاتارلىق تاشقى ئالاھىدىلىكلەردىن خوتەن بوستانلىقىدا ياشاپ ئۆتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ گەۋدەلىرىنىڭ ئىزناسىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئىگىلىگەن دەۋر ئىدى. گېرمانىيەلىك شەرقشۇناس ھ. ج. كىلىمكىت بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: X ئەسىرگە كەلگەندە قاراخانىيلار خانى بۇغراخان ھارۇن I خوتەن بوستانلىقىنى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن، خوتەن ساكلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى، شۇنىڭدىن تارتىپ خوتەن ساكلىرىنىڭ شانلىق بۇددا مەدەنىيەت دەۋرى ئاياغلاشتى. خوتەندە يېڭى بىر دەۋر — ئىسلامىيەت دەۋرى باشلاندى ⑤.

ھ. ج. كىلىمكىتنىڭ بايانىدا بەزى سەۋەنلىكلەر بار: تارىخىي مەنبەلەردە قاراخانىيلار بىلەن خوتەن بۇددىستلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن 8 قېتىملىق ئۇرۇش نەچچە ئون يىل داۋام قىلىپ XI ئەسىرنىڭ بېشىدا (1008 - يىلى) خوتەندىكى «ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن خانى» قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خانى يۈسۈپ قادىرخان (1026 - 1032) تەرىپىدىن يوقىتىلغان. ئۇ «مەلىكۈل مەشرىق»

ئىزاھاتلار:

- ① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1983 - يىللىق 4 - سان (خەنزۇچە)، 98 - بەت.
- ② «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1992 - يىللىق 2 - سان، 98 - بەت.
- ③ د. سايم: «دۇنيا مىللەتلىرى» شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1996 - يىللىق نەشرى، 306 - بەت.
- ④ «شىنجاڭ تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىل نەشرى، 245 - ، 246 - ، 74 - بەتلەر.
- ⑤ ھ. ج. كىلىمكىت: «قەدىمكى يىپەك يولىدىكى مەدەنىيەت»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1994 - يىل نەشرى 152 - ، 155 - ، 157 - بەتلەر.

تەھرىرلىگۈچى: مەرھابا شاۋۋدۇن

(بېشى 33 - بەتتە)

1967 - يىلى بۇ قەبرىلەر چېقىلىپ، ئوغۇت ئورنىدا ئېتىزلىقلارغا تۆكۈلگەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ ئىزناسىمۇ قالمايدۇ.

قەبرىستانلىقنى زىيارەت قىلغان، يېزىلغان ئەسلىمىلەرنى تەپسىلىي كۆرگەن، ئۇلار بىلەن تونۇشقان ۋە ئەستە قالدۇرغانىدىم. ئەيسۇسكى،

ئىزاھاتلار:

- ① بۇ زور ھەجىمىدىكى خاڭ بولۇپ، ھازىر دۆلەت خېتى دەپ ئاتىلىدۇ.
 - ② تۇرباغ — كۈسەن دەرياسى بويىدىكى ئېگىز دۆڭ ئۈستىدە بولغاچقا، تۇرباغ دەپ ئاتالغان.
- تەھرىرلىگۈچى: غ. ھ. نىيازى

غېنىزات خوجا ۋە ئۇنىڭ «تايغان» لىرى

ئەخمەت بايىزى

(كۇچا كونا شەھەر پاختا بازىرى ئاھالىلەر كومىتېتى 2 - گۇرۇپپىسىدىن)

ئۈجمە، ئۆرۈك يېگۈزەتتى. ئۇلار ئۆز تەشكىلى — ئون بېشى، ئەللىك بېشى، يۈز بېشى دېگەنلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولاتتى. بۇ ئادەملەر كاندىن بېرىلگەن كىيىمى بىر خىل بولسىمۇ، كۈنلۈك ئىشتىن چۈشۈپ قىمار، قاتار ئوينىشىپ، ئۇتۇرۇپ گاڭسا - جىسا بولۇپ قالاتتى. شۇڭا شەھەرگە ھەرخىل، ھەر ياغزا قىياپەتتە كېلەتتى. بۇلارنى كۆرگەن كىشىلەر: «ئەنە (تايغان) لار كەلدى» دېيىشەتتى. ئۇلار شەھەرگە كەلگەندە ئاياللار ماجىزىلىرى يۈز بېرەتتى، تىجارەتچىلەردىن مال ئېلىپ پۇلنى بەرمەسلىك جودالىرى كۆرۈلەتتى. يەرلىك ئەمەلدارلار بۇ ئەھۋاللارنى سالا - سۈلھە بىلەنلا بىر تەرەپ قىلىپ، ئۇلارغا چارە كۆرمەيتتى. چۈنكى ئۇلار تاغ - چۆللەردە جاپالىق ئىشلەپ ھۆكۈمەتكە ساپ مىس ئۆتكۈزەتتى. ئۇلار شەھەرگە كېلىپلا خەندەك بويىدىكى «سەتەك» لەر بىلەن ئويناپ ئىچ پۇشقىنى چىقىرىشەتتى؛ بەزىلىرى تاۋىكالارنى تاپاتتى؛ بەزىلىرى «قارا تاماكا» مەستانىسى بولۇپ چىلىمخانىلاردا گېلىنى ئىسلايتتى؛ بەزىلىرى شوپاڭلارغا كىرىپ 2 - 4 سەر ئىچىپ كالتا جودا چىقىرىشسا، بەزىلىرى باغ سەيلىسى قىلاتتى، سوقا مەشرەپ ئوينايىتتى؛ بەزىلىرى سايغا چۈشۈپ مەدداھلارنىڭ تۈگمەس جەڭنامىلىرىنى ئاڭلىسا، بەزىلىرى كەكلىك سەيلىسىگە چىقىشەتتى. شۇنداق قىلىپ «تايغان» لار «20 كۈن باي، بىر يىل گاڭداي» بولۇپ ئۆتۈشكە مەجبۇر بولاتتى.

خوش، غېنىزات خوجا كىم؟

مەنچىڭ خاندانلىقىنىڭ شىنجاڭنى ئىدارە قىلىش مەمۇرىي تۈزۈمى بويىچە غۇلجا (ئىلى) دا

1900 - يىلى 5 - ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى «ساقال ئامبال» نىڭ چارچىسى مەخسۇت بەگ ئارقىسىغا 2 يايىسىنى ئەگەشتۈرۈپ قىغىدۇڭدىن رەستىگىچە، رەستىدىن ساقساققىچە بولغان بازار دوقمۇشلىرىدا توختاپ، ئۈستەل ئۈستىگە چىقىپ مۇنداق جاكارلايتتى:

— دالڭ! دالڭ!! دالڭ!!! ھەي خالاپىقلار! ئاڭلىمىدىم دېمەڭلار، ئامبال جاكارلايدۇكى: 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى تاغ مىس كاندىكى غېنىزات خوجىنىڭ «تايغان» لىرى بىر ئايلىق دەم ئېلىش ئۈچۈن شەھەرگە كېتىدۇ. قىزىڭلارنى، ياش كېلىنىڭلارنى ئۆيىدىن تالاغا چىقارماڭلار ياكى بىراق - يېقىن تۇققانلىرىڭلارنىڭكىگە ئاپىرئۇپتىڭلار! تىجارەتچىلەر ئۆزەڭلەرگە ئاگاھ بولۇڭلار: ئەگەرچەندە «تايغان» لار ھادىسە تۇغدۇرۇپ ماجىرا چىقارسا، ئامبال ئىگە ئەمەس، دەۋا سورالمايدۇ! دالڭ! دالڭ!! دالڭ!!!

بۇ خەۋەر ھەش - پەش دېگۈچە ھەممە جايدا پۇر كەتتى. خەلق جىددەيلىشىپ، «تايغان» لارنى غايىبانە تىللىشەتتى. چۈنكى بۇ «تايغان» لار ھەر قايسى يۇرتلاردىن كەلگەن مۇساپىلار بولۇپ، تۇرمۇشتا قىسىلغان، ئىش، پۇلغا مۇھتاج ئادەملەر بولۇپ، قىمار ئويناش، لۈكچەكلىك قىلىش، بەك چىكىش قاتارلىق يامان ئىشلارنىڭ ھېچقايسىسىدىن قول ئۈزمەيتتى، «تايغان» خەلق تىلىدا «باشقۇرماق تەس بولغان بويتاق» دېگەن مەنىگە ئىگە ئىدى. دەرۋەقە، ھەر يىلى 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 6 - ئاينىڭ 25 - كۈنىگىچە بىر ئاي ئىچىدە خوجاينى غېنىزات خوجا ئۇلارنى شەھەرگە ئەكىرىپ دەم ئالدۇراتتى،

ئارقىلىق پۇلخانغا ئۆتكۈزۈپ، پۇلخاندا مىستىن يارماق پۇل قويغانىكەن. كۇچانىڭ مىس يۇلى نېپىزرەك، خەنزۇچە «كۇچا» دېگەن خېتى بار پۇلنى دەل مۇشۇ پۇلخاندا قويۇپ تارقىتىپتىكەن، پۇلخان بولسا، كونا ئامبارنىڭ ئۈدۈلىدىكى كۆلنىڭ يېنىدا ئىدى، ئۇنىڭ يېنىدا خەنزۇچە مەكتەپ (شۇتاك) بار ئىدى. ھازىرمۇ كىشىلەر بۇ يەرنى «پۇلخان ئورنى دېيىشىدۇ» دەيدۇ.

غېنىزات خوجا مىس كاندا بولسۇن ياكى خاڭدا بولسۇن، ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن، تاماق، ئىش ھەققى جەھەتلەردە ئۇلارنى رازى قىلغان. شۇڭا ئىشتا نارازىلىق قىلىش، قېچىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلمىگەن.

غېنىزات خوجا ئىشچىلارنى يىلدا بىر ئايلىق دەم ئېلىشقا ئېلىپ كەلگەندە، ئامبال بىلەن يىللىق ھېساب - كىتاب قىلىشنى، ئۇنىڭدىن كېيىن تۈر باغدىكى ② ھەشەمەتلىك باغ ھويلىسىغا چىقىپ دەم ئالاتتى.

قادىر ھېكىم، يۈسۈپ ھېكىمبەگ ۋە غېنىزات خوجىلارنىڭ قەبرىسى ئۇچا «بەلخ ئاتام» نىڭ يېنىدىكى چوڭ مەدرىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. بۇ قەبرىلەر چوڭدەك مەھەللىسىدىكى مەشھۇر ساپالىچى ئۆستىلار تەرىپىدىن ئاق، كۆك، يېشىل، ئەترەك چاقچۇقلار بىلەن زىننەتلەنگەن. قەبرىلەرنىڭ ئالدى يان تەرەپلىرىگە ماھىر خەتتاتلار تەرىپىدىن مەرھۇملارنىڭ نام - شەرىپى، يېشى، ئۆمرى، ئۆلۈش سەۋەبى، ۋاقتى ئېنىق يېزىلغان. تۈۋرۈك ۋە خەرياغاچلىرىغا، تۇغ شەددەلىرىگە، شەددىگە ئېسىلغان ئاق بايراقچىلارغا تەسىرلىك مەرسىيە، قەسىدە، مەرھۇملارنىڭ قىسقىچە تەزكىرىسى، شېئىر - رۇبائىيلار، ئەسلىمىلەر يېزىلغانىدى. بۇلار ئەسلىدە قىممەتلىك تارىخىي مىراسلارنىڭ بىر قىسمى ئىدى. مەن 12 يېشىدا مەرھۇم ئاكام مەمتىمىن بايىغا ئەگىشىپ، 2 - قېتىم 1948 - يىلى مۇدەررىس كېرەم ئىمامنىڭ ئوغلى شەمشىدىن كېرەمنىڭ بېغىنى سەيلى قىلغاندا، قەدىناس يولدىشىم بىلەن يۇقىرىدا قەيت قىلىنىدىغان (ئاخىرى 31 - بەتتە)

جياڭجۈن، قەشقەردە «خان ئامبال»، ھەربىر ناھىيىدە يەرلىك خەلقنى ھاكىمبەگ قويۇلغانىدى. كۇچادىكى ئاتاقلىق مۆتىۋەر - ئوقۇمۇشلۇق زات - قادىر ھېكىمبەگ ئۆچتۇرپان ناھىيىسىگە، ئىنىسى يۈسۈپ ھېكىمبەگ كۇچاغا ھاكىمبەگ بولۇپ بىر ئۆمۈر ۋەزىپە ئۆتىگەنىدى. غېنىزات خوجا بولسا ئەنە شۇ يۈسۈپ ھېكىمبەگنىڭ يالغۇز ئوغلى ئىدى. غېنىزات خوجا ئۆز زامانىسىغا لايىق بىلىم - ئىقتىدار ئىگىسى، تېخنىك سەۋىيىسى بار، تەمكىن خەلق ئىچىدە ئىناۋىتى چوڭ، خۇشپىچىم ئادەم ئىدى. ئۇ بۇنىڭدىن 90 - 100 يىل بۇرۇنقى دەۋردە، كۇچادا مىس كان ئېچىپ، ئۇنىڭدىن ساپ مىس ئالغانىدى. بۇ - ئەينى ۋاقىتتا تەرەققىياتنىڭ سىمۋولى، ئۇنىڭ ئۆچمەس تارىخىي تۆھپىسىدىن بىشارەت ئىدى.

غېنىزات خوجا 1895 - يىلىدىن باشلاپ «تايغان» لارنى ئويۇشتۇرۇپ، ئالدى بىلەن «ساقال ئامبال» بىلەن مىس كان ئېچىش، تاۋلانغان ساپ مىسنى خەزىنىگە ئۆتكۈزۈش ئۈستىدە توختامنامە تۈزۈپ ئىشقا كىرىشكەنىدى. ئۇ ئالدى بىلەن ھازىرقى ئاغۇدىكى دۆلەت كۆمۈر كېنىنى ئېچىپ ① كۆمۈر قازغان، يەنە بىر تەرەپتىن مىس رۇدىلىرىنى قېزىپ، ئېرىتىش سېخى قۇرۇپ، ساپ مىس تاۋلاپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ داڭ چىقارغان، ناھىيە ئىقتىسادىنىڭ يۈكسەلىشىگە تۆھپە قوشقان، بۇ مىساللاردىن پايدىلىنىپ ناھىيىدە يارماق پۇل قويۇلغان. بۇ ھەقتە كىشىلەردە مۇنداق 2 خىل كۆز قاراش مەۋجۇت:

1. كان چوڭ ئەترىتىنىڭ ئەزاسى - ئابباس ئىمام رازاق ئوغلى: «غېنىزات خوجام مىسنى رۇدىسىنى چاقماقچى، دېگەن يەردىن قېزىپ چىقىرىپ، گىرىشىم دېگەن يەردە ساپ مىس تاۋلاپ، ھازىرقى كاندىكى بىز ئولتۇرغان زېمىن ئورنىدا مىستىن داچەن قويۇپتىكەن. ئانام رەھىمىتى رازاق ئىمام ماڭا شۇنداق دېگەنىدى» دەپ ئىسپات بەردى. ئۇنىڭ ئىنىسى ئابرازى رازاق ئوغلىمۇ يۇقىرىقى ئىسپاتنىڭ راستلىقىنى ئىسپاتلىدى.
2. كونا شەھەردىكى ئىمىن ھاشىم قاتارلىق كىشىلەر: «غېنىزات خوجا ساپ مىسنى ئامبال

ئۇچار ئات - شاتۇر

ياقۇپ ئەمەت

(يەكەن ناھىيىلىك پارتكوم تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىدىن)

كىشى ئىدى. ھەر قانچە ئالدىراش ئىشقا ماڭغان كىشىلەرمۇ ئۇنى كۆرگەندە ھەيرانلىق ئىلكىدە: «شاتۇر، بارمۇ سەن؟» - دېيىشەتتى.

پاكىستاننىڭ جەندۇل مايار دېگەن يېرىدىن كەلگەن 70 ياشلىق ئەخمەتجان، يەكەن كونا شەھەردىكى ئازنا مەسچىتىنىڭ ھازىرقى مەزنى 79 ياشلىق ئابدۇللا كېرەم مۇپتى ئاخۇنۇم (شاتۇرنىڭ ئەينى چاغدىكى قوشنىسى) نىڭ يېقىنىدا ئەھۋال تونۇشتۇرۇشچە: شاتۇر ئافغانىستانلىق مۇكەررەمخان باينىڭ ھويلىسىدا تۇرغانىكەن، ئافغانىستاننىڭ يەكەندىكى كونسۇلخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ، 1950 - يىلى يەكەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىگە خەت - ئالاقىچى (خەۋەرچى) بولغان. يەكەن بازارلىق ھۆكۈمەتكە قاراشلىق 4- ئاھالىلەر كومىتېتىنىڭ ئورا كۆلبىشىدىكى كەشىم كۆچىسىغا ئورۇنلاشقان. ئەينى چاغدىكى كونسۇلخانىنىڭ ئىمزا تىلىرى ھازىر نامانجان ھاجىمنىڭ ئىلكىدە بولۇپ، مەشھۇر جايغا ئايلاندى. قەشقەر ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ 1953 - يىلدىكى كادىرى مۇللامەت ھاجىم ۋە يەكەن ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ پېنسىيىگە چىققان كادىرى غوپۇر مۇھەممەت قاتارلىقلارنىڭ تونۇشتۇرۇشچە: شاتۇر يەكەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ خەۋەرچىسى بولغان مەزگىلدە، يەكەن ناھىيىسىگە قاراشلىق، كۆلىمى 8195.6 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى 84 - ئىدارە، مەكتەپ، 16 يېزىنى بىر نەچچە كۈندىلا پىيادە ئايلىنىپ كەلگەن. ئەينى چاغدا تېلېفون، ماشىنا (ئاخىرى 56 - بەتتە)

شاتۇر (ئەسلى ئىسمى سەيپىد جامالىدىنخان) پاكىستان بىلەن ئافغانىستان چېگرىسىدىكى قەندىبەردا تۇغۇلغان، 1930 - يىلى ئافغانىستاننىڭ يەكەندە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ ۋەكىلى - جەنرال گېنېرال ساھىپنىڭ مۇھاپىزەتچىسى ھەم خەت ئالاقىچىسى بولۇپ يەكەنگە كەلگەن.

شاتۇر دېگەن لەقەم ئۇنىڭ چاققانلىقى، يول مېڭىشقا، يۈگۈرۈشكە ماھىرلىقى، بوران - چاپقۇنغا قارماي، كېچە - كۈندۈز ھاردىم - تالدىم دەپمەي، توشقانداك دىكىلىداپ تېز يول ماڭىدىغان ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، يەكەن خەلقى تەرىپىدىن قوبۇلغان.

يەكەن ناھىيە ئىشچۇل يېزا 7 - كەنتتىكى 85 ياشلىق ئىبراھىم سېپىت مۇنداق دەيدۇ: 1959 - يىلى بىر قېتىملىق مېھماندارچىلىقتا شاتۇر بىلەن بىللە ئولتۇرۇپ مۇڭداشقنىمدا، ئۇ ماڭا: «چوڭ يولغا چىقىپ يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقان ئاتنىڭ كەينىدىن ماڭسام، بىر سائەتتىن كېيىن، يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقان ئات مەندىن كېيىن قالىدۇ، بىر سەكرەشتە 5 مېتىر ئارىلىققا سەكرەيمەن، سۈت، تۇخۇم ئىچمەن، ناھايىتى سەھەر تۇرۇپ يۈگۈرۈشنى مەشق قىلىمەن» دېگەندى.

شاتۇر بۇغداي ئۆڭلۈك، چېچەك ئىزلىق، كەكە ساقال، ۋىچىك، پۈت - قوللىرى تۈكلۈك، پاكىزاراق، ئۇچىسىغا دائىم خومارەڭ كىيىم، پۇتتا لاتا ئاياغ كىيىم كىيىپ، يۈتىنىڭ ئوشۇقىدىن تىزىغىچە ئاق خام يۆگەپ يۈرىدىغان، بىر ئىزدا جىم تۇرالمىدىغان، يول ماڭسا توشقانداك سەكرەپ ماڭىدىغان، دولىسىدىن سېرىق سومكا چۈشمەيدىغان

ئالتاي ۋىلايىتىدىكى بىر قىسىم يەر ناملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى

بۇ ماقالىدا ئالتاي ۋىلايىتىدىكى بىر قىسىم يەر ناملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ھەققىدە تەتقىقات قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە ئالتاي ۋىلايىتىدىكى يەر ناملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ھەققىدە تەتقىقات قىلىنىدۇ.

بەيتۇلا جانئەخمەت

ئاساسمۇ، ئىلمىي ئاساسمۇ بولمىغان يەر ناملىرى ھەممە يەرنى قاپلاپ كەتتى. بۇ ئىش پەقەت پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىنلا ئاندىن تۈزىتىلىپ، ئۆزگەرتىۋېتىلگەن يەر ناملىرى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

ئالتاي ۋىلايىتى ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ يەرگە ماكانلاشقان ھەر مىللەت خەلقى تارىختىن بۇيان ئۇيۇلناشتەك ئىتتىپاقلىشىپ چېگرا رايونىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى بىرلىكتە ياراتقان، ئۇ ئۆزىگە خاس تارىخىي ئالاھىدىلىككە ئىگە مەمۇرىي رايون. ئەگەر بىز ئالتايدىكى يەر ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزىدىغان بولساق، ئۇنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ ئالتاينى ئەستىرلەر بويى ئۆزىگە ماكان قىلغان ئاساسلىق مىللەت قازاق خەلقىنىڭ مىللىي تىلى - يېزىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىمىز. مەن بۇ ماقالىمدە ئاساسلىقى ئالتاي ۋىلايىتىگە تەۋە جايلاردىكى قازاقچە يەر ناملىرىنىڭ قويۇلۇشىدىكى ئالاھىدىلىكلەرنى تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈرگە بۆلۈپ بايان قىلىمەن.

1. يەر تۈزۈلۈشىگە ئاساسەن قويۇلغان ناملار بۇ خىلدىكى يەر ناملىرى ئاساسلىقى شۇ يەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى، يەر شەكلىگە ئاساسەن

يەر نامى — ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىي قىلىش جەريانىدا پەيدا بولغان بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تەبىئىي نامايەندىسى، ئۇ ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس قېلىپ داۋاملىشىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسىنى مۇقىم ساقلاپ كەلمەكتە. مەدەنىيەت تەرەققىي قىلىپ يېزىق پەيدا بولغاندىن كېيىن، ئېغىزدا دېيىلىپ كېلىۋاتقان يەر ناملىرىنى يېزىق شەكلىدە تارىخ بېتىگە يېزىپ قالدۇرۇش مۇمكىنچىلىكى يارىتىلىپ، بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، يەر نامى — ئىنسانلار قەدىمدىن بۇيان ھەر خىل ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش، ئويىپكىتىپ دۇنيانى ئۆزگەرتىش ۋە كۈندىلىك تۇرمۇش پائالىيىتى جەريانىدا ئۆزلىرى ياشاۋاتقان يەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن قويۇلغان ئۆزىگە خاس نامى بولغاچقا، ئۇنى كەلسە - كەلمەس ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ.

ئەمما ئېلىمىزدە 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ بۇرۇنقى يەر ناملىرى كۈنلىق دەپ قارىلىپ مەجبۇرىي ئۆزگەرتىلدى. جۈملىدىن شىنجاڭنىڭ ئالتاي ۋىلايىتىدىمۇ نۇرغۇن يېزا - كەنتلەرنىڭ ئەلىمىساقىتىن بېرى قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان بىرچىرايلىق ناملىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، «خۇڭشىڭ» گۇڭشىسى (بۇرۇنقى شېمىرشېك يېزىسى)، «چاۋبېڭ» گۇڭشىسى (بۇرۇنقى ئېگىز تۆبە يېزىسى)، «خۇڭۋېي» گۇڭشىسى (بۇرۇنقى شاغانقۇل يېزىسى) دېگەنگە ئوخشاش تارىخىي

يۆنىلىشىگە قاراپ نام قويغان. مەسىلەن: «كۈنگەيتى» (كۈنگەيلىك)، بۇ ھازىرقى بۇرۇلتوقاي ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى يايلاق، «شىخىس سارقامىس» (شەرقىي قومۇشلۇق)، «باتىس سارقامىس» (غەربىي سېرىق قومۇشلۇق)، بۇلار ھازىرقى چىڭگىل ناھىيىسىدىكى ئادىلار. مۇشۇنىڭغا ئوخشاش يەنە سۇنىڭ ئېقىش يۆنىلىشىگە قاراپ قويۇلغان يەر ناملىرىمۇ بار. مەسىلەن: «ئۆرئالتاي» (يۇقىرى ئالتاي). ئالتايدىكى ئېرتىش دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدا ئولتۇرىدىغان قازاق خەلقى ئېرتىش دەرياسىنىڭ باش تەرىپىنى شۇنداق ئاتايدۇ.

4. دەريا، كۆل، بۇلاقلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە قاراپ قويۇلغان يەر ناملىرى

بۇ خىلدىكى يەر ناملىرى مەلۇم بىر جايدىكى دەريا، كۆل، بۇلاقلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن قويۇلغان. مەسىلەن: «شېباركۆل». بۇ چىڭگىل ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى يايلاق نامى. بۇ يايلاقتا بۇرۇن بىر قانچە كىچىك كۆلچەكلەر بولغان. شۇڭا بۇ يەر «شېبار كۆل» (چىپار كۆل) دەپ ئاتالغان. «كارەسەن باستاۋ» (كرەسەن توغلىماس)، بۇ جېمىنەي ناھىيىسىدىكى بىر بۇلاق بېشىنىڭ نامى بولۇپ، بۇ بۇلاقنىڭ سۈيى قاتتىق سوغۇقتىمۇ توغلىماي ئېقىپ تۇرغاچقا شۇنداق ئاتالغان. «باتپاق بۇلاق» (پاتپاق بۇلاق)، بۇ نام شۇ بۇلاق سۈيىنىڭ داۋاملىق سېرىق لاي بولۇپ ئاقىدىغانلىقىغا قارىتىلغان. «بۇلغىن ئۆزەنى» (بۇلغۇن دەرياسى)، بۇ چىڭگىل ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدىكى دەريا بولۇپ ئۇنىڭ بويلىرىدا دۆلەت تەرىپىدىن 1 - دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان — بۇلغۇن كۆپ چىقىدىغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئاتالغان.

5. ئادەم ئىسمى بىلەن ئاتالغان يەر ناملىرى

مۇنداق يەر ناملىرى كۆپىنچە شۇ جايدا ياشىغان ئادەملەر ئىچىدىكى مەشھۇر ئادەملەرنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان. مەسىلەن: «شەگەتاي قاباغى» (شېگېتاي تۆپىلىكى)، بۇ بۇرچىن ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى يەر بولۇپ، تارىختا بۇ يەردە شەگەتاي ئىسىملىك ئەل بېشى ياشىغاچقا شۇنداق ئاتىلىپ

قويۇلغان. چۈنكى ئالتاي ۋىلايىتى ئالتاي تېغى بىلەن جۇڭغار ئويمانلىقى ئارىلىقىغا جايلاشقان بولۇپ، جۇڭغار ئويمانلىقى مۇھىتى ئۆزگىچە، يەر تۈزۈلۈشى مۇرەككەپ بولغاچقا، بۇ يەردىكى ناملار شۇ يەرنىڭ جۇڭغار ئويمانلىقى ئالاھىدىلىكى ۋە يەر شەكلىگە ئاساسەن قويۇلغان. مەسىلەن: «ئاستاۋچە»، «بوتاموئىن» (بوتلاق بويىنى)، «ئېگىز تۆبە»، «جامان ئادىر» (خەتەرلىك ئېدىر) دېگەندەك.

2. قەبىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى

بۇ خىلدىكى يەر ناملىرى تارىختا شۇ يەردە ياشىغان چوڭ - كىچىك قەبىلىلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. بىر ئەۋلادتىن تارقالغان توپ — قەبىلە دېيىلىدۇ. قازاق مىللىتى مانا شۇ قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلار ئەزەلدىن مال بېقىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئوت - چۆپ، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرگەن ھەمدە قەبىلىلەر بويىچە بۆلەك - بۆلەك ياشىغان، شۇڭا ئۇ جايلار ئەشۇ قەبىلىلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. مەسىلەن: «جارىلغاپ تاۋى» (جارىلغاپ تېغى) بۇ يەر جېمىنەي ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە بولۇپ، ئاباق كېرەي قەبىلىسىنىڭ ئىچىدىكى جەنتىكەي ئەۋلادىدىن تارالغان بىر كىچىك ئۇرۇق — جارىلغاپ ئۇرۇقىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان؛ «بازارقۇل»، بۇ جېمىنەي ناھىيىسىنىڭ تۈستى يېزىسىغا قاراشلىق يەرنىڭ نامى بولۇپ، ئاباق كېرەي قەبىلىسىنىڭ ئىچىدىكى جەنتىكەي ئەۋلادىدىن تارالغان بازارقۇل ئۇرۇقىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان؛ «ئېلكېلىدى سازى» (ئەلكەلىدى سازلىقى)، بۇ ئالتاي شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى يايلاق بولۇپ، ئاباق كېرەي قەبىلىسىنىڭ ئىچىدىكى جەنتىكەي ئەۋلادىدىن تارالغان ئەلكەلىدى ئۇرۇقى ئەينى ۋاقىتتا مۇشۇ يەردە ياشىغانلىقتىن، شۇنداق ئاتالغان.

3. يۆنىلىشىگە قاراپ قويۇلغان يەر ناملىرى

بۇ خىلدىكى يەر ناملىرى شەرق بىلەن غەربنى، جەنۇب بىلەن شىمالنى، يۇقىرى بىلەن تۆۋەننى نىشان قىلىپ قويۇلغان. بۇ يەرلەرگە ماكانلىشىپ كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان قازاق خەلقى بىر جاينى مەركەز قىلىپ شۇ يەرنىڭ شەرق - غەرب، جەنۇب - شىمال تەرەپلىرىنى نىشان قىلغان ھالدا

قالغان. «بىدىنك قۇسى» (بەگنىڭ ئۆڭكۈرى)، بۇ ئالتاي شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى يايلاقنىڭ نامى. ئالتاي قازاقلرى تۆت بەگنىڭ بىرى بولغان كۆكەن مامىت ئوغلىنى «كارى بى» (قېرى بەگ) دەپ ئاتىغان. شۇڭا بۇ ئادەمنىڭ يايلىقى بولغان بۇ جايىنى «بەگنىڭ قۇسى» دەپ ئاتاشقان. «شالىشقاى»، بۇ يەر ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، تارىختا شالىشقاى ئىسىملىك ئادەمنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرى ياشىغاچقا، ھازىرغا قەدەر «شالىشقاى» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

6. سان بىلەن ئىپادىلەنگەن يەر ناملىرى بۇ خىل يەر ناملىرى مەلۇم ئىسىمنىڭ ئالدىغا سان قوشۇش ئارقىلىق ياسالغان. مەسىلەن: «جېتى ئارال» (يەتتە ئارال)، بۇ يەر بۇرۇلتوقاي ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە بولۇپ، 7 ئارالدىن تەركىب تاپقانلىقتىن شۇنداق ئاتالغان.

7. ھەرخىل رەڭلەرگە مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى بۇ خىلدىكى يەر ناملىرى ئىسىمغا رەڭ نامىنى قوشۇش يولى بىلەن ياسالغان. مەسىلەن: «كۆكتوقاي»، «بۇرۇلتوقاي»، «قىزىل تاۋ» (قىزىل تاغ) قاتارلىقلار.

8. تەقلىد قىلىپ قويۇلغان يەر ناملىرى بۇ خىلدىكى يەر ناملىرى مەلۇم بىر يەرنى مەلۇم بىر نەرسىگە تەقلىد قىلىش يولى بىلەن ياسالغان. مەسىلەن: «نار ئۆركەش» (نار لوڭكەسى)، «بىلەزىك» (بىلەزۈك)، «سارتاقتاي» (سېرىق تاختاي)، شۇڭقتارتاش قاتارلىقلار.

9. تارىخىي ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى بۇ خىلدىكى يەر ناملىرى كىشىگە شۇجايىدا يۈز بەرگەن تەسىرلىك ۋەقەلەرنى ئەسلىتىدۇ. مەسىلەن: «سارسۇمبە»، بۇ X IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى

يېرىمىدا موڭغۇل بۇتخانىسى سېلىنغان جاي. «بەگەن شايىلغان قارا سەڭگىر» (بەگەن يېزىسى تاللانغان قاراسىڭىر). بۇ X IX ئەسىرنىڭ بېشىدا قوبدۇ موڭغۇللىرى بەگەن ئاۋۇلىدىكى قازاقلارغا ھۇجۇم قىلىپ، قازاقلارنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتقان تاغلىق جايىنىڭ نامى. «جاڭجۇن قىزىل»، بۇ X X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئېلى جياڭجۇنى ئالتايغا كېلىپ شۇ تاغنىڭ چوققىسىغا چىققانلىقى سەۋەبىدىن شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ قالغان. «گېگېن تۇغان» (گېگەن تۇغۇلغان)، بۇ جاي بىر موڭغۇل موللىسى مۇشۇ يەردە تۇغۇلغاچقا شۇنداق ئاتىلىپ قالغان.

10. ئۆسۈملۈك ۋە ھايۋانلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان يەر ناملىرى ئۆسۈملۈك ۋە ھايۋانلارنىڭ نامى بىلەن يەر نامى قويۇش قازاچە يەر ناملىرىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى. مەسىلەن: «قاراغايلى» (قارغايلىق)، «تۇراڭغى سۇقى»، «جىڭغىلىدى» (چاتقاللىق)، «قامىستى» (قومۇشلۇق)، «شىلىسى ئۆرەك» (چىغلىق ساي) ۋە «ئايۋىساي» (ئېپىق ساي)، «شوشقاتۆبەك» (چوشقا دۆڭ)، «قۇلجا قىزىل» دېگەندەك يەر ناملىرى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

قازاچە يەر ناملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى بۇنىڭ بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ، ئەلۋەتتە قازاق خەلقى سۆزگە باي خەلق بولغانلىقى ئۈچۈن، يەر ناملىرىنىڭ تۈرى خېلى كۆپ. مەن بۇ ماقالەمدە ئۇنىڭ ئىچىدىكى مۇھىمراقلىرىنى يۈزەكى ھالدا تەھلىل قىلىپ ئۆتتۈم. بۇ ساھەدە يەنىمۇ قېتىرقىنىپ ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى ئالتاي ۋىلايىتىدىكى يەر ناملىرى ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزۈش ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تەھرىرلىگۈچى: ئابدۇرېھىم ياقۇپ

6. سان بىلەن ئىپادىلەنگەن يەر ناملىرى بۇ خىل يەر ناملىرى مەلۇم ئىسىمنىڭ ئالدىغا سان قوشۇش ئارقىلىق ياسالغان. مەسىلەن: «جېتى ئارال» (يەتتە ئارال)، بۇ يەر بۇرۇلتوقاي ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە بولۇپ، 7 ئارالدىن تەركىب تاپقانلىقتىن شۇنداق ئاتالغان.

7. ھەرخىل رەڭلەرگە مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى بۇ خىلدىكى يەر ناملىرى ئىسىمغا رەڭ نامىنى قوشۇش يولى بىلەن ياسالغان. مەسىلەن: «كۆكتوقاي»، «بۇرۇلتوقاي»، «قىزىل تاۋ» (قىزىل تاغ) قاتارلىقلار.

8. تەقلىد قىلىپ قويۇلغان يەر ناملىرى بۇ خىلدىكى يەر ناملىرى مەلۇم بىر يەرنى مەلۇم بىر نەرسىگە تەقلىد قىلىش يولى بىلەن ياسالغان. مەسىلەن: «نار ئۆركەش» (نار لوڭكەسى)، «بىلەزىك» (بىلەزۈك)، «سارتاقتاي» (سېرىق تاختاي)، شۇڭقتارتاش قاتارلىقلار.

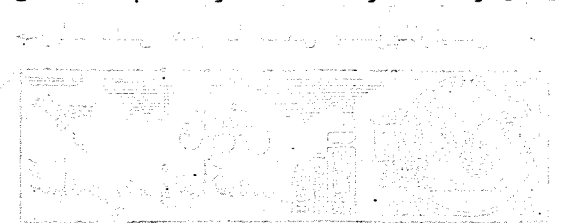
9. تارىخىي ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى بۇ خىلدىكى يەر ناملىرى كىشىگە شۇجايىدا يۈز بەرگەن تەسىرلىك ۋەقەلەرنى ئەسلىتىدۇ. مەسىلەن: «سارسۇمبە»، بۇ X IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى

يېرىمىدا موڭغۇل بۇتخانىسى سېلىنغان جاي. «بەگەن شايىلغان قارا سەڭگىر» (بەگەن يېزىسى تاللانغان قاراسىڭىر). بۇ X IX ئەسىرنىڭ بېشىدا قوبدۇ موڭغۇللىرى بەگەن ئاۋۇلىدىكى قازاقلارغا ھۇجۇم قىلىپ، قازاقلارنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتقان تاغلىق جايىنىڭ نامى. «جاڭجۇن قىزىل»، بۇ X X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئېلى جياڭجۇنى ئالتايغا كېلىپ شۇ تاغنىڭ چوققىسىغا چىققانلىقى سەۋەبىدىن شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ قالغان. «گېگېن تۇغان» (گېگەن تۇغۇلغان)، بۇ جاي بىر موڭغۇل موللىسى مۇشۇ يەردە تۇغۇلغاچقا شۇنداق ئاتىلىپ قالغان.

10. ئۆسۈملۈك ۋە ھايۋانلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان يەر ناملىرى ئۆسۈملۈك ۋە ھايۋانلارنىڭ نامى بىلەن يەر نامى قويۇش قازاچە يەر ناملىرىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى. مەسىلەن: «قاراغايلى» (قارغايلىق)، «تۇراڭغى سۇقى»، «جىڭغىلىدى» (چاتقاللىق)، «قامىستى» (قومۇشلۇق)، «شىلىسى ئۆرەك» (چىغلىق ساي) ۋە «ئايۋىساي» (ئېپىق ساي)، «شوشقاتۆبەك» (چوشقا دۆڭ)، «قۇلجا قىزىل» دېگەندەك يەر ناملىرى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

قازاچە يەر ناملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى بۇنىڭ بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ، ئەلۋەتتە قازاق خەلقى سۆزگە باي خەلق بولغانلىقى ئۈچۈن، يەر ناملىرىنىڭ تۈرى خېلى كۆپ. مەن بۇ ماقالەمدە ئۇنىڭ ئىچىدىكى مۇھىمراقلىرىنى يۈزەكى ھالدا تەھلىل قىلىپ ئۆتتۈم. بۇ ساھەدە يەنىمۇ قېتىرقىنىپ ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى ئالتاي ۋىلايىتىدىكى يەر ناملىرى ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزۈش ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تەھرىرلىگۈچى: ئابدۇرېھىم ياقۇپ

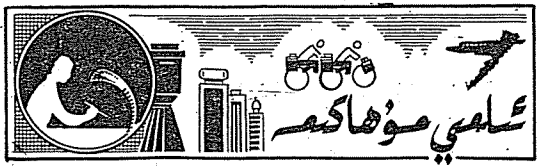

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى يۈرۈپ باھالىنىدىغان بىر ئىلمىي ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىك مۇھىم خورۇت ئىسپاتىلا (ئامېرىكا)

— بىر ئىلمىي ئىقتىسادىي باھا خورۇت ئىسپاتىلا (ئامېرىكا)

مەھەل بازار تاپقان «مەدەنىيەت تارقىتىش نەزەرىيىسى» نىڭ بىر مۇنچە نۇقتىئىنەزەرلىرىنى قوبۇل قىلغاندى، «سوتسىيالىزىم» نىڭ نەزەرىيىسى تايانچى ئالدى بىلەن ياۋروپا - ئامېرىكا مەدەنىيىتىنى ئەڭ ئىلغار مەدەنىيەت دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈۋېلىپ، ئاندىن باشقا مىللەت ۋە باشقا ھەرخىل مەدەنىيەتلەرنى تەرتىپ بويىچە ئۇنىڭ ئارقىسىغا تىزىشتىن ئىبارەت ئىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى مەدەنىيەتلەرنى غەرب مەدەنىيىتى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، ئالاھىدىلىك جەھەتتە، غەرب مەدەنىيىتىگە يىراق - يېقىنلىقىغا ئاساسلىنىپ ئۇنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە باھا بېرىشنى ئاساس قىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ خىل قاراشنى قۇۋۋەتلىگۈچى ئالىملار يەنە: ئىنسانلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات جەريانى مۇساپىسى پەقەت بىرلا، مەلۇم مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ غەرب مەدەنىيىتىگە يېقىن كېلىشى، شۇ مىللەت تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ بىر قەدەر يۇقىرىلىقىنىڭ ئالامىتى، غەرب مەدەنىيىتى بىلەن پەرقى چوڭ - مىللەتنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىمۇ تۆۋەن بولىدۇ، دەپ قاراشتى. ئۇلار ئەزەلىيەت خاھىشى بىلەن تەدرىجىي تەرەققىيات جەريانىدىكى ھەر قايسى باسقۇچلارنى رەتكە

ئىلگىرىكى 4 - يىلىدا، بىر مۇنچە غەرب ئالىملىرىنىڭ شىنجاڭدىن تېپىلغان قەدىمكى جەسەتلەرگە بولغان قىزىقىشى ھەمىسە ئاشتى. بۇ خىل قىزغىنلىقنى ۋىكتور ماير (Victor Mair) نىڭ ئامېرىكىدا چىقىدىغان «ياپاقاش»، «ئارخېئولوگىيە» قاتارلىق ئاممىباب ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان بىر يۈرۈش ماقالىلىرى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇنىڭ ھەربىي ماقالىسى ئېلان قىلىنىشى بىلەنلا، غەرب ئەللىرى «زىلزىلە» گە كېلىپ تۇردى. ئامېرىكا، كانادا، ئاۋستىرالىيە، گېرمانىيە ۋە باشقا بىر مۇنچە دۆلەتلەردىكى گېزىت - ژۇرناللار بەس - بەستە بۇ ھەقتە خەۋەر بېرىپ ھەم ئۇنىڭ ماقالىلىرىنى كۆچۈرۈپ بېسىپ، «فان ھىندى - ياۋروپا ئىتىزىم» (Pan Indo - Europaenism) پىكىر ئىقتىسادىي ماسلاشتى. شۇ ئارقىلىق مەلۇم ئىرقنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە ئەۋزەل ئىقتىدارغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان «ئاساس» لارنى كۆپەيتىشكە تىرىشتى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، غەرب ئىلىم ساھەسىدە «جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ يېڭى تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيىسى» (Nev - Socialevolutionism) دەپ ئاتاشقا بولىدىغان بىر خىل نەزەرىيە غەمكىنلىك ئىچىدە باش كۆتۈردى، «يېڭى» لىق ماركسىنى ئېسىۋالغان بۇ نەزەرىيە ئەمەلىيەتتە، پەقەت ۋاقتى ئۆتكەن «سوتسىيالىزىم» (Social Darwinism) نىڭ كۆچۈرۈلمىسى ھەم قايتا تىرىلدۈرۈلگەن شەكلى ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ يەنە مۇشۇ ئەسىر باشلىرىدا بىر

موڭغۇل ئىرقىنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن ئارىلاشما تىپلىق ئىرق بولسا، ئاتالمىش «ساپ ياۋروپالىقلار» دىن «قالاق» دەپ قارالغان. شۇنداق قىلىپ، «تۈرك ئىرقى» مۇ «ئىپتىدائىي»، «مەدەنىيەتسىز» ۋە «تەرەققىياتى يېتەرسىز» تىپ قاتارىغا كىرگۈزۈۋېتىلگەن.

«مەدەنىيەت تارقىلىش نەزەرىيەسى» نىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى: ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى پەقەت ئىنتايىن ئاز سانلىق ئالاھىدە رايوندىكى ئالاھىدە مىللەت تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغاندىن كېيىنلا، ئاندىن دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىغا تارقالغان، دېگەندىن ئىبارەت. مەدەنىيەت تارقىلىش نەزەرىيىچىلىرى يەنە: ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىدىكى پەرقنى مەدەنىيەت ئامىللىرىنى مېخانىك ئىخچاملاش شەكلى ۋە ساندىكى ئوخشىماسلىق كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇڭا مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىرىنىڭ ۋەزىپىسى مەدەنىيەت ئىجاد قىلىنغان يەرنى بېكىتىش ھەم تارقىلىش لىنىيىسى، مۇساپىسىنى ئۈستىدە ئىزدىنىشتىن ئىبارەت، دەپ ھېسابلىغان. گېرمانىيىلىكلەر دۇنيانى بىر قانچە «مەدەنىيەت چەمبىرىكى» گە بۆلۈپ، «مەدەنىيەت چەمبىرىكى» نىڭ بوشلۇقتىكى تارقىلىشى نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرىكى ھەر قايسى مىللەت ۋە ھەرخىل مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەرىكەت ئىزنالىرىدىن ئىبارەت، دەپ قارىغان. ئەنگىلىيىلىكلەر گېرمانىيىلىكلەردىن تېخىمۇ يىراقلاپ كەتكەن. ئۇلار، قەدىمكى مىسىر دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ «ئوچىقى»، باشقا ھەر قايسى جايلاردىكى مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەممىسى مىسىردىن تارقالغان، دەپ قارىغان، شۇڭا، ئۇلارنىڭ بۇ خىل نەزەرىيىسى «فان مىسىر نەزەرىيەسى» دەپ، ئۇلارنىڭ ئېقىمىمۇ «فان مىسىر ئېقىمى» دەپ ئاتالغان.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئىككى خىل نەزەرىيەنىڭ تەسىرى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭ ھىندى ياۋروپا تىللىرى ئۈستىدىكى تەتقىقاتلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، ياۋروپادا «فان ھىندى ياۋروپا ئىزمى» ئىلمى ئېقىمىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ ئېقىم، ناھايىتى قەدىمكى

تۇرغۇزۇۋالغاندىن كېيىن، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئىلگىرىكى تەرەققىيات جەريانىنى نەزەرىيە جەھەتتىن قايتىدىن شەرھلەشكە بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىپ كەتكەن، شۇنداق قىلىپ، مەدەنىيەت جەھەتتە غەرب مەدەنىيىتى بىلەن بولغان پەرقى چوڭ مىللەتلەر «ياۋايىلار»، «مەدەنىيەتسىز» ۋە «تەرەققىي قىلمىغان مىللەت» لەر دەپ ئاتالغان، ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىمۇ «ئىپتىدائىي» ۋە «ئادىمىيلىك كەمچىل مەدەنىيەت» دەپ قارالغان. IX-X ئەسىردە، بۇ خىل نەزەرىيە ۋە تەتقىقات مېتودى ئىنسانشۇناسلىق، تىلشۇناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىق، دىنشۇناسلىق، مۇزىكشۇناسلىق ۋە سىياسەت ئىلمى قاتارلىق ھەر قايسى تەتقىقات ساھەلىرىدە كەڭ تۈردە قوللىنىلىپ، نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ تىلى، دىنى، مۇزىكىسى ۋە باشقا مەدەنىيەت ساھەلىرىگە، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئىرقىي ئالاھىدىلىكلىرىگە «ياۋايى» لىق، «مەدەنىيەتسىز» لىك تايغىنى بېسىلغان.

«سوتسىيال دارۋىنىزم» نىڭ ئىنسانشۇناسلىققا بولغان تەسىرى يالغۇز مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى دائىرىسىدىلا چەكلەنمەي، يەنە تەن ئىنسانشۇناسلىقى دائىرىسىگە قەدەر كېڭەيگەن. دەسلەپكى بىر مۇنچە تەن ئىنسانشۇناسلىرى مەلۇم ياۋروپا ئادىمىنىڭ باش سۆڭىكى ئارقىلىق ياۋروپا ئىرقىنىڭ مىڭگە سىغىمچانلىقى ۋە ئەقىل بۆلۈمىسىنىڭ باشقا ئىرقلارنىڭكىدىن يۇقىرى ئىكەنلىكىنى ئەڭ زور دەرىجىدە ئىسپاتلىماقچى بولۇشقان. ئۇلار ئوخشىمىغان ئىرقلارنى «قالدۇق»، «ئىلغار» دەپ ئايرىۋېلىپ، ياۋروپا ئىرقىنى ئەڭ يۇقىرى ئورۇنغا قويغان، ئاندىن قالسا موڭغۇل ئىرقىنى، ئەڭ ئاخىرىغا «تەرەققىي قىلمىغان» نېگىر ئىرقىنى قويغان، ئۇلار يەنە ياۋروپا ئىرقىدىكى ئوخشىمىغان تىپلارنىمۇ رەتكە تۇرغۇزغان. مەسىلەن: شىمالىي ياۋروپادىكى «نوردىك» (Nordik) لار بىر مۇنچە ئالىملار تەرىپىدىن جەنۇبىي ياۋروپا ۋە شەرقىي ياۋروپادىكى «ئوتتۇرا يەر دېڭىزى كىشىلىرى» دىن «تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان»، «تېخىمۇ مەدەنىيەتلىك» دەپ قارالغان. ياۋروپا ئىرقى بىلەن

تاللىنىشنىڭ ئىنتايىن ئادىل ھالدا ئەلالارنى تاللىشى، جانلىقلار تۈرلىرىنىڭ مۇرەككەپلىكى ۋە ماسلىشىشچانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. لېكىن، ئادەملەر ئوخشىمايدۇ، ھەر - بىر كىشىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىدىيىسى، ئىقتىدارى ۋە سۈپىتى ئىرادىسى بولىدۇ. بۇ مەسىلە ئۈستىدىكى ھەر خىل ئوخشىمىغان ئانالىزلار «سوتسىيال دارۋىنىزم» نى نەزەرىيە جەھەتتىن قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتكەن. «مەدەنىيەت تارقىلىش نەزەرىيىسى» مەدەنىيەتنىڭ ئىجاد قىلىنىشى تەدرىجىي راۋاجلانغان بولماستىن، ئەقىل ئىشلەتكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى، مەدەنىيەت ئىجاد قىلىنغاندىن كېيىنلا ئاندىن ئۈزلۈكسىز تارقىلىشقا باشلىغان، ئۇنىڭ قايتا ئىجاد قىلىنىشى مۇمكىن ئەمەس، دەپ قارايدۇ. بۇ خىل نەزەرىيە تارىخى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ ئادەمنىڭ ئىجادىي ئىقتىدارىنى ئىنكار قىلاتتى. ئۇنى كىشىلەرگە قوبۇل قىلدۇرۇش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. تەن ئىنسانشۇناسلىقى تەتقىقاتى نېگىز ئىرقىدىكى بىر قانچە قوۋمىنىڭ مىڭ سىغىمچانلىقىنىڭ ئىنسانلارنىڭ ئەڭ چوڭ مىڭ سىغىمچانلىقىغا ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىنى، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىجاد قىلغانلىرىنىڭ باشقا قوۋملارنىڭدىن كۆپ ئەمەسلىكىنى ئىپادىلەشقا، باش سۆڭىكىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ ئىرقلارنى ئالىي، ناچار دەپ ئايرىشنى ئاساس قىلىدىغان تەتقىقات مېتودى ئىنسانشۇناسلىق ساھەسىدە سۈپۈرۈپ تاشلاندى. لېكىن غەرب ئەللىرىدە «ئاق تەنلىكلەر» = ھىندى - ياۋروپا تىلىدا سۆزلىشىدىغانلار = «مەدەنىيەت». بۇنداق قىلچە ئىلمىيلىكى بولمىغان فورمۇلا يەنىلا بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئېغىدا ساقلانماقتا. ئىلىم ساھەسىدىمۇ ئۇنى قانات ئاستىغا ئالدىغان بازارلار بار، نۆۋەتتە، غەرب ئەللىرىدە «جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ يېڭى تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيىسى» نى ھەدەپ بازارغا سېلىۋاتقان ئالىملارنىڭ بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان بارلىققا كەلگەن مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقىدىكى بىر قانچە ئېقىمنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى كۆرمەسكە سېلىشىدا، «مەدەنىيەت

چاغلاردا ھىندى - ياۋروپا تىلىدا سۆزلىشىدىغان، ئاق تەنلىك ئىرقىدىكى بىر ئىپتىدائىي ئىنسانلار گۇرۇھى بولغان، كېيىنچە، مۇشۇ گۇرۇھ ئىچىدىكى ياۋروپالىقلارغا ئوخشايدىغان بىر تۈركۈم كىشىلەر تەرەپ - تەرەپكە تاراپ كەتكەن. نەتىجىدە، ئۇلار ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدا سۆزلىشىدىغان نۇرغۇن مىللەتكە بۆلۈنۈپ كەتكەن، دېگەن قاراشنى تەكىتلەيدۇ. بۇ قاراشنى قوللىغۇچى ئالىملار ھەمىشە دۇنيا مەدەنىيىتى ئەڭ دەسلەپ مۇشۇ «ئىپتىدائىي ھىندى - ياۋروپا كىشىلىرى» تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنىپ، كېيىن باشقا مىللەتلەرگە تارقالغان، دېگەن قاراشنى ئىسپاتلىماقچى بولۇشىدۇ. يۇقىرىدا شەرھىلەنگەن ۋاقىتى ئۆتكەن ئىككى خىل نەزەرىيە مۇشۇ ئەسردىن بۇيان مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى ساھەسىدە «ئىقتىدارچىلار ئېقىمى»، «ئىجتىمائىيەتچىلەر ئېقىمى» ۋە «مەدەنىيەت قىممەت نىسپىيلىكى» بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈۋالغان «تارىخ ئېقىمى» نىڭ ئۈزۈل - كېسىل نەتىجىسىدە ئىچىدىكى، «سوتسىيال دارۋىنىزم» يولۇققان ئەڭ قىيىن مەسىلە - مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ تەرەققىي قىلغاندىكى شەكلى قانداق بولىدۇ؟ دېگەندىن ئىبارەت بولدى. بۇ مەسىلىگە جاۋاب بېرىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن بىر يۈرۈش سېلىشتۇرۇش ئۆلچىمىنى تۇرغۇزۇۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ، جانلىقلار تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيىسىنىڭ شۇ خىلدىكى ئۆلچىمىگە بىناەن، كىشىلەر يىمىرىلمەس فورمۇلا - ئىنسانلار بارلىق جانلىقلار ئىچىدىكى ئەڭ ئالىي تۈر، = دېگەن قاراشنى شەكىللەندۈرگەن. جانلىقلار تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيىسىنىڭ فورمۇلاسىدىن پايدىلىنىپ يەكۈن چىقارغاندا، تەتقىقاتچىلار تۇرۇۋاتقان غەربىي ياۋروپانىڭ مەدەنىيىتى ئەلۋەتتە ئەڭ ئىلغار مەدەنىيەت سانلاتتى. بۇ فورمۇلا پۈت تىرەپ تۇرالمىغاچقا، كىشىلەرنى قايىل قىلالمايتتى. ئۇندىن باشقا، ئادەمنىڭ ئەقىل - پاراستى تەدرىجىي تەرەققىيات جەريانىدا قانداق رول ئوينايدۇ؟ دېگەن مەسىلىدە: جانلىقلار تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيىسى جانلىقلار تۈرلىرىنىڭ سۈپىتىنى ئىرادىسىنى قىلچە نەزەرگە ئالمايتتى. تەبىئىي

ئىنسانلار تۈركۈمىنىڭ غەربتىن شەرققە كۆچۈش دولقۇنى كۆتۈرۈلگەن» ، دېگەن پىكىرنى بايان قىلدى. ئۇ يەنە بۇ قەدىمكى كۆچمەنلەرنىڭ ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا تەۋە «توخرى تىلى» دا سۆزلىشىدىغانلىقىنى كۈچەپ تەرغىپ قىلىش ئارقىلىق ، ئۇ كىشىلەرنىڭ «ھىندى - ياۋروپالىق» ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇندى. قۇرۇق جەسەتلەر بايقالغان قىزىل چوققا خارابىلىكىدىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1200 - يىللارغا مەنسۇپ مېتالدىن ئىشلەنگەن قازان - قومۇچ ، ھارۋا چاقى قالدۇقلىرى ۋە ئات جابدۇقلىرى تېپىلغان. بۇ بايقاش غەرب ئالىملىرىنىڭ «بۇ ياۋروپالىقلار» مېتال تاۋلاش تېخنىكىسى ، ئات مىنىش ماھارىتى ۋە ھارۋا ياساش تېخنىكىسىنى جۇڭگوغا تارقاتقان ، دېگەن قاراشنى كۆز قىلىشىغا دەستەك بولۇپ قالدى. «ئىلىم - پەن ئاخباراتى» نىڭ 1995 - يىلى 2 - ئايدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان بىروكى بوۋېر (Bruce Bowor) نىڭ ماقالىسىدا: «بىرونزا تاۋلاش تېخنىكىسى ۋە ئات مىنىش ماھازىتىنى ئىتتىمال ياۋروپالىقلار جۇڭگوغا تارقاتقان بولۇشى مۇمكىن» دېگەن قاراش ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ۋىكتور مايرمۇ: بۇ خىل قاراش ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك ، چۈنكى ، جۇڭگو ئىلىم ساھەسى ئىزچىل ھالدا جۇڭگو مەدەنىيىتى غەربتىن تارقالغان ئەمەس ، دەپ قاراپ كەلدى دەپ ، بۇ قاراشنى قۇۋۋەتلىدى. ئامېرىكا كالىفورنىيە شتاتى ستانفۇ ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى گېنېشۇناس كاۋاللى سىفوززا 1994 - يىلى «گېزىت» گېزىتىدە ئېلان قىلغان ماقالىسىدا: «ئۇ جەسەتلەرنىڭ قىياپەت ئالاھىدىلىكى ياۋروپالىقلارغا قەۋەتلا ئوخشايدۇ ، مېنىڭچە ، ئۇلار شىمالىي ياۋروپادىن كەلگەن. مەن ئۇلارنى شەرق تامان سەپەر قىلىپ ، شۇ يەرلەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان (رازۋېتكا ئەسكەرلىرى ، دەپ پەرەز قىلىمەن» دەپ يازسا ، ۋىكتور مايرمۇ جەسەتلەر جۇڭگو ئالىملىرىنى (قايمۇقتۇرۇۋەتتى ، دەپ قارىدى ھەم «گېزىت» گېزىتىنىڭ شۇ كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلغان ماقالىسىدا: «مېنىڭچە جۇڭگولۇقلار كاپكاز ئىرقىغا تەۋە بۇ

ئىسپىلىك نەزەرىيىسى» گە پەرۋا قىلماسلىقىدا چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈش بار. بۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا ، بەزىلەر شىنجاڭدىن تېپىلغان قۇرۇق جەسەتلەرنى «ئاسىيانىڭ ئەڭ شەرقىگىچە يېتىپ بارغان ياۋروپالىقلار» ، ئۇلار جۇڭگولۇقلارغا «مەدەنىيەت» يەتكۈزۈپ بەرگەن ، دېگەننى بازارغا سېلىپ ، غەرب ئەللىرىدە «زىلزىلە» قوزغىغان. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنىشىنى چۈشىنىۋالغاندىن كېيىن ، ۋىكتور ماير (Victor Mair) ، پۇللىبىلانك (pulleyblank) ، كاۋالى سىفوززا (Cavalli sforza) ۋە كىمبال داۋىد (Kimball David) قاتارلىقلارنىڭ غەرب مەتبۇئاتلىرىدا ئېلان قىلغان ماقالىلىرىنىڭ جەمئىيەتتە نېمە ئۈچۈن شۇنچىلىك زور تەسىر قوزغىغانلىقىنى ھېس قىلىشمۇ قىيىنغا توختىمايدۇ. بۇ كىشىلەرنىڭ كۆز قاراشلىرىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن.

شىنجاڭدىن تېپىلغان بىر مۇنچە قۇرۇق جەسەتلەر قىياپەت جەھەتتىن ياۋروپالىقلارغا ئوخشايدۇ ، بۇ خىل ئوخشاشلىق ياۋروپادىكى ئالىملارنى بەكلا ھاياجانلاندۇرۇۋەتتى. ئۇلار جۇڭگو ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئېرەن قىلماي ، ئىنتايىن بىمەنلەرچە بۇ جەسەتلەرنى «ياۋروپادىن كەلگەن كىشىلەر» دەپ قاراشتى ، كانادانىڭ مۇنتىرال شەھىرىدە چىقىدىغان «گېزىت» گېزىتىنىڭ 1994 - يىلى 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان ماقالىسىدا: «شىنجاڭدىن تېپىلغان جەسەتلەرنىڭ تېرىسى ئاق ، چېچى سېرىق ، كۆزى كۆك ھەم چوڭقۇر ، قاڭشارلىق بولۇپ ، سوقىباش كاپكاز ئىرقىغا تەۋە ، ئۇلار شىمالىي ياۋروپادىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن» دەپ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ۋىكتور مايرمۇ شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى ياۋروپادىن كەلگەن ، دېگەن پىكىرنى كۆپ قېتىم ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ 1998 - يىلى 1 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئامېرىكا نوۋا تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ پروگراممىسىدا: «ئېنىق بولمىغان ئالاھىدە بىر تارىخىي دەۋردە

خاتىرىلىرى» دە: «قىرغىز ئېلىنىڭ ئادەملىرى قىزىل چاچ، كۆك كۆز كېلىدۇ؟»، دېيىلگەن، پەقەت جۇڭگو تارىخ ماتېرىياللىرىدىن خەۋىرى يوق كىشىلەرلا شىنجاڭدىن تېپىلغان جەسەتلەرنىڭ ئاق تەنلىكلەرگە خاس ئالاھىدىلىكىنى ئەڭ يېڭى بايقاش سۈپىتىدە تەشۋىق قىلىدۇ، خالاس.

جۇڭگولۇق ئىنسانشۇناس خەن كاڭشىن رۇس ئىنسانشۇناسى گېنېزىبورگىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىسىنىڭ ئانتروپولوگىيىسى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسەن، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىسى بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئاھالىسى ئوتتۇرىسىدا، مەسىلەن: ئافاناسىيېۋ (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3000- يىللاردىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1500- يىللار) ۋە ئاندرونوف (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1500- يىللاردىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1000- يىللارغىچە) ئاھالىلىرى ئوتتۇرىسىدا زىچ ئورتاقلىق مەۋجۇت، ئۇلار ھازىرقى غەربىي ياۋروپالىقلاردىن روشەن پەرقلىنىدۇ، ② دەپ كۆرسەتكەن. شۇڭا، مايسر قاتارلىقلارنىڭ «شىنجاڭدىن تېپىلغان قۇرۇق جەسەتلەرنىڭ مەنبەسى غەربىي جەنۇبىي ياۋروپادا» دېگەن قارىشىنىڭ قىلچە ئىلمىي ئاساسى يوق.

ئۇندىن باشقا، جۇڭگو، روسىيە، قازاقىستان ۋە ۋېنگرىيە ئىنسانشۇناسلىرىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، نۆۋەتتە، شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا ھەتتا شەرقىي ياۋروپادا ياشاۋاتقان تۈركىي تىللىق مىللەتلەر ئىرقىي ئالاھىدىلىك جەھەتتە قەدىمكى شىنجاڭ ئاھالىسى بىلەن روشەن ئورتاقلىققا ئىگىدۇر. ③ بۇ قەدىمكى شىنجاڭ ئاھالىسىنىڭ ھەممىسىنىڭ ھىندى-ياۋروپا سىستېمىسىدىكى تىللاردا سۆزلىشىدىغان خەلق بولۇشىنىڭ ناتايىن ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. خەنزۇ شۇناس رېن يېڭى ۋە ئۇيغۇر ئالىمى ياسىن ھوشۇلارنىڭ كۆرسىتىشىچە ئۇيغۇرلار ئىرقىي ئالاھىدىلىك جەھەتتە نۆۋەندىكىدەك 3 تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ① يەكەن دەرياسى بويىدىكى مارالبېشى، خوتەن ۋە تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋەكلىرىدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلاردا ياۋروپا

جەسەتلەرنى بايقىغاندىن كېيىن ساراسمىگە چۈشۈپ قېلىشتى، چۈنكى ئۇلار بۇ جەسەتلەر ۋەكىللىك قىلىدىغان مەدەنىيەتنى جۇڭگو تارىخ سىستېمىسىغا قانداق كىرگۈزۈشنى بىلمىدى، دەپ يازدى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بارلىق نۇقتىئىنەزەر ۋە قاراشلارنىڭ ھەممىسى قىلچە ئىلمىيلىكى بولمىغان بىمەنە قاراشلاردۇر. پېقىرنىڭ بىلىشىچە، ياكى لىنىنىڭ شياڭگاڭدا چىقىدىغان «يەكشەنبىلىك پوچتا گېزىتى» نىڭ مۇخبىرى ۋىليام لوۋنتخارنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلغاندا بۇ ھەقتىكى قاراشلارنى تەنقىد قىلغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا ھەر قانداق بىر جۇڭگو ئالىمى يۇقىرىقى قاراشنى تەنقىد قىلىپ باققان ئەمەس. لوۋنتخارنىڭ ماقالىسى 1994- يىلى 6- ئاينىڭ 10- كۈنى شياڭگاڭدىكى «كۆزنەك» گېزىتىدە ئېلان قىلىنغان. بۇ ئانچە تەسىرى يوق كىچىك بىر گېزىت بولغاچقا، لوۋنتخارنىڭ ماقالىسىنى چىق ئادەملەر كۆرمىگەن. بۇ مەسىلە يالغۇز ئىلمىيلىكنىڭ كەسكىنلىكىگىلا تاقىلىپ قالماستىن، بەلكى يەنە شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، قازاق، تاجىك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە دەسلەپكى مەزگىلدىكى تارىخىنى تەتقىق قىلىشقىمۇ بېرىپ تاقىلىدۇ، پېقىر، نۆۋەتتە غەرب ئالىملىرىنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان كۆز قاراشلىرىغا كەسكىن تەنقىد يۈرگۈزۈش زۆرۈر، دەپ قارايمەن.

قەدىمدە «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتالغان شىنجاڭدا ئوخشىمىغان ئىرقىي كىشىلەر ياشىغان. بۇ خېلىدىن بىرى كىشىلەر تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپ كېلىۋاتقان ھەقىقەت. جۇڭگو تارىخنامىلىرىدىن «شىمالىي-سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ 97- جىلد (ئۇدۇن ماددىسى) نىدا: «ئىدىقۇتنىڭ غەربىدىكى ئەللەردە ئورا كۆز، قاڭشارلىق كىشىلەر ياشايدۇ»، دەپ خاتىرە قالدۇرۇلغان. تاڭ دەۋرىدىكى يەن شىگو ئۇيسۇنلارنىڭ قىياپىتىنى ئۈستىدە توختالغاندا: «غەربىي ئەلدىكى رۇڭلار ئىچىدە، ئۇيسۇنلارنىڭ قىياپىتى ئەڭ ئۆزگىچە، . . . كۆك كۆز، ساقاللىق» دەپ كۆرسەتكەن. ① تاڭ دەۋرىدىكى ئەنشى تۇتۇق بېگى گەي خېشىن يازغان «غەربىي ئەل

ئىرقىنىڭ بامىر - پەرغانە تىپى (ئوتتۇرا ئاسىيا ئىككى دەريا تىپى) گەۋدىلىك. 2. دولانلاردا، كەلپىن، ئاقسۇ ۋە پەيزاۋاتلاردىكى ئۇيغۇرلاردا جەنۇبىي سىبىرىيە ئىرقىنىڭ ئالامەتلىرى گەۋدىلىك. شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى قۇمۇل، تۇرپان، كورلا قاتارلىق جايلاردا جەنۇبىي سىبىرىيە تىپىنىڭ ئالامەتلىرى تېپىلىدۇ. 3. ياۋروپا ئىرقىنىڭ ئۇزۇن - ئوتتۇرا باشلىقلار تىپىنى تەشكىل قىلىدىغان ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ئىرقى گۇروھىغا مەنسۇپ يەنە بىر قىسىم ھىندى - ئافغان ئىرقى تىپىمۇ بار. 4. يۇقىرىقى 3 خىل ئىرقى تىپ ئومۇمەن، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا ۋە شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئىرقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ياۋروپا بىلەن قىلچە مۇناسىۋەتسىزدۇر. ئۇندىن باشقا، ئىنسانشۇناسلارنىڭ شىنجاڭنىڭ لوپ ناھىيىسى سانپۇل قەبرىستانلىقىدىكى 2000 يىل ئىلگىرىكى ئىلىم گۆردىن تېپىلغان 2 دانە باش سۆڭەكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىزمىتىگە ئاساسلانغاندا، ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن باش ھەيكىلىنىڭ يۈزى سوزۇنچاق، كۆزى چوڭقۇر، قاڭشارلىق بولۇپ، ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ئىرقىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ۋە بۈگۈنكى جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىرقىي ئالاھىدىلىكلىرىگە بەكلا ئوخشايدىكەن. 5. بۇ ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىزمىتى يالغۇز تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر بىلەن بۈگۈنكى ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا زىچ مۇناسىۋەت بارلىقىنىلا ئەمەس، يەنە شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىلىرىنىڭ ياۋروپا بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنىمۇ ئىسپاتلايدۇ. ئىنسانشۇناسلىق ئىلمى دائىم يەر نامىنى ۋە مەلۇم مىللەتنىڭ نامىنى ئىرقىي نام سۈپىتىدە قوللىنىدۇ. لېكىن، كۆپ ھاللاردا ئىرق نامى شۇ نامغا مۇناسىۋەتلىك نامغا ئىكەنلىكىگە مىللەت ياكى يەر بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولۇپ چىقىدۇ. ئاق تەنلىكلەر ياۋروپا ئىرقىمۇ دېيىلىدۇ. سېرىق تەنلىكلەر يەنە موڭغۇل ئىرقىمۇ دېيىلىدۇ، لېكىن ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ مىللەتلەرنىڭ پەقەت ياۋروپادىلا ئولتۇراقلىشىش ۋە ياۋروپادىلا پەيدا بولغان بولۇشى مۇقەررەر ئەمەس. بۇ

خۇددى خەنزۇلار گەرچە موڭغۇل ئىرقىغا تەۋە بولسىمۇ، موڭغۇل مىللىتى بولمىغانلىقىغا ئوخشاش ئىش. ياۋروپالىقلار بىلەن ياۋروپا ئىرقىنى ئارىلاشتۇرۇپ ئىككىنى بىر نەرسە دەپ قاراش بىلىمىزلىكنىڭ نەتىجىسى. بۇ يەردە ئالاھىدە كۆرسىتىشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، بۇ ھەقتە ماقالە يازغان غەرب ئالىملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئانتروپولوگ ئەمەس، ھەتتا ئىنسانشۇناسمۇ ئەمەس، مەسىلەن: مايرنى ئالساق، ئۇ بىر خەنزۇ تىلى ئوقۇتقۇچىسى، ئۇ ئىنسانشۇناسلىق بىلىملىرىگە چولتا بولغاچقىلا ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ بولغان شىنجاڭ قەدىمكى جەسەتلىرى بىلەن غەربىي ياۋروپادىن ئىبارەت جۇغراپىيىلىك ئۇقۇمنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن. رىخاى مىللەت بىلەن مەلۇمكى، ئىرق - ئىرسىيەت تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، تىل بولسا كېيىنكى چاغلاردىكى ئۆگىنىش ئارقىلىق يېتىلىدۇ. شۇڭا، بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدا مۇقەررەر باغلىنىش يوق. خەنزۇلار، موڭغۇللار، كورىيىلىكلەر ۋە ۋېيتنامدىكى چىڭزۇلارنىڭ ھەممىسى موڭغۇل ئىرقىغا تەۋە، لېكىن ئۇلارنىڭ تىلى ئوخشىمىغان تىل سىستېمىلىرىغا مەنسۇپ. ئوخشاشلا، ياۋروپا ئىرقى بىلەن ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى تىللار ئوتتۇرىسىغا تەڭلىك بەلگىسى قويۇشقا بولمايدۇ. مەسىلەن: فېنلاندىلار بىلەن ۋېنگىرلارنىڭ كۆپ قىسمى ئاق تەنلىك بولسىمۇ، لېكىن فېنلاندى تىلى بىلەن ۋېنگىر تىلىنىڭ ھەر ئىككىلىسى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ بولماستىن، بەلكى ئۇرال - ئالتاي تىل سىستېمىسىغا تەۋە. گەرچە، ئاق تەنلىكلەرنىڭ كۆپ قىسمى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى تىللاردا سۆزلەشسىمۇ، لېكىن ئىرق بىلەن تىل ئوتتۇرىسىغا تەڭلىك بەلگىسى قويۇشقا بولمايدۇ. ئومۇمەن، تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپلىرىدىن خەۋىرى بار كىشى بۇ قائىدىنى چۈشىنىدۇ. پېقىرنىڭ قارىشىچە، ھەممىلا يەردە شىنجاڭدىن تېپىلغان جەسەتلەرنىڭ «ياۋروپالىق» ئىكەنلىكىنى تەشۋىق قىلىپ يۈرگەن ئالىملارنىڭ ھەممىسى بۇ ئاددىي قائىدىنى

شىنجاڭغا يېقىن ئوتتۇرا ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا رايونلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇلار ياۋروپا بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولغاندىن، ئەلۋەتتە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىمۇ غەربىي ياۋروپادىن تارقالغان بولمايدۇ. شىنجاڭدىكى جەسەتلەر «ھىندى - ياۋروپا ئىرقى» نىڭ ئىلغارلىقىنى ئىسپاتلىيالايدۇ؛ «جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ غەربتىن تارقالغانلىقى» نى تېخىمۇ ئىسپاتلىيالايدۇ. شىنجاڭدىن تېپىلغان قۇرۇق جەسەتلەرنى مۇشۇ مۇددىئا بىلەن تەتقىق قىلىشنىڭ قىلچە ئىستىقبالى يوق. ئۇنى پەقەت شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھازىرقى تەن قۇرۇلما ئالاھىدىلىكلىرىگە بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلغاندىلا، ئاندىن ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ، ھەم توغرا خۇلاسە چىقارغىلى بولىدۇ.

چۈشىنىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئوخشىمىغان ئوقۇملارنى قەستەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىشى «فان ھىندى - ياۋروپا ئىزم» نى تەشۋىق قىلىشنى مەنبە قىلغان. قىزىل چوققىدىن ھارۋا چاقى قالدۇقلىرىنىڭ تېپىلىشىمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەرنىڭ ھارۋا ياساش تېخنىكىسىنى شىنجاڭدىن ئۆگەنگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. شاڭ سۇلالىسى خارابىلىرىدىن ھارۋا چاقى قالدۇقلىرى تېپىلغان. چىنخاق - تاغاق يېزىقىدىكى «ھارۋا» خېتىدىمۇ 2 دانە ھارۋا چاقى رەسىمى سىزىلغان⑥.

خۇلاسە شۇكى، بىز ئىگىلىگەن ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدىن تېپىلغان، ئاق تەنلىكلەر ئىرقىغا مەنسۇپ قۇرۇق جەسەتلەر ياۋروپا بىلەن قىلچە مۇناسىۋەتسىز، بەلكى ئاسىيا، بولۇپمۇ

ئىزاھاتلار:

- ① «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» ئۇيسۇن ماددىسى
- ②③ خەن كاڭشىن «يىپەك يولىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر ئۈستىدە ئىرقى ئىنسانشۇناسلىق تەتقىقاتى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 367 - 368، 407 - بەتلەر
- ④ رېن يىفېي، ياسىن ھوشۇر «ئۇيغۇر مىللىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1997 - يىلى، خەنزۇچە نەشرى 10 - بەت
- ⑤ خەن كاڭشىن، زوچۇڭشىن «سانپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان باش سۆڭىكى ئۈستىدە تەتقىقات ۋە ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش» «ئارخېئولوگىيە ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقى» ژۇرنىلى 1987 - يىلى 5 - سان.
- ⑥ ۋاڭ خۇڭيۈەن «خەنزۇچە خەتلەرنىڭ مەنبەسى ئۈستىدە دەسلەپكى ساۋات»، جۇڭگو تىلى ئوقۇتۇش نەشرىياتى 1993 - يىلى خەنزۇچە نەشرى 142 - بەت.

خەنزۇچە «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۈنۈمۈپىرستېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ

1998 - يىللىق 4 - ساندىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئۆمەر جان ئىمىن

تەرجىمە تەھرىرى: ئابلىز ئورخۇن

XX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر ئائىلىلىرى توغرىسىدا

سەئىدە ئابدۇخەمىتوۋا

قالدۇقلىرى يەنىلا كۈچلۈك بولغانىدى (پېۋسوف: «قەشقەرىيە ۋە كوئېنلۇنغا ساياھەت» موسكۋا، 1949 - يىل 130 - بەت). ئائىلە مۇناسىۋەتلىرىدىكى پاتىرىئارخاللىق شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، دادا ئائىلە باشلىقى بولۇپ، ئۇ ئائىلىسىنىڭ بىردىن بىر باققۇچىسى، شۇنداقلا ئائىلە بايلىقىنى تۇتۇپ تۇرغۇچى ۋە تەقسىم قىلغۇچى ئىدى.

ئۇيغۇرلاردىكى كىچىك ئائىلە تۈزۈمى تۇرپان ئىدىقۇت خانلىقى قۇرۇلغان ۋاقىتلاردىن باشلانغان (IX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا). ئۇ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىدىكى خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن بىرگە پەيدا بولغان. خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ئائىلە ئەزالىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرگە ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتتى. ئائىلە مىراس قالدۇرۇش يولى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ شەخسىي مۈلۈكلىرىنى ساقلاشقا تىرىشاتتى (د. ئى. تىخونوف: «XVI ئەسىردىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادى - ئىجتىمائىي تۈزۈمى»، 1966 - يىل موسكۋا - لېنىنگراد، 229 - بەت). شۇڭلاشقا ئائىلە بايلىقىنىڭ سىرتقا چىقىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن تۇغقانلار ئارا توي قىلىش ئەقەللىي ھادىسە بولۇپ قالغانىدى. چوڭ پاتىرىئارخاللىق ئائىلىلەرنىڭ بۇزۇلۇپ كىچىك ئائىلىلەرگە بۆلۈنۈشى جەريانىدا ئانا ۋە ئۆيلەنگەن ئوغۇللاردىن ئىبارەت 2 ئەۋلادتىن

ئاساسلىق مىللىي ئەنئەنىلەر ۋە ئۆرپ - ئادەتلەر كاپىتالىستىك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر شەكىللىنىشتىن ئىلگىرىلا مەۋجۇت بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ فېئوداللىق دىنىي ئەخلاقنىڭ كونتىروللۇقى ئاستىدا ئىدى. كاپىتالىزمنىڭ ئىلغار ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە تېخى ئەمەلگە ئاشمىغانىدى. شۇڭا ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە ۋە تۇرمۇشىدا فېئوداللىق مۇناسىۋەتلەردىن كېلىپ چىققان ئادەتلەر ساقلىنىپ قالغان. بولۇپمۇ توي ۋە دەپنە ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك دىنىي ئۆرپ - ئادەتلەر بەكرەك گەۋدىلىك بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسى دېگىدەك دىنىي ئادەت بويىچە نىكاھ ئوقۇتۇپ توي قىلاتتى. بۇنداق دىنىي ئادەتلەرگە مۇخالىپ كېلىدىغان ھەر قانداق ھەرىكەتلەر ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغايتتى. شۇڭا ئۇنىڭغا ئېتىبار بېرىش پېشقەدەملەرنىڭمۇ ئابرويىنى قوغدىغانلىق بولۇپ ھېسابلىناتتى. دىنىي ئادەتلەرنىڭ مۇنداق مۇستەھكەم بولۇشىدىكى سەۋەب دىنىي پائالىيەتچىلەرنىڭ ئۈنۈملۈك ئىشلىگىنى ۋە ئەنئەنە كۆز قارىشىنىڭ كۈچلۈك بولغانلىقىدىن، ئەلۋەتتە.

ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇلارغا قوشنا خەلقلەر مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە ھەر قايسى دۆلەت، رايونلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش شەكلىدە ھەمدە ئادەتلىرىدە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەر پەيدا بولغان. XIX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كىچىك ئائىلە تۈزۈمى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكتە بولسىمۇ، ئەمما چوڭ ئائىلە ئادەتلىرىنىڭ

شۇغۇللانغان (گرۇم گرژمايلو «غەربىي جۇڭگوغا ساياھەت خاتىرىسى»، موسكۋا، 1948 - يىل، 214 - بەت). بەتتە سۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاساسلىق ئىگىلىكى دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، ئۈزۈمچىلىك ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكتىن ئىبارەت. قەشقەر، خوتەن، ئاتۇش، ئۈرۈمچى قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردە سودا ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكى تەرەققىي قىلغانىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق قىسمى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، دېھقانچىلىق قىلىدىغان ئاھالە ئادەتتە مۇتەئەسسپەرەك كېلىدۇ. شۇنچا تاكى بۈگۈنگىچە كۆپچىلىك مىللىي ئادەتلەر ۋە ئائىلە ئەنئەنىلىرى داۋاملىشىپ، ئۆزگەرمەي كەلدى.

تۇرمۇش ئادەتلىرى بىلەن ئائىلە ئەنئەنىلىرى كۆپلىگەن خۇراپاتلىقلار بىلەن باغلىنىشلىق بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئۆيگە ئامانلىق ئېلىپ كېلىدۇ، دەپ قاراپ، ئوچاقتا ئوتنى ئۆچۈرمەي ساقلايدۇ. كۈلنى ھەرگىز كۈندۈزدە ئېلىپ چىقىپ تۆكۈمەيدۇ، بەلكى كېچىدە ياكى ئەتتىگەندە تاڭ ئاتقىچە ئېلىپ چىقىپ تۆكىدۇ. ئۆيىدە چاچ ۋە تىرناق ئالمايدۇ. ئۆيىنى كېچىسى سۈپۈرمەيدۇ. بالىلارغا ۋە ئۆيگە باشقىلارنىڭ كۆزى تەگمەسلىكى ئۈچۈن ئالدىرىماستىن ئىسىرىق سالىدۇ. سەپەرگە چىقىشتىن ئىلگىرى ئۆيدىكىلەرگە بەختسىزلىك كېلىپ قالماسلىقى ئۈچۈن بىر نەرسە تىكمەيدۇ. بۇ بىر قاتار چەكلەنگەن ئىشلارنىڭ كۆپ ياخشى تەرەپلىرى بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى تازىلىقنى ساقلاش ۋە بىخەتەرلىكنى ئاسراشنى مەقسەت قىلغان. يەنە قوينىڭ تاغاق سۆڭىكى، ئۇششاق تاشلار، «قۇرغان» ۋە باشقىلار ئارقىلىق پال سېلىشتەك خۇراپاتلىقلارمۇ بار ئىدى. باخشىلار كېسەل داۋالاش بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى. ئەلۋەتتە، خۇراپاتلىق ئىجتىمائىي جەھەتتىكى كاپالەتسىزلىك ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەنلىكىنىڭ ئىپادىسى. ئوقۇش ھەممىلا ئادەمگە نېسىپ بولسۇرمەيتتى. چۈنكى ئۇنىڭغا ھەق تۆلەشكە توغرا كېلەتتى.

خۇددى يۈسۈپ خاس ھاجىپ «بالىلارغا كۆڭۈل بۆلۈش چەكسىز دېڭىزغا ئوخشاش» دەپ كۆرسەتكەندەك، ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە بالىلار تەربىيىسىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈنىدۇ. ئوغۇل

تۈزۈلگەن بۆلۈنمەس ئائىلىلەر پەيدا بولدى. ئائىلە ئەزالىرى ئۆز ئارا مۇناسىۋەتتە، مەلۇم مەجبۇرىيەتنى ئۈستىگە ئالىدىغان بولدى. نەتىجىدە، ئائىلىدە ئەمگەك تەقسىماتى شەكىللەندى. ئائىلىدىكى ئەرلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئەر - ئايالنىڭ ئىقتىساد يارىتىش جەھەتتىكى تەڭسىزلىكى تۈپەيلىدىن بەلگىلەنگەن بولۇپ، «ئۆي ئىشلىرى ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي خاراكتېرىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئۇ پەقەت خۇسۇسىي مەشغۇلاتقا ئايلىنىپ قالدى. ئايال ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشقا قاتنىشىشتىن چەتلەشتۈرۈلۈپ، ئائىلىدىكى ئاساسلىق چاكار بولۇپ قالدى» («ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 21 - توم، 96 - بەت). ئايال ئۆي ئىشلىرىدا خوجايىن، ئەمما، پۈتكۈل ئائىلە ئىشلىرىدا خوجايىن ئەمەس ئىدى. ۋ. م. پېۋسوف قەشقەرىيىدىكى ئەرلەر بىلەن ئاياللارنىڭ ئىش تەقسىماتى توغرىسىدا خاتىرىلىنىشىچە، ئەرلەر ئادەتتىكى كۈنلىرى ئېتىزغا ئەمگەككە بارسا، ھېيت كۈنلىرى مەسچىتكە بارىدۇ. چارۋىلاردىن خەۋەر ئېلىش، ئوتۇن يېرىش ۋە ئۇششاق كېرەكلىك بويۇملارنى سېتىۋېلىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ قىش كۈنلىرى قىلىدىغان ئىشلىرى ئىدى. ئاياللار ئۆي ئىشلىرىدا باش بولۇپ ئىشلەش بىلەن بىرگە يەنە يېنىك ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىنىمۇ قىلاتتى، رەخت ۋە گىلەم توقۇتتى. كىيىم تىكەتتى. ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئەر - ئايال بىرلىكتە كېرەكلىك نەرسىلەرنى سېتىۋېلىشقا ۋە كۆڭۈل ئېچىشقا بازارغا باراتتى، يېڭىلىقلاردىن خەۋەر تاپاتتى. يېقىنلىرى ۋە تونۇشلىرى چاقىرىغان «تاماشا» دەپ ئاتىلىدىغان كەچلىك كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىگە قاتنىشاتتى. ئىلىلىقلار دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. لوپنۇرلۇقلار ۋە تارىملىقلار بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكى تەرەققىي قىلغان (پىرېۋېالىسكى. : «غۇلجىدىن تەڭرىتاغنىڭ ئۇ تەرىپىگە ۋە لوپنۇرغا ساياھەت»، موسكۋا، 1949 - يىل، 50 - بەت). تۇرپانلىقلار پەقەتلا دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بىلەن

باللار دادىنىڭ، قىز بالىلار ئانىنىڭ تەربىيىسىدە بولىدۇ. بالىلار ناماز ئوقۇشنى ۋە ئەدەب - قائىدە، ئىززەت - ئېھتىرامنى ئۆگىنىدۇ. 5 ياشتىن 7 ياشقىچە ئۆسمۈرلەر ئەمچەكتىكى بوۋاقلارنىڭ ياخشى باققۇچىسى بولىدۇ. 10 ياشلاردىن باشلاپ ئۇلار ئاتا - ئانىسىنىڭ ھەقىقىي ياردەمچىلىرىگە ئايلىنىدۇ. دادىلار ئوغۇل تۇغۇلغىنىدىن بەك خۇش بولاتتى. شۇڭا، خەلقىتە «ئوغۇلى بارنىڭ ئۆزى بار، قىزى بارنىڭ ئىزى بار»، «دۇنيادا پەرزەنتتىن قىممەتلىك ھېچ نەرسە يوق» دېگەندەك ماقال - تەمسىللەر پەيدا بولغان. ئوغۇللار پادا باقدۇ، ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىغا ياردەم بېرىدۇ. قىزلار ئۆي ئىشلىرىغا ياردەملىشىدۇ. شارائىت بالىلارنى تېز ئۆستۈرىدۇ. ئاتا - ئانىلار يۈگۈرۈپ ئويناپ، شوخلۇق قىلىپ يۈرگەن بالىلارغا ئۆز ئۆمىدلىرىنى باغلايدۇ. ئاتا ئائىلە ئىشلىرىنىڭ كونكرېت تەشكىللىگۈچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن بالىلىرىنى ئۆزىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئىرادىسىنى كۈچەيتىدۇ ۋە پايدىلىق ئائىلە ئەمگىكىگە كۆندۈرىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلاردا «ئاتا قانداق بولسا، بالىلا شۇنداق بولىدۇ»، «ئاتاڭغا نېمە قىلساڭ، ئوغلۇڭدىن شۇنى كۆرەرسەن» دېگەن ماقال - تەمسىللەر پەيدا بولغان. ئەمدى، قانۇن رۇخسەت قىلغان كۆپ خوتۇنلۇق (كۆپ نىكاھلىق) ئائىلىلەر ئۈستىدە ئازراق توختىلىمىز:

شەرىئەت كۆپ خوتۇنلۇق بولۇشنى قوللىسىمۇ، لېكىن، بۇ ھال پەقەت ئىقتىسادىي ئەھۋالى ياخشى باي ئائىلىلەردە كۆرۈلىدۇ. ئىسلام دىنى ئەر كىشىنىڭ ئىقتىسادىي شارائىتى يار بەرگەن ئەھۋالدىلا ئاندىن كۆپ خوتۇنلۇق بولۇشقا رۇخسەت قىلىدۇ. كەمبەغەللەر دائىم 40 - 50 ياشلارغىچە ئۆيلىنەلمەيدۇ. ئىقتىسادىي سەۋەب ۋاقىتلىق نىكاھلارنىڭمۇ كېلىپ چىقىشىغا ئاساس بولغان، ۋاقىتلىق نىكاھ بىر ھەپتىلىك ياكى ئۇنىڭدىن ئۇزاقراق بولاتتى (كۇرپاتكىن: «قەشقەرىيە»، سانكىت پېتىبورگ، 1979 - يىلى، 29 - بەت).

ئالاھىدە ئەھۋال سۈپىتىدە قەشقەرىيىنىڭ ۋاقىتلىق تۇرغۇنلىرى بولغان سودىگەرلەر مۇشۇنداق قىسقا

ۋاقىتلىق نىكاھلارنى تىزىملىدى. بۇنداق نىكاھ ئىقتىساد بىلەن زىچ باغلانغان بولۇپ، ئەر - چوقۇم ئۆزىنىڭ قانۇنلۇق ۋاقىتلىق ئايالىنى كىيىندۈرۈشى، ئوزۇق - تۈلۈك بىلەن تەمىنلىشى كېرەك ئىدى (ئى. ۋەلىخانوف: «ئەسەرلەر توپلىمى»، ئالمۇتا، 1985 - يىلى، 2 - توم 280 - بەت). چوقان ۋەلىخانوف ماركوپولونىڭ XIII ئەسىردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە نىكاھ مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدىكى خاتىرىلىرىدىن مەلۇمات ئېلىپ، بۇ ئادەتلەرنى ئىپتىدائىي ئىپتىقاد دەۋرىنىڭ قالدۇقلىرى، دەپ قارايدۇ.

قىيىنچىلىق، مۇھتاجلىق، كەمبەغەللىك سەۋەبىدىن ئاتا - ئانىلار قىزلىرىنى 12 يېشىدىن باشلاپلا ئەرگە بېرىۋېتەتتى. بالىلارنىڭ توي ئىشلىرىنى ئاتا - ئانىلار بىر تەرەپ قىلاتتى. شۇڭا، خەلق ئىچىدە مۇشۇنداق كىچىك ئەرگە بېرىۋېتىلگەن گۈلەمخان ۋە پۇچۇنخان قاتارلىق قىزلارنىڭ تەقدىرى توغرىسىدىكى ناخشىلار تارقالغان.

ئائىلە ۋە ئىجتىمائىي ھالەتنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئايال كىشىنىڭ تەقدىرى بارلىق سىنىپىي جەمئىيەتلەردىكىگە ئوخشاش ئىدى. ئىسلام ئىدىئولوگىيىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئاياللارنىڭ ئەھۋالى تېخىمۇ ئۆزگىچە ئىدى. ئىسلام ئاياللارنىڭ تەقدىرىنى ئەرلەرگە باغلاپ، ئاياللارنىڭ ئەخلاق - پەزىلەتلىك بولۇشىنى، ئەرلىرى ھۆرمەتلىشىنى تەشەببۇس قىلاتتى. شۇنداقلا ئاياللارنىڭمۇ تېگىشلىك ئورنىغا ئېتىبار بېرىپ، ئەرلەرنى ئۇلارنى ھاقارەتلىمەسلىك، قۇل قىلماسلىق، ئۇرۇپ ئازار بەرمەسلىككە ئۈندەيتتى. ئائىلە تۇرمۇشىدا ئۇيغۇر ئاياللىرى ئېرىدىن كېيىن دادىسىغا بېقىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئائىلە ئەھۋالى جەمئىيەتتىكى ئەھۋالىنى بەلگىلەيدۇ. بىراق شۇنى كۆرسىتىش كېرەككى، ساياھەتچىلەرنىڭ مەلۇماتىچە، ئۇيغۇر ئاياللىرى خېلى زور مۇستەقىللىققا ئىگە بولۇپ، بىر قانچە مۇسۇلمان دۆلەتلىرىگە ئوخشاش ئەرلىرىگە قۇل سۈپىتىدە خىزمەت قىلىش ئەھۋالى كۆرۈلمەيدۇ (م. ۋ. پېرسون: «قەشقەرىيە ۋە كوئېنۇلۇغا ساياھەت»، سانكىت پېتىبورگ، 1979 - يىلى 108 - بەت). مانا

ئەھۋالنى سېلىشتۇرۇپ، تۇرپاندا ئاياللار ئەركىن ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ كېلىپ، «شەرقىي تەڭرىتاغ يەرلىرىدىكى ئەر - ئايال ئىككى جىنسىنىڭ ھازىرقى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى ئېنىقكى، خەنزۇلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان» (گرۇم گرژمايلو: «غەربىي جۇڭگوغا ساياھەت»، موسكۋا، 1949 - يىل، 242 - بەت) دەپ خۇلاسە چىقىرىدۇ. بۇلارغا قەدىمكى دەۋرلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈملىرى ئاساس بولغان. ئەركىنلىك، ئاياللارنىڭ تەڭ باراۋەرلىكى تۇرپان جەمئىيىتىدىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىك بولۇپ، ئىسلامنىڭ تەسىرى ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ تەسىرىگە تاقابىل تۇرۇپ كەلگەن. مەنبەلەردە ئۇيغۇر ئاياللىرى توغرىسىدا ئۇلارنىڭ ناھايىتى گۈزەل ئىكەنلىكى، بالدۇر پىششىق يېتىلىدىغانلىقى ۋە ئەرگە تېگىدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ ياخشى رەپقە ۋە ياخشى ئانا بولىدىغانلىقى كۆپرەك يېزىلغان. ھاياتنىڭ بۇخىل يارقىن بەتلىرى، توي ئادەتلىرى بۇنىڭ بىلەن تونۇش بولمىغان كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئالدى بىلەن ئۆزىگە جەلپ قىلغانلىقى تەبىئىي ئەھۋال.

ئومۇمەن توي قائىدىلىرى مۇتەئەسسىپلىككە ئىگە بولىدۇ. شۇڭا، بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇنىڭ دەسلەپكى پەيدا بولغان چاغلىرىدىكى ئالامەتلىرى ساقلانغان. بۇرۇنقى توي ئادەتلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ساقلىنىپ قالمىغان بولسىمۇ، لېكىن، يېڭى ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي شارائىت بىلەن زىددىيەتلىشىپ قالمايدىغان ئېلىمپىنتلىرى ساقلىنىپ قېلىپ، يېڭى ئادەتلەر ئىچىگە قوشۇلۇپ، كونا، قالدۇق ھادىسىلەر شەكىلدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. مەسىلەن: ئوتنى ئايلىنىش ئادىتى ئەشۇ ئوتقا چوقۇنۇش ۋاقتىدىن قالغان.

توي ئادەتلىرى مۇنداق:

1. ئەلچى قويۇش، سۆزلىشىش، رازىلىق ئېلىش.
 2. نىكاھ ئوقۇش ۋە توي مەرىكىسى.
 3. تويىدىن كېيىنكى مۇراسىملار.
- تويىنىڭ باسقۇچلىرى:
1. قىزنىڭ ئۆيىدە نىكاھ ئوقۇپ، توي

بۇ مەن تەكىتلىمەكچى بولغان ئاساسىي ئىدىيە. يەنە ئىسلام ئەنئەنىسىنىڭ كۈچلۈك، ئاجىزلىقىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان رېگىنالىق ئالاھىدىلىكىمۇ نەزەرگە ئېلىش كېرەك. بىر خەلقنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىكى ئورنىنى بەلگىلەيدۇ. چوقان ۋەلىخانوفنىڭ خاتىرىلىرىدە «كىچىك بۇخارا (قەشقەرىيە) دا ئۇلارنىڭ كۆپلىرى تارىخىي، ئاناغلىق ناملارنى قالدۇرغان» دەپ كۆرسىتىلگەن. قەشقەرىيەدىكى ئاياللارنىڭ مۇنداق زور ئەركىنلىككە ئىگە بولۇشىنىڭ مەنبەسىنى قەدىمكى چاغلاردىنمۇ ئىزدىشىمىز كېرەك. قەدىمكى تارىخنامىلەردە V، VI ئەسىرلەردە خوتەن ئاياللىرىنىڭ ئەرلەر بىلەن بىر سورۇندا مېھماندا بولىدىغانلىقى يېزىلىدۇ. (پېسوف: «قەشقەرىيە ۋە كوئېنلۇنغا ساياھەت»، موسكۋا، 1949 - يىل، 131 - بەت). XIX ئەسىرنىڭ 60 - 70 - يىللىرىدا ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەندىن كېيىن، دىنىي ئادەتلەرنى كۈچەيتتى. ئاياللار يۈزىنى يېپىپ يۈرىدىغان بولدى. پامىشۋازلىق قاتتىق چەكلەندى. ۋ. م. پېسوف ئەرلەر ئائىلىسىدە ئاياللارنىڭ مەسلىھەتسىز ۋە رازىلىقسىز ھېچقانداق مۇھىم ئىشلارنى قىلالمايدىغانلىقىنى كۆرسەتكەندى. بۇ ئاددىي ئەمگەكچىلەر ئائىلىسىنىڭ خاراكتېرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر ئاياللىرى پەرەنجە تارتماي پەقەت يۈزىنىلا نېپىز ئاق ياغلىق بىلەنلا ئورنىلىدۇ. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى شىنجاڭ ئاياللىرىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا ۋ. ئى. دوبروۋسكى خاراكتېرىستىكا بېرىپ، ئەر - ئايال ئاجراشقاندا پەرزەنتلەر دادىسى بىلەن قالىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەندى (ئى. ئى. ئى. گرۇم گرژمايلو: «غەربىي جۇڭگوغا ساياھەت»، موسكۋا، 1948 - يىل، 242 - بەت). ئاجرىشىشنىڭ ئېغىر ئاقىۋىتى كۆپىنچە ئاياللارنىڭ شەخسىي ئوبرازى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، كۆپ ئەرلەر ئاياللىرى بىلەن پەرزەنتلىرىنى كۆڭۈلسىز تەقدىرگە دۇچار قىلاتتى. گرۇم گرژمايلو ئۇيغۇر ئاياللىرى بىلەن خەنزۇ ئاياللىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاياللارنىڭ

مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش

2. قىز كۆچۈرۈش

3. يىگىتنىڭ ئۆيىدە توي ئۆتكۈزۈش

ئايال تۇغقاندىن كېيىن، ئادەتتە 20 — 40 كۈنگىچە تاماق ئېتەلمەيدۇ ۋە نان ياقالمايدۇ. بىرىنچى قېتىملىق تۇغۇتتا ئانا ئۇنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالىدۇ. بالىنىڭ ئىسمى دىنىي زاتلار تەرىپىدىن قويۇلىدۇ. كېيىن، بۆشۈك تويى ئۆتكۈزۈلۈپ، ياش ئانا بالىسى بىلەن ئېرىنىڭ ئۆيىگە قايتىپ كېلىدۇ. ئوغۇل 6 — 7 ياشلارغا كەلگەندە خەتنە توي ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇلار چوڭ ئائىلىۋى مۇراسىملار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئەنئەنە ۋە پىسخولوگىيىسىدە ئۆزئارا مۇناسىۋەت ۋە ئورتاق ياشاش مەدھىيىلىنىپ، ئاياللارغا، ئانىغا بولغان مۇھەببەت ۋە ھۆرمەت ئەڭ مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. ئاياللارنىڭ ئەرلىرىگە بولغان مۇھەببىتى ۋە ھۆرمىتىنىڭ كىشىلىك ھاياتتىكى ئورنى مۇھىم دەپ قارىلىپ، «ئەرنى ئەر قىلغانمۇ خوتۇن، يەرقىلغانمۇ خوتۇن»، «ئانا ئايىغى جەننەت» دېگەندەك، ئەر - ئايال ۋە ئانا - بالا ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، مۇھەببەت ۋە ھۆرمەت توغرىسىدا كۆپلىگەن ماقال - تەمسىللەر قالدۇرۇلغان. يەنە «قۇمۇل ناخشىلىرى»، «شازادىخان»، «يار سېنىڭ دەردىڭ» دېگەندەك ناخشىلاردا مۇمىن بۇ خىل مەزمۇن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇلۇغ مۇتەپەككۈرلەر خەلق ئەنئەنىسىگە ئېتىبار بېرىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەسىرىدە ئاياللارنىڭ ئەخلاقى ۋە گۈزەللىكى توغرىسىدا نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان.

ۋ. م. پېۋسوف، ن. م. پىرژېۋالسكى، ئە. ئى. گروم گىرژىمايلو قاتارلىقلار قەشقەر، لوپنۇر، تارىم، تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ، توي مۇراسىملىرى توغرىسىدا يازغانىدى. تويدا نەغمە - ناۋا قىلىنىپ، ناخشا ئېيتىپ ئۇسسۇل ئوينىلىدۇ. ئۇيغۇر ۋەتەنىگە كەلگەن ھەر قانداق كىشى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكىغا چوڭقۇر مۇھەببەت باغلىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايدۇ (ن. ن. پانتۇسوف: «تارانچى ناخشىلىرى»، سانىكت پېتېربورگ، 1890 - يىلى، 3 — 18 - بەت). ناخشا - مۇزىكىلاردا

خەلق ھاياتى، مۇھەببەت ۋە دوستلۇق، ئۆرپ - ئادەتلەر، ئەزگۈچىلەرگە بولغان نەپرەت، تارىخىي تەقدىر قاتارلىقلار كەڭ ئەكس ئەتكەن. ئەنئەنە ۋە ئۆرپ - ئادەت ئادەم تۇغۇلغاندىن تارتىپ تاكى ئۆلگىچە بولغان جەرياندا ئۇنىڭ بىلەن تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. تۇنجى پەرزەنت ئايالنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىدە تۇغۇلىدۇ. بىر ئاي بۇرۇن ئاتا - ئانا ئېغىر بوي قىزنى ئۆيىگە ئەكىلىۋالىدۇ. قىز توي قىلىپ، ئەرنىڭ ئۆيىگە كەتكەندىن كېيىن، ھەرخىل شەكىلدە ئاتا - ئانىسى بىلەن ئالاقە قىلىپ تۇرىدۇ. ھەر جۈمە كۈنى ئاتا - ئانىسىنى يوقلايدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ئەر كىشى ئايالنىڭ ياخشى ئەخلاقى ۋە راستچىلىقىغا قاراپ ئۆيلىنىشى كېرەك، دەپ قارايدۇ. ئۇ «ئەگەر ئۇنىڭ ئەخلاقى بولسا، ياخشى تەرەپلىرى بولسا، ئۇ سېنىڭ بەختىڭنى يورۇتىدۇ» (يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىگ»، تاشكەنت، 1971 - يىلى، 103 - بەت). دەپ مۇھەببەت ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، نىكاھ ھەققىدە ئۆز مەسلىھىتىنى بەرگەندىكى، ئۇ يەنە ئەرنىڭ قانداق ئاياللارغا ئۆيلەنگەندە بەختلىك بولىدىغانلىقىنى تەھلىل قىلىپ، بايلىق، چىراي، نام - ئابروي، ھوقۇق ۋە ئېسىل زادىلىك قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەر بىلەن خاراكتېرلەنگەن ئاياللارغا ئەمەس، ئەكسىچە، پاك - دىيانەتلىك، ئەخلاقلىق ئاياللارغا ئۆيلىنىش كېرەكلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ پەقەت ياخشى ئەخلاق بولغاندىلا، ئائىلىنى مۇستەھكەملىگىلى، گۈللەندۈرگىلى بولىدىغانلىقىنى، پەرزەنتلەرنى ياخشى تەربىيەلەپ، جەمئىيەتكە ھەسسە قوشقىلى، پايدىلىق ئىشلارنى قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى، قىسقىسى، ئائىلىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بىز بۇنىڭدىن ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدىلا ئائىلە مەسلىھىتىنىڭ ئۇيغۇرلار ئىچىدە مۇھىم مەسىلە دەپ قارىلىپ، ئائىلە مەسلىھىتى دۆلەت، خەلق، مىللەت مەنپەئىتى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەنلىكىنى كىشىلەرنىڭ ئەينى چاغدىلا چۈشىنىپ يەتكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز.

ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەشرەپ كەچلىك كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىدىن ئىبارەت. پېۋسوف ئۇيغۇرلاردا روزى ھېيت، قۇربان ھېيت ۋە نورۇز ھېيت، ھەممە كىشى زارىقىش بىلەن كۈتىدىغان ھېيت، بايراملارنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلار ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي خاراكتېرى توغرىسىدا يازدى. چۈنكى، ئائىلىدە شەخس خاراكتېرىنىڭ ئاساسى شەكىللىنىدۇ. بۇ تەتقىقاتچىلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسىرلەر بويى تاجاۋۇزچىلارنىڭ ھۇجۇمغا قارشى كۈرەش قىلىپ، ياشاش ئۈچۈن تىرىشقىنىغا قارىماي، ئۇلارنىڭ خاراكتېرىدە يەنىلا بېكىنىمچىلىك، تۇتۇق مىجەزلىك يوق ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. جىنايەت سادىر قىلىش نىسبىتىنىڭ، ئەخلاقى بۇزغۇچىلارنىڭ باشقا ھەر قانداق ياۋروپا دۆلەتلىرىگە قارىغاندا ناھايىتى ئاز ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن (پېۋسوف: «ئاسىيا چۆللىرىدە»، سانكىت پېتروبرگ، 1897 - يىل، 114 - بەت). ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىدىكى مۇلايىملىق، راستچىللىق، مېھماندوستلۇق، ئانىغا بولغان مۇھەببەت ۋە ھۆرمەت، چوڭلارنى ھۆرمەتلەش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ساياھەتچىلەرنىڭ خاتىرىلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېسىل ئەخلاق سۈپەتلىرى ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان. ساياھەتچىلەر ئەر - ئاياللار بىر - بىرىگە ۋە ئاتا - ئانىلار قىزلىرىغا «سىز، سىلى» دېگەن ئىبارىلەرنى قوللىنىدىغانلىقىنى، باشقا ھەممە مۇسۇلمانلارغا ئوخشاش، سالام - سەھەت قىلىشىدىغانلىقىنى قەيت قىلىدۇ. بۇ ئادەتلەر تاكى ھازىرغىچە خەلق ئىچىدە كەڭ قوللىنىلماقتا.

بۇخىل پايدىلىق ئادەتلەر، ئائىلە قائىدىلىرىگە ۋاقىتنىڭ يېڭى تەقەززاسى بىلەن يېڭى مەزمۇنلار قوشۇلدى. بۇلار زور تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە تۇرمۇشىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى تەتقىق قىلىش بىر چوڭ ئىلمىي ئەمگەكتۇر. تەھرىرلىگۈچى: ئەخمەت ئىمىنھاجى جۈبەيرى

ئائىلە مەسىلىسى، ئەر - ئاياللارنىڭ پاك ئەخلاقى، مۇھەببىتى ۋە باشقىلار ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن باشلاپلا ئەدىپلەرنىڭ مۇھىم تېمىسى بولۇپ كەلگەن، سانسىزلىغان ئۇيغۇر كلاسسىكلرىنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇ تېما باشتىن ئاخىر مۇھىم سالماقنى ئىگىلىگەن. ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە ئاماننىساخان، نۇزۇگۈم، مايىمخان، گۈلەمخان، گۈلئايىم، چىن مودەن، رىزۋانگۈل قاتارلىق ئەخلاق - پەزىلەتلىك، پاك مۇھەببەت، ئائىلە ئۈچۈن، ئۆزى سۆيگەن مۇھەببەتلىرى ئۈچۈن، ئەرلىرى ئۈچۈن، ۋەتەننىڭ ئازادلىقى، خەلقىنىڭ ئەركىنلىكى ئۈچۈن جان - پىدا قىلغان ئاياللارنىڭ ئالىجاناپ ئوبرازى گەۋدىلەنگەن داستان، چۆچەك، رىۋايەتلەر تارقالغان، بەدىئىي ئەسەرلەر يېزىلغان. مەلۇمكى، ئاياللار ئوبرازى، ئاياللارنىڭ ھۆرمىتى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە باشتىن ئاخىر يۇقىرى بولۇپ كەلگەن. تارىختا ئۇيغۇرلاردىن مۇنداق سانسىزلىغان ئايال قەھرىمانلارنىڭ يېتىشىپ چىقىشى، بەلكى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئورنىنىڭ باشقا مۇسۇلمان خەلقلەرگە قارىغاندا يۇقىرى بولغانلىقى، ئاياللارغا نىسبەتەن باراۋەرلىك، كەڭچىلىك ئىدىيىسىنىڭ ئۇيغۇرلاردا كۈچلۈكرەك بولغانلىقى، قىسقىسى فېئودال خۇراپاتچىلىقنىڭ چەكلەنگەنلىكىدىن بولسا كېرەك. XIX ئەسىردىكى رۇس ساياھەتچىلىرى قەشقەزىيىدە ئىسلام دىنى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغانلىقىغا قارىماي، يەنىلا، بۇ خىل ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكلەر دىنىي ئەسەبىيلىكنىڭ كەملىكى، ئاياللارنىڭ يۈزىگە پەرەنجە تارتماي، ئىجتىمائىي يىغىلىشلارغا قاتنىشىش ئەركىنلىكى، مۇزىكا ۋە ئۇسۇلغا بولغان ھەيران قالارلىق دەرىجىدىكى ھېرىسلىقى ۋە باشقىلاردا ئىپادىلىنىدۇ. XIX ئەسىردىكى مۇسۇلمان دۇنياسىغا نىسبەتەن بۇ بىرخىل ئىلغارلىق ئىدى. ئۇيغۇر خەلقىدە قەدىمكى مەشرەپ ئادىتى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە بېزىكى - ساندۇق

ئايگۈل ئوسمان

(«شىنجاڭ پارتىيە ئىستىلى» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدىن)

ساندۇق — ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە تۇرمۇشىدا كەڭ ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل ئائىلە بۇيۇمى. ساندۇقنىڭ ئائىلىدە ئىشلىتىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئۇ ئۇن، نان، بۇغداي، گۈرۈچ، پۇرچاق، قوناق قاتارلىق دانلىق زىرائەتلەرنى، كىيىم - كېچەك، يۇل - پۇچەك، ئالتۇن - كۈمۈش، زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرىنى، كىتاب - ھۆججەتلەرنى، قاچا - قۇچا ۋە تۈرلۈك قول - ھۈنەرۋەنچىلىك سايمان - بۇيۇملىرىنى بىخەتەر ساقلاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ساندۇق ئاساسەن شىنجاڭدا ئۆسۈدىغان ياغاچ غوللۇق ئۆسۈملۈكلەردىن يەنى تېرەك (قارا تېرەك، كۆك تېرەك ۋە ئاق تېرەك)، ئۈجمە، قارا ياغاچ، قارىغاي، ئالما، سۆگەت، ئامۇت، چىنار دەرىخى قاتارلىقلارنىڭ ياغىچىدىن ياسىلىدۇ.

ئۇيغۇر ساندۇقلىرىنىڭ شەكلى ۋە ھەجىمى ھەرخىل. ئەڭ كىچىكلىرى كىتاب ۋە ژۇرنال شەكلىدە (ئېگىزلىكى بىر سويام ياكى بىر غېرىچ ئەتراپىدا) ياسىلىدۇ. خاتىرە چوڭلۇقىدا (ئېگىزلىكى 5 - 10 سانتىمېتىر) ياسىلىدىغانلىرىمۇ بار. بۇنداق كىچىك ساندۇقلار ساندۇقچاق دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلارغا قول ھۈنەرۋەنچىلىكتە ئىشلىتىلىدىغان كىچىك سايمانلار، يىپ - يىغىنە، تۈگمە، پۇل - پۇچەك، خەت - چەك، مۇھىم ھۆججەت، تۈرلۈك گۇۋاھنامە، كىنىشكىلەر شۇنداقلا ھەرخىل زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى، ئۇرۇقلۇق قاتارلىقلار سېلىنىدۇ.

ئوتتۇراھال ساندۇقلار: بۇلار 50 - 120 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا، 30 - 100 سانتىمېتىر

ئېگىزلىكتە، توغرىسى تەخمىنەن 30 - 70 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇنداق ساندۇقلارغا ئۇن، نان، پۇرچاق، كېپەك، كىيىم - كېچەك، كىتاب، ھۆججەت قاتارلىقلار ۋە باشقا نەرسىلەر سېلىنىدۇ. كىچىك ۋە ئوتتۇراھال ساندۇقلار ئاددىي ياكى ئاق ساندۇق ۋە گۈللۈك ساندۇق دەپ 2 تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئاق ساندۇق ئادەتتە ئاددىي ياسىلىدۇ، ئىچى - تېشى ياغاچ رەڭگىدە بولۇپ، نەقىش ياكى گۈل چىقىرالمىدۇ، رەڭ بېرىلمەيدۇ. گۈللۈك ساندۇق ئالاھىدىرەك بولۇپ، ئالدى، ئىككى يېنى رەڭدار بولىدۇ. بۇنداق ساندۇقلار 3 خىل شەكىلدە بولۇپ، 1 - خىلى ئەنئەنىۋى ياغاچ نەقىشلىك ساندۇق، 2 - خىلى بوياق ۋە سىر بىلەن گۈل چىقىرىلغان ساندۇق، 3 - خىلى قاڭغالىتىر ۋە مىخ - پىستان ئارقىلىق گۈل چىقىرىلغان ساندۇقتىن ئىبارەت.

چوڭ ساندۇقلار كات دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 - 4 مېتىرغىچە، ئېگىزلىكى 1 - 1.50 مېتىرغىچە بولىدۇ. بۇنىڭ ئاغزى 2، 3 ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك بولىدۇ ۋە تېشىدىن قارىسا چوڭ بىر ساندۇقتەك كۆرۈنىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىچى ئاغزىنىڭ سانغا قاراپ بۆلۈۋېتىلگەن. ئۇنىڭ 20 سانتىمېتىر ئەتراپىدا پۈتى بولىدۇ، پۈتلىرىنىڭ سانى 4، 6، 8 ئەتراپىدا بولىدۇ، ساندۇقنىڭ ئالدى تەرىپى ۋە ئىككى يېنىنىڭ ئاستى تەرىپىگە 20

كېيىنچە سانائەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تۆمۈر گىرەچىلىك ساندۇقلار ئومۇملىشىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن تۆمۈر مىخ ۋە زاۋۇت يىلىملىرى ئىشلىتىلدى.

تەخمىنەن XX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغىچە ئۇيغۇرلار ئاساسەن نەقىشلىك ساندۇق ۋە يەرلىك بوياق، سىر بىلەن گۈل سىزىلغان رەڭلىك ساندۇقلارنى ئىشلىتىپ كەلگەن. كېيىن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا ۋە باشقا ئىجتىمائىي ئالاقىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، كىشىلەر ئۇ تەرەپكە چىقىپ قاڭغالىتىر، مىخ - پىستان بىلەن گۈل چىقىرىلغان ساندۇقلارنى كۆرگەن، بەزىلىرى ئۇلارنى ئېلىپ كەلگەن. بۇ خىل ساندۇقلارنى كىشىلەر «ئورۇس ساندۇقى» دەپ ئاتىغان. كېيىن بۇ خىل ساندۇقلار ساندۇقچى ئۈستىلەر تەرىپىدىن ئىجادىي ھالدا تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ، تېخىمۇ مىللىي تۈسكە ئىگە قىلىنىپ، ئىشلىتىلىش جەھەتتە قولايلىققا، ياسىلىش جەھەتتە ئىلغارلىققا، كۆرۈنۈش جەھەتتە نەپىسلىككە، كۆركەملىككە، كۈچلۈك ئۇيغۇر ھۈنەرۋەنچىلىك تۈرىگە، تۈر جەھەتتە سەرخىللىققا يۈزلەنگەن.

1998 - يىلى قەشقەردىكى ساندۇقلارنىڭ نۇسخىسىنى تەكشۈرگەندە، قەشقەر شەھىرى نەزەرباغ يېزا قازىرىق كەنتىدىكى ساندۇقچىلارنىڭ بازارغا تەييارلىغان گۈللۈك ساندۇقلىرى 20 خىلغا يېقىن بولۇپ، ئۇلار يوپۇرماق، پەتنۇس، مېھراب، غىش، قوشقار، ئانارچى، مەسچىت، قۇياش، پەكا، ساراڭ مېھراب، تەتۈر پەتنۇس، ساراڭ پەتنۇس قاتارلىقلار. دىن ئىبارەت. قەشقەر شەھىرىنىڭ باشقا جايلىرى ۋە شىنجاڭدىكى باشقا جايلاردا ساندۇقنىڭ بۇنىڭدىنمۇ كۆپ نۇسخىسى بار.

گۈللۈك ساندۇقلارنىڭ ئىشلىتىلىشى بارغانسېرى كېڭىيىۋاتىدۇ، ئۇ بىنا ئۆيلەرگە تېخىمۇ چىرايلىق ھۆسن قوشۇۋاتىدۇ شۇنداقلا خاتىرە بۇيۇمى سۈپىتىدىكى سوۋغا بۇيۇمى قىلىنماقتا. مەسىلەن: قىز - يىگىتلەر توي قىلغاندا ئىككىلا تەرەپ بىر ياكى 2 ساندۇقنى يادىكار قىلىپ، ھۇجرا ئۆيگە ئېلىپ كېلىش، يىگىت - قىزنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى توپغا

سانتىمېتىر ئەتراپىدا ياغاچ نەقىش يەنى ئويما نەقىش چىقىرىلىدۇ. ساندۇق يەردىن 20 - 30 سانتىمېتىر كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. بۇ ئويما نەقىشلەر يەر بىلەن ساندۇق ئوتتۇرىسىدىكى بوش ئارىلىقنى توساپ تۇرىدىغان بولغاچقا، ساندۇق ئالدى ۋە يان تەرەپتىن قارىغاندا ناھايىتى كۆركەم كۆرۈنىدۇ. بۇنداق ساندۇقلارنىڭ ئالدى تەرەپىگە ياغاچ قاپارتىملىق نەقىش چىقىرىلىدىغانلىرىمۇ، بوياق ياكى سىر بىلەن گۈل چىقىرىلىدىغانلىرىمۇ بولىدۇ. بۇنداق ساندۇقلارغا نەچچە ئون تاغار ئاشلىق ۋە كۆپ مال - مۈلۈك سىغىدۇ.

يۇقىرىقى 3 خىل ساندۇقنىڭ ئائىلىلەردە قويۇلىدىغان ئورنىمۇ ئوخشىمايدۇ. ساندۇقچىلار ئاشخانا، تۆشۈك، قازناق، يان ئۆي، كاسپىلىق دۈكىنى قاتارلىق جايلارغا قويۇلىدۇ. ئوتتۇراھال ساندۇقلارنىڭ ئاق ساندۇق شەكلىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاش ئورۇنلارغا قويۇلىدۇ. گۈللۈك ساندۇقلار بولسا مېھمانخانا، دەھلىز، ئايۋان - سارايلارنىڭ كۆزگە چېلىقىدىغان جايلىرىغا قويۇلۇپ، ئۈستىگە مېھمانلىق يوتقان - كۆرپە، ياستۇقلار رەتلىك ۋە چىرايلىق قىلىپ تىزىلىپ، نەپىس ئىشلەنگەن ياغلىق، تور ۋە باشقا ياپقۇچلار يېپىپ قويۇلىدۇ. چوڭ ساندۇق يەنى كاتتار ئايۋان - سارايلارنىڭ ئىچىدىكى سۈپىنىڭ يان تەرەپىگە قويۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە يوتقان - كۆرپىلەرنى يىغىپ قويىدىغانلارمۇ بار.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا كەپتەرنى ساندۇقتا باقىدىغانلارمۇ بار، شۇنىڭدەك سەپەر ساندۇقلىرى، ئات، كالا، قويلارغا بوغۇز، توخۇلارغا دان بېرىدىغان ساندۇقلارمۇ بار.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان 3 خىل ساندۇقنىڭ گىرەچىلىرى ياغاچ گىرەچىلىك ۋە تۆمۈر گىرەچىلىك دەپ 2 خىلغا ئايرىلىدۇ. ياغاچ گىرەچىلىك ساندۇقلار 1949 - يىلىدىن ئىلگىرى كەڭ كۆلەملىك ئومۇملاشقان. بۇنداق ساندۇقلارنىڭ مىخلىرىمۇ ياغاچتىن ياسالغان، يەرلىك يىلىم ئىشلىتىلگەن، ئېچىلىپ - يېپىلىشى سىلىق، چاكىلىرى، ئاغزى ھىم قىلىپ سېپتا ياسالغان، ئۆزى يەڭگىل ئىدى.

سۇ، نەملىك ۋە توپا - چاغلارنىڭ زىيان - زەخىمىدىن ئۈنۈملۈك ساقلايدۇ.

كىشىلەر ساندۇقنى ھەرگىز ھاجەتخانا، ئېغىل - قوتان، ئۈستى ئوچۇق يەر (ھويلا، ئۆگزە، باغ) دە قويمايدۇ، يۇندا چاچراتمايدۇ، بەزى چوغلار ساندۇققا دەسسە ياكى ئۈستىدە ئولتۇرسا يامان بولىدۇ دەپ قارايدۇ، مانا بۇ خەلقىمىزنىڭ ساندۇقنى گۈزەل، ئېسىل نەرسە قاتارىدا كۆرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدە ساندۇقنىڭ كىشىلەرگە كۆپ مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان خاسىيەتلىك نەرسە ئىكەنلىكى، «تاھىر - زۆھرە» داستانىدا تاھىرنى چوڭ دەريادا ئامان - ئېسەن ساقلاشتا ساندۇقنىڭ چوڭ رول ئوينىغانلىقى تەسۋىرلەنگەن. بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر ساندۇقلىرى قەشقەر، كۇچا، خوتەن، يەكەن، قاغىلىق، كورلا، قۇمۇل، تۇرپان، ئۈرۈمچى، گۇچۇڭ، غۇلجا قاتارلىق جايلاردا ياسالماقتا. بولۇپمۇ قەشقەر، كۇچا، غۇلجا ساندۇقلىرىنىڭ ياسىلىشى سىپتا، شەكلى ھەرخىل ۋە رەڭگارەڭ.

قەشقەر شەھىرىنىڭ ئۈستەڭبويى كوچىسىدىكى بىر قاتار ساندۇق دۇكانلىرىدىكى ھەرخىل، ھەر ياغزا ساندۇقلار ھەركۈنى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىن كەلگەن مىڭلىغان ساياھەتچىنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا.

تەھرىرلىگۈچى: جەمىلە ئابلا

ئەھمەت مەزىن سولاقتىن بوشتىلىپ قويۇپ بېرىلدى. بۇ «غالىب» قاتىل ئۈرۈمچى كوچىلىرىدا بىر مەزگىل لاغايلاپ يۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىشتىن خەۋىرى يارلىكى كىشىلەرنىڭ تىلى - ئاھانەت، دەشناملىرىدىن بىر مىنۇتمۇ ئارام تاپالماي، ياقا يۇرتلارغا قېچىپ بېرىپ جان باقتى. روھى جەھەتتىن قاتتىق زەربە يېگەن مەزىن ئاقسۆۋەتتە ئېلىشىپ قېلىپ شۇ دەرىجىگە يەتتىكى ھەتتا ئۆز گۆشىنى ئۆزى يېيىشكە باشلىدى. نەتىجىدە ئەنە شۇ ساراڭلىقتا بىر مەزگىلدىن كېيىن ئۆلدى.

تەھرىرلىگۈچى: ئابلىز ئورخۇن

ئاتاپ ساندۇق سوۋغا قىلىش، چوغلار بالىلىرىغا ئۆي ئايرىپ بەرگەندە بىردىن ساندۇق تەييارلاپ بېرىش قاتارلىق ئەنئەنىۋى ئادەتلەردە گۈللۈك ساندۇقلارنىڭ رولى داۋاملىق جارى قىلدۇرۇلۇۋاتىدۇ. بىراق ئاق ساندۇق بىلەن چوڭ ساندۇق ئانچە كۆپ ئىشلىتىلمەي-ۋاتىدۇ.

تارىختىن بېرى ئۇيغۇر تۇرمۇشىدا ساندۇق ئۆزىنىڭ نۇرغۇن رولى ۋە ئارتۇقچىلىقىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە.

1. قەدىمكى يىپەك يولىدا ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ساندۇقنىڭ يېنىك، بىر نەرسىلەرنى قاچىلاپ ئېلىپ يۈرۈشكە ۋە ئۇلارنى قار - يامغۇردىن بىخەتەر ساقلاشقا ئەپلىك بولۇشتەك رولىدىن پايدىلىنىپ، تۆگىلەرگە مال قاچىلانغان ساندۇقلارنى ئارتىپ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردە سودا قىلغان.

2. ساندۇق ئۆزى ئىخچام، كۆركەم، ھەرخىل شەكىللىك بولغانلىقى ئۈچۈن ئائىلىگە زىننەت بولىدۇ. كونا - يېڭى، قالايىمقان چېچىلىپ ياتقان نەرسە - كېرەكلەرنى ئىچىگە سېلىپ، ئۆينىڭ چېتىگە، تەكچە - ئويۇقلارغا ياكى يورغا تام ئۈستىگە ئېلىپ قويسا ئۆي ئىچى ئازادە كۆرۈنىدۇ. ئۈستىگە چامىدان ياكى يوتقان كۆرىپلەرنى تىزىپ ياپقۇچ يېپىپ قويسا ئۆيگە زىننەت بولىدۇ.

3. ساندۇق كىيىم - كېچەك، پۇل - پۇچەك، ئوزۇق - تۈلۈكلەرنى چاشقان، قۇرت - قوڭغۇر،

(بېشى 58 - بەتتە)

ئابدۇلئەزىز مەخسۇم ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئەرز سۈندى. ھۆكۈمەت تەرەپ ئەھمەت مەزىننى ئېتىپ بېرىش قارارىغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئابدۇلئەزىز مەخسۇم بۇ قارارغا قارشى ھالدا ھەقىقىي قاتىللارنى تېپىپ جازالاپ بېرىشتەك ھەققانىي تەلپىدە چاڭ تۇردى. مەزىن ئاخىرى ھەممىنى ئىقرار قىلغان بولسىمۇ، لېكىن قەشقەر كاتتىلىرى سۇڭگۈتەۋەتكەن سوۋغا - سالامدىن تىلى تۇتۇلغان ئۈرۈمچىدىكى ئەمەلدارلارمۇ بۇ سىرنى ئاشكارا قىلىشنى خالىمىدى. قەشقەر كاتتىلىرىنىڭ تەلپى ۋە ۋەدىسى بويىچە

خوتەن قاشتېشى ھەققىدە پاراك

ھەبىبە ئابدۇللا

(شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتۇتى ئاساسىي پەنلەر بۆلۈمىدىن)

خوتەن قاشتېشى رايونىمىز شىنجاڭغىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن مەملىكەتكە، ھەتتا دۇنياغا داخلىق. خەلقىمىز ئۇنى ئەزەلدىن ئەتىۋارلاپ ۋە ئېزىز بىلىپ كەلگەن ھەمدە ئۇنىڭغا مىللەتنىڭ ئەنئەنىۋى دۇردانىسى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىپ كەلگەن.

ئالاقىدار ماتېرىياللارغا قارىغاندا، خوتەن قاشتېشىنىڭ قېزىلىشى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، خېلى ئىلگىرىلا ئۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە توشۇلغان. چىن شىخۇاڭ جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، نۇرغۇن قاشتېشى ۋە قاشتېشى ئويىمچىلىرىنى چاڭئەنگە يىغىپ، ئوبرازلىق ۋە جانلىق كەلگەن بىر مۇنچە يولۋاس ھەيكەللىرىنى ئويدۇرغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى Ⅲ ئەسىردە خوتەن قاشتېشىنىڭ قېزىلىشى بىر يېڭى باسقۇچقا كىرگەن. Ⅲ ئەسىردىن كېيىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرت ئۇزۇنغىچە تىرىكشىش ھالىتىدە تۇرغانلىقتىن، خوتەن قاشتېشىنىڭ ئىچكىرى جايلاغا توشۇلۇشى زور تەسىرگە ئۇچرىغان. تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئاندىن «قاشتېشى يولى» ئەسلىگە كەلگەن. يۈەن سۇلالىسى بەگزادىلىرى خوتەن قاشتېشىنى ئىنتايىن ئەتىۋار بىلگەچكە، شىنجاڭغا ئادەم ئەۋەتىپ پايتەختكە قاشتېشى يۆتكىگەن. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، خوتەن قاشتېشىنىڭ قېزىلىشى مەيلى كۆلەم ياكى مىقدار جەھەتتىن بولسۇن ھەرقانداق دەۋردىكىدىن ئېشىپ كەتكەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ قاشتېشى

ھۈنەرۋەنچىلىكى زور تەرەققىياتقا ئېرىشكەن. خوتەن، زەرەپشان ۋە قەشقەر قاتارلىق جايلاردا قاشتېشى قول سانائىتى بارلىققا كېلىپ، نۇرغۇن ئېسىل ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە قاشتېشى بۇيۇملىرى ئىشلەپچىقىرىلغان، شۇنداقلا كۆپلىگەن قاشتېشى مەھسۇلاتى ئىچكىرىگە توشۇلغان. ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەر ۋە ھازىرغىچە ساقلىنىۋاتقان قاشتېشى ئاسار ئەتىقىلىرى بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلاپ تۇرماقتا. مەسىلەن: 1976 - يىلى قىشتا ئارخېئولوگلار خېنەننىڭ ئەنياڭ دېگەن يېرىدىكى بىر خان قەبرىسىدىن كۆمۈلگىلى 3200 يىلچە بولغان 756 دانە قاشتېشى بۇيۇمىنى تاپقان. بۇ بۇيۇملارنىڭ ياسىلىشى سىپتا، رەڭدارلىقى ۋە كۆرۈنۈشى يېڭىدەكلا بولۇپ، مۇتەخەسسسلەر بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ دېگەندەك شىنجاڭ قاشتېشى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن. 1745 - يىلى چيەنلۇڭ خان بېيجىڭنىڭ شىنخۇامېن سىرتىدىكى بىر بۇتخانىدا تېگى - تېگىدىن يېشىل نۇر چاقناپ تۇرغان ناھايىتى زور بىر ئىدىشى كۆرۈپ قېلىپ ئۇنىڭ چوقۇم بىر قىممەتلىك بۇيۇم ئىكەنلىكىنى پەلەپ، 1000 سەردىن ئارتۇق ئالتۇن سەرپ قىلىپ ئۇنى ئىلىكىگە ئالغان، ئاندىن ئوردىغا يۆتكىتىپ قاشتېشى ئۇستىلىرىنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشىگە تاپشۇرغان. ئۇستىلارنىڭ بېكىتىشىچە، ئېغىرلىقى 7000 جىڭ كېلىدىغان، سىرت ئەتراپىغا نۇرغۇن سىرلىق ۋە رومانىك ئالاھىدىلىككە ئىگە نەقىشلەر ئويۇلغان بۇ ئىدىش ئەسلىدە يۈەن سۇلالىسى خانىنىڭ ۋەزىر - ۋۇزىرلىرى ئۈچۈن مەي تولدۇرۇپ قويىدىغان قاچىسى بولۇپ، ئۇ، دۇنيادا ئاز

بولدىغان، قاتتىق ۋە چۈرۈك بولۇپ سۈنىدە، ئەمما ئىگىلىمەيدىغان، سۇنغان يېرى قىزىق بولمى بىراق ئاسانلىقىمۇ قولنى كەسمەيدىغان بەش تۇرا فىزىكىلىق ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئۇنى «مېھرىبان، ھەققانىيەتچى، ئەقىللىق، باتۇر، پاك ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بەش تۈرلۈك مەنىدە ئالاھىدىلىكىنى سۈپەتلەپ چىققان.» «جۇيوسۇنلىرىدا قاشتېشى كىشىلەرنىڭ سالاھىيىتىنى كۆرسىتىش تۈرىدىغان مۇھىم بەلگە قىلىنغان ھەمدە خار پادىشاھلار ۋە ۋەزىر - ۋۇزىرلارنىڭ كىيىم كېچەكلىرىنى قاشتېشى بىلەن قانداق شەكىلدە بېزى ۋە ئۇلارنى قانداق قىلىپ ئۆزگارتىش مۇناسى پەرقلەندۈرۈش ھەققىدە بەلگىلىمە چىقىرىلغان. خوتەن قاشتېشىنىڭ چىقىرىش ئورنى توغرىسىدىمۇ ئېلىمىزنىڭ ئەينى دەۋردىكى «ئارخېئولوگ» لىرى بەزى كۆزىتىشلەرنى ئېلىپ بارغان. مەسىلەن: «تارىخنامە» دە خوتەن قاشتېشىنىڭ كوئېنلۇن تېغىدىن چىقىدىغانلىقى ھەققىدە ئېنىق بايانلار بېزىلغان. بۇ بىز ئۇيغۇر ئارىسىدا تارقالغان قاشتېشى ئەپسانىسىدىكى بايا، دىيارىنىڭ قاشتېشى دەرياسى ساھىلىدا ئولتۇرۇش ناھايىتى ئۇستا بىر تاشچى بوۋاي بولۇپ ئۇنىڭ شاگىرتى بار ئىكەن. بوۋاي 60 ياشقا كىرگەن كى قاشتېشى دەرياسىدىن ناھايىتى يوغان ھەم ئاپئاق سۈزۈك بىر پارچە قاشتېشى تېپىۋاپتۇدە، ئۇ ناھايىتى پەم بىلەن ئويۇپ ئىنتايىن چىرايلىق قىزىق شەكىلگە كەلتۈرۈپتۇ. بوۋاي خۇشاللىقىدا ئىختىيارسىز ھالدا: «ئېنىڭ مۇشۇنداق بىر قىزى بولغان بولسا، نېمە دېگەن ياخشى بولاتتى-ھە! دەپتە تاش قىز شۇ ھامان بىر شوخ ھەم ئوماق راست قىز ئايلىنىپتۇ ۋە بوۋايغا تازىم بەجا كەلتۈرۈپ، ئۇنى تۇتقانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. بوۋاي ئۇنىڭغا «تاشگۈل دەپ ئىسىم قويۇپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي بوۋاي ئۆل كېتىپتۇ. تاشگۈل بوۋاينىڭ شاگىرتى بىلەن ئۆيل بويۇپتۇ. بىراق بىر يەرلىك زومىگەر تاشچى شاگىرتىنىڭ سىرتقا چىقىپ كەتكەن ۋاقتىدا پادىلىنىپ تاشگۈلنى بۇلاپ كېتىپتۇ ۋە ئۆزى بىل

ئۇچرايدىغان ئېسىل بۇيۇم ئىكەن. چىيەنلۇڭ خان ماھىر ئۇستىلارنى چاقىرتىپ ئۇنى 4 قېتىم رېمونت قىلدۇرغان ھەمدە 3 كۈنلۈك شېئىر يېزىپ ئىدىنىڭ ئىچ تەرىپىگە ئويدۇرغان. ھازىرقى زامان مۇتەخەسسسلرى ئۇنىڭ ئەسلى ماتېرىياللىرىنىڭ شىنجاڭ خوتەن قاشتېشى ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرغان. بۇ قاشتېشى ئىدىنى تاكى ھازىرغىچە جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك ئېكسكۇرسىيىدە چىلەر ئايىغى ئۈزۈلمەي كۆرۈشمەكتە. گۇگۇڭ مۇزېيىدا ئىچىگە شېئىر ئويۇلغان، خوتەن قاشتېشىدىن ياسالغان ئىنتايىن قىممەتلىك بىر چوڭ تاۋاق بولۇپ، بۇنىمۇ چىيەنلۇڭ خان قولغا چۈشۈرگەن.

قاشتېشى ۋە قاشتېشى مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە باشقا جايلارغا توشۇلۇشى ئۇ يەردىكىلەرنىڭ قاشتېشىنى، جۈملىدىن خوتەن قاشتېشىنى ئەتىۋار بىلگەنلىكىدىن بولغان. جۇڭگونىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىدا جۇڭگو خەلقىنىڭ قاشتېشىغا بولغان ئىنتىلىشىنى ئالاھىدە گەۋدىلىك ئورۇنغا قويۇش مۇمكىن. مۇنداقچە ئېيتقاندا «ئالتۇندا بار باھا، قاشتېشى بىباھا» دېگەن گەپ بىكار چىقىمىغان. قاشتېشى ئۇزۇن زامانلار ماھىيىتىدە ئالىيچانابلىق، ساپلىق، دوستلۇق، مېھرىبانلىق، تىنچلىق ۋە گۈزەللىكنىڭ سىمۋولى بولۇپ كەلگەن. قاشتېشىغا بولغان ھېرىسمەتلىك تۈپەيلىدىن قاشتېشىنى ئۇلۇغلاش ۋە سىزلىقلاشتۇرۇشتەك ئەھۋاللارمۇ بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن: قاشتېشىنى يانغا ئېسۋالسا شۇمىيەتلىكلەردىن ساقلايدۇ؛ قاشتېشىنى ئىستېمالغا ئارىلاشتۇرسا ئۆمۈرنى ئۇزارتدۇ؛ مەيت قاشتېشى بىلەن قويۇلسا چىرىمەيدۇ، دەپ قارالغان. ھەتتا «يوسۇننامە» دىمۇ «خان قاشتېشى بىلەن دۈشمەنسىزدۇر» دېيىلگەن. شەرقىي خەن دەۋرىدىكى شۇ شېن دېگەن كىشى ئۆزىنىڭ بىر كىتابىدا خوتەن قاشتېشىنىڭ نۇر چاقناپ تۇرىدىغان ۋە كىشىگە يېقىملىق بىلىنىدىغان، سىرتى بىلەن ئىچى بىردەك بولۇپ سىرتىدىن ئىچىنى كۆرگىلى بولىدىغان، چېكىلگەندىكى ئاۋازى لەرزىان ۋە سۈزۈك بولۇپ يىراقلاردىنمۇ ئاڭلىغىلى

غەربىدە يېشىل قاشتېشى دەرياسى، ئۇنىڭ يەنە غەربىدە قارامتۇل قاشتېشى دەرياسى بار، بۇلارنىڭ مەنبەسى كوئېنلۇن تېغىدىن ئىبارەت. قاشتېشى ئىككى خىل بولىدۇ: بىرخىلى ئېسىل بولۇپ دەريادىن چىقىدۇ، ئېلىش ئۇسۇلى ئۈنچە - مەرۋايىت ئېلىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ؛ يەنە بىر خىلى ئاچارراق بولۇپ تاغدىن چىقىدۇ، دەپ يېزىلغان.

قىسقىسى، خوتەن قاشتېشى ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئۆزىنىڭ تەبىئىي گۈزەللىكى ۋە سېھرىي كۈچى بىلەن رايونىمىز شىنجاڭنى پەخىرلەندۈرۈپ كەلدى، شىنجاڭنى دۇنياغا تونۇتتى، جۇڭخۇا مىللىي مەدەنىيىتىگە پارلاق ھۆسن قوشتى.

تەھرىرلىگۈچى: ئابلىز ئورخۇن

ئۆيلۈك بولۇشقا زورلاپتۇ. تاشگۈل ئۇنىڭغا بويسۇنماپتۇ. زومىگەر ئۇنىڭغا پىچاق ئۇرغانىكەن، تاشگۈلنىڭ بەدىنىدىن ئوت ئۇچقۇنلىرى چاچراپ چىقىپ زومىگەرنىڭ ھويلا - ئاراملىرىنى كۆيدۈرۈۋېتىپتۇ. ئۆزى بىر دەستە ئاق ئىسقا ئايلىنىپ، يۇرتى كوئېنلۇن تېغىغا ئۇچۇپ كېتىپتۇ. ئېرى بۇنى ئوققاندىن كېيىن ئانقا مىنىپ ئۇنى قوغلاپتۇ ۋە كېيىنكىلەرنىڭ قاشتېشى كانىنى ئاسان تېپىۋاللىشىغا قولايلىق بولسۇن ئۇچۇن، يول بويى ئۇششاق تاشلارنى چېچىپ مېڭىپتۇ. گەرچە بۇ بىر ئەيسانە بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ كېلىپ چىقىش ئاساسى رېئاللىق دەپ قارىساق، ئۇ ھالدا بۇ بىردەكلىكنى تېخىمۇ ئىشەنچلىككە ھالدا قوبۇل قىلالايمىز. ماركوپولونىڭ ساياھەت خاتىرىسىدىمۇ خوتەن شەھىرىنىڭ شەرقىدە ئاق قاشتېشى دەرياسى،

(بېشى 34 - بەتتە)

يىلى غەربىي شىمال بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش مۇسابىقىسىدە 1 - بولۇپ مۇكاپاتلانغان. شاتۇرنىڭ يەكەن ناھىيە بازارلىق ھۆكۈمەتكە قاراشلىق 8 - مەھەللىدىكى قېيناغىسى 73 ياشلىق ئابدۇقادىر ۋاسىلىنىڭ تونۇشتۇرۇشىچە: بەدەخشاندا چوڭ بولغان شاتۇر 1961 - يىلى 79 يېشىدا ئافغانىستانغا تۇغقان يوقلاشقا بېرىپ، كېسەلگە مۇپتىلا بولۇپ يېتىپ قالدى، شۇ چاغدا ئۇ، يەكەندىكى خىزمەتداشلىرىغا ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا خەت يېزىپ ئۆزىنىڭ يەكەنگە قايتىپ كېتىش ئارزۇسىنىڭ بارلىقىنى ئىزھار قىلىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ بۇ گۈزەل ئارزۇسى ئىشقا ئاشمايدۇ، ئۇ 1981 - يىلى ئافغانىستاندا قازا قىلىدۇ.

شاتۇر ئۆزىنىڭ بېھىساب تەر - ئەجرى بەدىلىگە زەرەپشان دەرياسى بويىدا ئۆچمەس ئىزلارنى قالدۇرىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە شاتۇر دېگەن ئىسىم تىلغا ئېلىنسا، يەكەن خەلقى ئۇنى ھۆرمەت، مۇھەببەت بىلەن ئەسلىشىدۇ.

تەھرىرلىگۈچى: غوپۇر ھوشۇر نىيازى

يوق، ئات قىس، قاتناشنىڭ قولايىسىزلىقىنى بىلگەن شاتۇر پۈتۈن نىيەت، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن پارتىيە، خەلققە سادىق بولۇپ، قىش - ياز دەپمەي، تەرگە چۆمۈلۈپ جاپالىق ئىشلىگەن. ئۇ، ئۆزىنىڭ ئۇرغۇپ تۇرغان غەيرەت - شىجائىتى بىلەن 7 - 8 كىلوگرام كېلىدىغان خەت - چەك سومكىسىنىمۇ ئۇزۇن مۇساپىدە ھارماي - تالماي كۆتۈرۈپ ماڭغان. شاتۇرنىڭ تاڭ سەھەردە يولغا چىقىپ، قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىگە پىيادە بېرىپ، بىر كۈندە 193 كىلومېتىر مۇساپە بېسىپ، كەچتە قونماي يەكەنگە قايتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرگەن كىشىلەر: «شاتۇر - ئۇزۇن سەپەر پالۋىنى، قاناتلىق ئات» دېيىشكەن. موللا مۇھەممەت ھاجىمىنىڭ ئېيتىشىچە: شاتۇر 1953 - يىلى ۋىلايەت بويىچە ئۇيۇشتۇرۇلغان يۈگۈرۈش مۇسابىقىسىدە 40 كىلومېتىر مۇساپىنى بىر سائەتتە بېسىپ، چىمپىيون بولۇپ، ۋالىي قاسىمجان قەمبىرنىڭ مۇكاپاتلىشىغا مۇيەسسەر بولغان. شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ 1953 - يىلىدىكى كادىرى ئۆمەر روزىنىڭ تونۇشتۇرۇشىچە: شاتۇر 1953 -

ئابدۇقادىر داموللام ئۆلتۈرۈلگەن پاجىئەلىك كىچە

مۇھەممەتئىمىن قۇربانى

ئەندىكتۈرۈۋەتتى. ئۇيغا ئارىلاش، ئويسىز ھالەتتە كىرىۋاتقان داموللام ئەمدىگىنە ئۇيىدىن ئويغانغاندەك بېقىنىنى تۇتۇشقا، قارا سايە پىچاقنى تارتىۋالدى. داموللامنىڭ قولىنى ئۆزىنىڭ شۇرقىراپ ئېقىۋاتقان ئىسسىق قېنىغا مىلەنگەنىدى. ئۆزىگە پىچاق سېلىنغىنىنى بىلگەن داموللام قارشىسىدا تۇرغان قاتلىغا «ئىپلاس» دېگىنچە ئېتىلدى. بىراق، كۆزلىرىگە قان تولغان قاتىل تەمتىرەش ياكى قېچىش تۈگۈل ئەكسىچە غالجىرلىق بىلەن داموللامغا ياندى. داموللام قاتلىغا قارىغاندا كۆپ سېمىز ھەم دوغىلاق كىشى بولسىمۇ، لېكىن قاتىل داموللامدىن ياش ھەم كۈچتۈڭگۈر ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قانداقتۇر بىر روھ ئۇنى تېخىمۇ ئەسەبىيلەشتۈرۈۋەتكەنىدى. داموللام دۈشمىنىنى ھەر قانچە بېسىشقا چۈرەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن قان جىق چىقىپ كەتكەچكە، قاتتىق ھالسىراپ كەتكەنىدى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان قاتىل داموللامنىڭ قورسىقىغا يەنە بىر پىچاق سېلىپ، ئۇنىڭ قورسىقىنى يېرىۋەتتى. داموللام گۈپ قىلىپ يېقىلدى. دە، ھۇشىدىن كەتتى. ئارىلىقتا بىر نەچچە قېتىم «باقى ئاخۇن» دەپ ھالىسىز تۈۋلىغان بولسىمۇ، لېكىن قاتتىق ئۇخلاپ كەتكەن باقى ئاخۇن ھېچنىمىنى تۇيىمىغانىدى. داموللامنىڭ ھالىسىزلىغىنىنى كۆرگەن قاتىل مۇرادىغا يەتكەندەك بولۇپ، كەلگەن يولچە بەدەر تىكۋەتتى.

قوغۇن پىششىقى كۈنلىرىنىڭ بىرى، داموللامنىڭ بالا - چاقىلىرى ئاتۇشقا خامان ئېلىشقا كەتكەن بولۇپ، ئۆيدە پەقەت شاگىرتى باقى ئاخۇنلا قالغانىدى.

داموللام كەچنى كىتاب ئوقۇش بىلەن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، باقى ئاخۇنغا رۇخسەت بەردى ۋە ياندىكى ياتاق ئۆيىگە كىرىپ بىخىرامان ئۇخلاپ قالدى. باقى ئاخۇنمۇ ياتاق ئۆيىگە كىرىپ ئۇخلاپ قالدى.

داموللامنىڭ دەۋازىسى تاقالغىچە بولغان ئارىلىقتا قانداقتۇر بىر قارا سايە ئاتخانغا كىرىپ مۆكۈۋالغانىدى. بۇنى داموللاممۇ، باقى ئاخۇنمۇ تۇيىمىغانىدى. داموللامنىڭ ھەر كېچىسى بىر قېتىم تاھارەت سۇندۇرۇشقا چىقىدىغانلىقىنى بىلگەن بۇ قارا سايە داموللامنىڭ تاھارەتكە چىقىشىنى سەۋرچانلىق بىلەن كۈتمەكتە ئىدى.

يېرىم كېچىدىن ئۆتكەندە داموللام يۆتەل ۋە ئاياغ تىۋىشى بىلەن مېھمانخانا ئۆيىدىن چىقىپ، ئارا ئىشىكىنى ئېچىپ ھاجەتخانىغا كىرىپ كەتتى. قارا سايە مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ غىپلا قىلىپ ئاتخانىدىن ھويلىغا، ئاندىن مېھمانخانا دەھلىزىگە كىرىپ مۆكۈندى. بۇ ئىشلاردىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز قالغان داموللام تاھارەتتىن بىكار بولۇپ، ئارا ئىشىكىنى تاقىدى. دە، ئۆيىگە ئاياغ تاشلىدى. ھاۋا بەك ئىسسىق بولغاچقا، داموللام ئۇزۇن كىچىك كۆڭلەكتىن باشقا كىيىم كىيىمگەندى.

داموللام دەھلىز ئىشىكىدىن كىرىپ، مېھمانخانىغا ئاياغ تاشلىماقچى بولغىنىدا «چىم» قىلغان يېقىمىز بىر سېزىم داموللامنى قاتتىق

ئىقرارىنى بىر - بىرلەپ بايان قىلدى. ئۆمەر باي بۇ ھادىسىگە چېتىشلىق «ئۇلۇغلار» نىڭ ئىسمىنى ئوچۇقتىن ئوچۇق ئېيتىمىغان بولسىمۇ، لېكىن «كاتتاكىشى» نىڭ چىرايى سارغىيىپ دەپمۇ ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى. بۇ سىر ئاشكارىلانسا شەھەردە قانداق كۆڭۈلسىزلىكلەرنىڭ چىقىشى ئۇنىڭغا بەش قولىدەك ئايان ئىدى. شۇڭا ئۇ دەرىۋ ئەقلىنى جورۇپ چۆچەكتەك 2 كۈمۈش يامبۇنى بەگ بىلەن پاشاپنىڭ ئالدىغا قويدى. پەۋقۇلئاددە چىگىش ھەم خەتەرلىك دېلودىن گاڭگىراپ تۇرغان ئۆمەر باي بىلەن زۇنۇن پاشاپنى شەھەر كاتتىسىنىڭ بۇ سوۋغىسى تېخىمۇ چىڭ ئىسكەنجىگە ئالدى. سوۋغىدىن كېيىن قويۇلغان شەرتلەرگە بۇ 2 كىشىنىڭ ماقۇل كەلمەسلىكى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ئەھمەت مەزىنىنىڭ ئۆزىگىمۇ بارلىق جىنايەتلىرىدىن تېنىش كېرەكلىكى، شۇندىلا ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن خالاس بولىدىغانلىقى ئالاھىدە جېمىلەندى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىش يوشۇرۇن بىر سىراغا ئايلاندى. ئەھمەت مەزىن ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ سوراقلىرىدا داموللامنى ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئىقرار قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىشنى پىلانلىغۇچىلار، بۇيرۇق بەرگۈچىلەر ھەققىدە ھېچنەمنى ئاشكارىلىمىدى. ئەكسىچە داموللامغا بىر مۇنچە بەتنامىلارنى چاپلاپ، ئۇنى داموللامنى ئۆلتۈرۈشنىڭ سەۋەبى قىلىپ كۆرسەتتى.

دەل شۇ كۈنلەردە داموللامنىڭ چوڭ ئوغلى ئابدۇلئەزىز مەخسۇم ھىندىستاندا ئوقۇشتا ئىدى. دادىسىنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدىكى شۇمخەۋەر ئۇنى ئوقۇشنى يېرىم يولدا توختىتىپ يۇرتىغا قايتىپ كېلىشكە مەجبۇر قىلغانىدى. ئابدۇلئەزىز مەخسۇم دادىسىنىڭ ھەقىقىي قاتلىمىنى تېپىپ جازالاشنى ھۆكۈمەت تەرەپتىن قەتئىي تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئەھمەت مەزىنىنىڭ تەرسالىقى بىلەن بۇ دەۋا ھەل بولماي ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتتى. بۇ دەۋادىن زېرىككەن ھۆكۈمەت ئاقسۆڭەكتە ئەھمەت مەزىنىنى تۆمۈر قەپەزگە سولاپ ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىپ بەردى.

(ئاخىرى 53 - بەتتە)

داموللام غەرق قان ئىچىدە ياتاتتى. ئارىلاپ - ئارىلاپ بوش ئاۋازدا ئىغرايىتى ۋە خارقىرايىتى. بىراق، بۇ تۈن كېچىدە قېرىشقان دەك داموللامنىڭ ھالىغا يەتكۈدەك ھېچ ئىنسان چىقىمىغانىدى. پەقەت تاغغا يېقىن ئۆگزىگە ناھارەتكە چىققان ھەقىمىسى بۇ خاقىرىغان ئاۋازنى ئاڭلىدى - دە، دەرىۋ باقى ئاخۇننى توۋلاپ ئويغاتتى. باقى ئاخۇن داموللامنىڭ قېشىغا كىرگەندە بۇ مۇبارەك زات ئاللىقاچان جان ئۈزگەندى. بۇ دەھشەتلىك پاجىئەدىن خەۋەر تاپقان قولۇم - قوشنىلار دەرىۋ شەھەرلىك جىيسا (ساقچى) ئىدارىسىگە چېپىشتى.

شەھەر بايلىرىدىن ئۆمەر بەگ بىلەن زۇنۇن ئاخۇن پاشاپ قاتارلىق شەھەر قوغداش خادىملىرى ھە - ھۇ دېگىچە داموللامنىڭ ئۆيىگە يېتىپ كېلىشتى ھەمدە دەرىۋ ئەھۋالىنى ئىگىلەشكە كىرىشتى. ئۆيىنى تەكشۈرۈۋاتقاندا ھويلىدىن بىر تۆمۈر قىسقۇچ تېپىلدى. «ئوغرىلارنىڭ ئەزرائىلى» دەپ داڭ چىقارغان زۇنۇن پاشاپ قىسقۇچنى ئالغان پېتى ئۇدۇل تۆمۈرچىلەرنىڭ قېشىغا يۈگۈردى. سۈرۈشتۈرۈش ئارقىلىق قىسقۇچنىڭ شەھەردىكى مەلۇم تۆمۈرچىنىڭ قىسقۇچى ئىكەنلىكى، ئۇنى تۈنۈگۈن كۈندۈزدە ئەھمەت مەزىنىنىڭ ئارىيەتكە ئېلىپ چىقىپ كەتكەنلىكى مەلۇم بولدى.

زۇنۇن پاشاپ قول ئاستىدىكى مىنىشاپ، چاكەردىلىرىنى ئېلىپ ئەھمەت مەزىنىنىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كىرىپ ئۇنى كىيىم ۋە بەدەنلىرىدىكى قان داغلىرىنى يۇيۇۋاتقان يېرىدىن تاپتى. پۈت - قوللىرىغا كىشەن سېلىپ بەگلىك ئورۇن بولغان دىڭزا تۈرمىسىگە قامدى. ئۆمەر بەگ سوراق جەريانىدا ئۇنى ئىقرار قىلغۇزدى. ئۆمەر بەگ ئەھمەت مەزىنىنىڭ ئىقرارىدىن قاتتىق چۆچۈپ كەتتى. چۈنكى، پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ ئەھمەت مەزىنىگە يول كۆرسەتكۈچىلەر ئادەتتىكى ئادەم ياكى كىچىك بىر ئورۇن ئەمەس ئىدى.

ئۆمەر بەگ بىلەن زۇنۇن پاشاپلار ئۈندىمەيلا ئۇدۇل شەھەرنى ئۆز چاڭگىلىدا تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان «كاتتا كىشى» نىڭ ئالدىغا باردى. ئەھمەت مەزىنىنىڭ

يىپەك يولىدىكى ئۆتەك - شەيدۇللا

ئابدۇلئەھد ئالىم

(گۇما ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىشخانىسىدىن)

قاراقاش دەرياسىنىڭ باش ئېقىنى شەيدۇللادىن ئۆتۈپ شەرقىي شىمالغا قاراپ ئاقىدۇ. مۇشۇ ئەسرنىڭ باشلىرى شەيدۇللا ئۆتەك گۇما ناھىيىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، شۆبە ناھىيە بولغاچقا، باشقۇرۇشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن 1930 - يىلى ناھىيە دەرىجىلىك باشقۇرۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان. شەيدۇللا تازا زوناق تاپقان چاغلاردا ئاھالىسى 1000 غا يەتكەن. ئەينى چاغدىكى ھۆكۈمەت بۇ يولنى بىر قېتىم رېمونت قىلغان.

خوتەندە دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلگەن چاغلاردا ماخۇسەن قىسىملىرى قاغىلىق، گۇمىلارغا باستۇرۇپ كەلگەن، بۇنىڭ بىلەن بۇ ئۆتەككى كى سودا - سېتىق ئىشلىرى توختاپ قالغان. 1947 - يىلى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت شەيدۇللادىكى باشقۇرۇش ئىدارىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرغان.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، شەرقىي جەنۇبىي دېڭىز بويلىرىنى ياپون باسقۇنچىلىرى بېسىۋالغاچقا، دۆلىتىمىز غەربىي جەنۇب تەرەپتىن سودا يولى ئېچىشقا مەجبۇر بولغان. شىنجاڭدىمۇ شەيدۇللانى بېسىپ ئۆتىدىغان جۇڭگو - ھىندىستان يولىنى ئېچىش پىلانلانغان، ئەمما بۇ يول بەزى سەۋەبلەردىن ئېچىلماي قالغان.

تەھرىرلىگۈچى: مەرھابا شاۋدۇن

شەيدۇللا بىلەن گۇما ناھىيە بازىرىنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 250 كىلومېتىر كېلىدۇ. يىپەك يولىدىكى مۇھىم قاتناش تۈگۈنى بولغان بۇ ئۆتەككە چەت ئەللەر بىلەن بولغان سودا - سېتىق، ئالاقە ئىشلىرى خېلى تەرەققىي قىلغانىدى. سودا كارۋانلىرى ھەر يىلى 3 - ئايدىن 5 - ئايغىچە ۋە 8 - ئايدىن 10 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا ماڭالايتتى. 6 - ۋە 7 - ئاي مەزگىللىرىدە يوللارنى كەلكۈن سۈيى بۇزۇۋېتەتتى، قىش كۈنلىرى بولسا، قار - مۇز قاپلاپ كېتەتتى. يوللار ناھايىتى ناچار ۋە خەتەرلىك بولغاچقا، شۇ چاغلاردا يەكەندىن شەيدۇللاغا بېرىشقا 10 كۈن، گۇمىدىن شەيدۇللاغا بېرىشقا بىر ھەپتە، خوتەندىن شەيدۇللاغا بېرىشقا 15 كۈن ۋاقىت كېتەتتى. بۇ يوللاردا ئاتا مىراس كىراكەشلەر كارۋانلارنىڭ ماللىرىنى توشۇپ بېرەتتى. ھىندىستانلىق سودىگەرلەر قاراقۇرۇم تېغىنى بويلاپ شەيدۇللاغا كېلىپ، شەيدۇللا ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا باراتتى، شىنجاڭلىق سودىگەرلەر بۇ ئۆتەك ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىياغا ۋە غەربىي ئاسىياغا بېرىپ سودىگەرچىلىك قىلاتتى. ھەزمەتكە بېرىپ ھەج قىلغۇچىلارمۇ بۇ ئۆتەككە ئۆتەتتى.

بۇ ئۆتەك ناھايىتى ئۇزۇن يىللار ئىلگىرىلا ھەربىي تازا قىلىنغان بولۇپ، بۇ جايدا مەخسۇس ئەسكەر تۇرغۇزۇلغان. بۇ يەرگە بېقىن سۆگەتقورۇلدا يول خېتىنى تەكشۈرىدىغان قاراۋۇلخانا سېلىنغان. ھازىر شىنجاڭ - شىزاڭ تاشيولى شەيدۇللانى كېسىپ ئۆتەدۇ. كۆكئارت داۋنىسىدىن باشلانغان تازغۇن،

2 § . مىڭ سۇلالىسىنىڭ قۇمۇل ۋە تۇرپان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

(بېشى ئۆتكەن ساندا)

ئەۋەتكەندە، ئۇ بۇ يەردىن ئۆتكەن. شەھەرنىڭ باشلىقى يەنىلا چېن فامىلىلىك كىشى ئىكەن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئەۋەتىلگەن پەرمانمۇ بار ئىكەن. قۇمۇل يۈەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئىدىقوت خانلىقىغا تەۋە ئىدى. يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا ئۇيغۇر ۋاڭى نارقۇشى باشقۇردى، ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ سۇجۇ ۋاڭى بولدى. ۋاڭ ئۆلگەندىن كېيىن، ئىنىسى ئەنىق تۆمۈر ئۇنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى. مىڭ تەيزۇ مىنگودىن 521 يىل بۇرۇن (خۇڭزۇ 24 - يىلى) باش ئاغلاقچى سۇڭ شېڭ بىلەن تۇتۇق لىيۇجېن قاتارلىقلارنى ئەسكەر باشلاپ قۇمۇلغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. قۇمۇل سۇجۇ ئايمىقىدىن 1000 چاقىرىمدىن ئارتۇق يىراقتا بولغانلىقتىن، سۇڭ شېڭ قوشۇندا ئوزۇق - تۈلۈك تەييارلاتقۇزۇپ، ھەسسىلەپ تېز يول يۈرۈپ، كېچىدە شەھەر تۈۋىگە يېتىپ كەلدى، تاڭ ئاتقاندا دۇمباق ئاۋازى يەر - زېمىننى لەرزىگە كەلتۈردى. شەھەردىكىلەر قورقۇپ ۋەھىمىگە چۈشتى، شۇنىڭ بىلەن، شەھەر ئىشغال قىلىندى، ئۇلارنىڭ شاھزادىسى لېيېرچىبامۇر ۋە قورچاق دۆلەت ئەركانىدىن تۆۋەن 30 دىن ئارتۇق ئادەمنى قولغا چۈشۈردى، ئۇلارنىڭ قورال - ياراغ، ئوزۇق - تۈلۈك، مال - مۈلكىنى يىغىۋېلىپ قايتتى. مىڭ چىڭزۇ (جۇدى) تەختكە ئولتۇرغاندا، ئەمەلدار

تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى يىپەك يولىدىكى قۇمۇل غەربىي يۇرتقا ئۆتۈشتىكى دەۋرۋازىدۇر، مىڭ تەيزۇ (جۇيۈەنجاڭ) ۋاقتىدا غەربىي يۇرت بىلەن قىلىنىدىغان سودا ۋە ئولپان ئەكىلىش يولى توسۇلۇپ قالغاچقا، قوشۇن ئەۋەتىپ، قۇمۇل شەھىرىنى ئىشغال قىلماقچى بولغان. مىڭ چىڭزۇ (جۇدى) ۋاقتىدا قۇمۇل ئىچكىرىگە بەيئەت قىلدى. قۇمۇلغا ۋاڭ بەلگىلەپ، تامغا بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل ۋاڭى غەربىي يۇرتتا ئەڭ ئەتىۋارلىق ۋاڭ بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن قۇمۇل كۆپ قېتىم غەرب تەرىپىدىكى قوشنىسى تۇرپاننىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىدى، مىڭ سۇلالىسى كۆپ قېتىم ئۇنىڭغا ياردەم بەردى. ۋاڭ بەلگىلەش 3 قېتىم بولدى. 3 قېتىم ئۈزۈلۈپ قالدى، مىڭ ۈزۈك (جۇخۇجاۋ) دەۋرىدىن كېيىن، تۇرپان تەرىپىدىن قوشۇۋېلىندى. شۇنىڭ بىلەن، قۇمۇل ۋاڭلىقى زاۋال تاپتى. سۇجۇ ئايمىقى ئارىدىكى توساقتىن ئايرىلىپ، كۆپ قېتىم تۇرپاننىڭ تالان - تاراج قىلىشىغا ئۇچرىدى.

1. قۇمۇلنىڭ ئىچكىرىگە بەيئەت قىلىشى
 قۇمۇل خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىۋىرغول دەپ ئاتالغان، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يىجۇ (ئىۋىرغول) ئايمىقى دەپ ئاتالغان، ئۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارغا تەۋە ئىدى. ئەمما ئىۋىرغول ئايمىقىنىڭ باشلىقى چېن فامىلىلىك كىشى ئىدى. ئۇنىڭ ئەجدادلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۈەن 2 - يىلى (مىنگودىن 1198 يىل بۇرۇن) ئايماققا ئىگە بولۇپ، نەچچە ئون ئەۋلاد باشقۇرغان، سۇڭ تەيزۇ (جاۋكۋاڭخېن) ۋاڭ يەندىنى ئىدىقۇتقا ئەلچى قىلىپ

ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ ئات سودىسى قىلىشىغا رۇخسەت قىلغانلىقىنى ئۇقتۇردى. قۇمۇلنىڭ ئاھالىسى مۇرەككەپ بولۇپ، مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار، بۇددىست ئۇيغۇرلار، قارا ئۇيغۇرلار (قارا بۆكۈك ئۇيغۇرلار) بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا باشلىقلىرى بار ئىدى. ۋاڭلىق ھوقۇقى ئاجىزلىشىپ كېتىپ، بۇلارنى بىر تۇتاش باشقۇرالمىدىغان بولۇپ قالغان. مىنگودىن 509 يىل بۇرۇن (يۇڭلى تۇنجى يىلى) قۇمۇل 4740 ئات ئولپان ئەكەلدى، مۇناسىۋەتلىك مەھكىمىگە پۇلىنى بېرىش بۇيرۇلدى. بۇ ئاتلار ئىچىدىن 10 ياخشى ئات تاللىنىپ، خانلىق ئېغىلغا كىرگۈزۈلدى، قالغانلىرى چېگرا ساقلىغۇچى ئاتلىق ئەسكەرلەرگە بېرىلدى. كېيىنكى يىلى 6 - ئايدا، يەنە ئولپان ئەكىلىپ، نام - ئۇنۋان بېرىشنى تەلەپ قىلدى، ئەنئىنى تۆمۈرگە ئىتائەتمەن ۋاڭ دېگەن نام بېرىلدى ۋە ئالتۇن تامغا تەقدىم قىلىندى. شۇ يىلى ئۇ باشقىلار تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى. كېيىنكى يىلى 2 - ئايدا، مىڭ سۇلالىسى ئەمەلدار ئەۋەتىپ تەزىيە بىلدۈردى. ئۇنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى توقتۇ ۋاڭ بولدى. ئۇنىڭغا قاشتېشىدا بېزەلگەن بەلباغ تەقدىم قىلىندى. توقتۇ كىچىك ۋاقتىدا ئەسىر ئېلىنىپ، جۇڭگوغا ئەكىلىنگەن بولۇپ، مىڭ چېڭزۇ (جۇدى) ئۇنى قۇللار ئىچىدىن ئايرىپ، تۆۋەن ياساۋۇللار ئىچىگە قوشۇپ قويغانىدى، بۇ قېتىم ئۇنى ۋاڭلىققا ۋارىس قىلماقچى بولغاندا، دۆلىتىدىكىلەرنىڭ قوشۇلماسلىقىدىن ئەنسىرەپ، ئەمەلدار ئەۋەتىپ سوراتتى، ئۇلار قارشىلىق قىلىشقا جۈرئەت قىلالىمىدى، شۇنىڭ بىلەن، دۆلىتىگە باشلىق قىلىپ ئەۋەتتى. مىنگودىن 506 يىل بۇرۇن (يۇڭلى 4 - يىلى) قۇمۇل ياساۋۇلخاننى تەسىس قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ باشلىقى مەخمۇت خوجا قاتارلىقلار ياساۋۇلخان باشلىقى، مىڭبېگى قاتارلىق ئەمەللەرگە تەيىنلەندى. مىنگودىن 502 يىل بۇرۇن (يۇڭلى 8 - يىلى) توقتۇ ئۆلدى. ئۇنىڭ جىيەن ئىنىسى تۇرى تۆمۈرگە ساداقەتمەن ۋاڭ نامى بېرىلدى. تامغا پەرمىنى ۋە قاشتېشىدا بېزەلگەن بەلباغ تەقدىم قىلىندى، ئەۋلادىمۇ ئەۋلاد قۇمۇلنى قوغدايدىغان بولدى. مىڭ

چېڭزۇنىڭ قۇمۇلغا ئىتائەتمەن ۋاڭ تەيىنلىشىنىڭ مەقسىتى قۇمۇلنى غەربىي يۇرتىنىڭ مۇھىم ئۆتكۈلى قىلىپ، ئۇلارغا ئوردا ئەلچىلىرىنى قارشى ئېلىش، قوغداش ئىشلىرىنى قىلدۇرۇش، غەربىي يۇرتتىكى باشقا يات قوۋملارنى باشقۇرغۇزۇش، غەرب تەرەپتىكى مۇداپىئە توسىقى قىلىش ئىدى. مىڭ چېڭزۇنىڭ يەنە ساداقەتمەن ۋاڭ تەيىنلىشىنىڭ مەقسىتى ئولپان ئىشلىرىنى ياخشى قىلدۇرۇش، ئوردا ئەلچىلىرىنى ئىززەت - ئېكرام بىلەن قارشى ئالىدىغان قىلىش ئىدى. مىنگودىن 493 يىل بۇرۇن (يۇڭلى 17 - يىلى) ئوردىدىن ئەمەلدار ئەۋەتىپ، دارايى، رەخت سوۋغات قىلىپ ھال سورىدى. ئانىسى بىلەن ئايالىغا ئالتۇن، ئۈنچە - مەرۋايىت بىلەن بېزەلگەن تاج، كىيىم - كېچەك ۋە گۈللۈك رەخت سوۋغات قىلدى. ئۇلارنىڭ ئەلچىسى ۋە ئۇ يەرلىك ئۇيغۇرلار 2500 دىن ئارتۇق ئات ھەمدە بۇلغۇن تېرىسى قاتارلىق ماللارنى ئولپان قىلدى. پەرمان بىلەن 32 مىڭ يامبۇ، يۈز توپ دارايى، 1000 توپ رەخت سوۋغات قىلىندى. كېيىنكى 4 يىلدا 330 تۈگە، 1000 ئات ئولپان قىلىپ ئەكەلدى. مىنگودىن 486 يىل بۇرۇن (مىڭ رېنزۇڭنىڭ خۇڭشى 12 - يىلى) ساداقەتمەن ۋاڭ ئۆلدى، كېيىنكى يىلى بۇرۇنقى ۋاڭ توقتۇنىڭ ئوغلى بوداشر ۋارىسلىق قىلىپ ئىتائەتمەن ۋاڭ بولدى. مىنگودىن 484 يىل بۇرۇن (مىڭ شۇەنزۇڭنىڭ شۇەندى 3 - يىلى) بوداشر تېخى كىچىك بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇرۇنقى ساداقەتمەن ۋاڭنىڭ ئىنىسى توقاي تۆمۈر ساداقەتمەن ۋاڭلىققا بەلگىلىنىپ، دۆلەت ئىشىنى بىرلىكتە باشقۇردى. شۇنىڭ بىلەن، 2 ۋاڭ بارلىققا كەلدى. ئەسلى قۇمۇل بىر يىلدا 3 قېتىم ئولپان ئەكىلىپ تۇرغانىدى. مىڭ سۇلالىسى بۇنى بەك كۆپ بولۇپ كەتتى دەپ قاراپ، بىر يىلدا بىر قېتىم ئولپان ئەكىلىشىنى بۇيرۇدى.

مىڭ يىڭزۇڭ (جۇجىجېن) ۋاقتىدا، ئويراتلاردىن ئېسەن كۈچلىنىپ كەتكەنلىكتىن، قۇمۇل ئۇلارغا بەيئەت قىلدى. ئېسەن ئۆلگەندىن كېيىن، قۇمۇل قايتىدىن ئىچكىرىگە بەيئەت قىلدى. كېيىن قوشنىسى تۇرپان تەرىپىدىن قوشۇۋېلىندى.

بەگلىكىنىڭ زېمىنى ئىدى. سۈي سۇلالىسى دەۋرىدە قوچۇ دۆلىتى بولدى. تاڭ تەيزۇڭ (لى شىمىن) قوچۇ دۆلىتىنى يوقىتىپ، ئۇنىڭ زېمىنىدا شىجۇ ئايمىقى تەسىس قىلدى. مىنگودىن 505 يىل بۇرۇن قاراغوجا شاھزادىسى ھەسەن ئەلچى ئەۋەتىپ، قاشتېشى ئولپان قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئولپان ئەۋەتتىش ئۈزۈلمىدى. مىنگودىن 464 يىل بۇرۇن ئولپان ئەۋەتكەندىن كېيىن، قايتا ئولپان ئەۋەتمىدى، ئەقىدىرى لۈكچۈن شەھىرى بىلەن ئوخشاش بولدى.

تۇرپان لۈكچۈن شەھىرى بىلەن قوچۇنى قوشۇۋالغاندىن كېيىن دۆلەت كۈچەيدى. ئۇنىڭ باشلىقى ئىمىن خوجا ئۆزىنى سۇلتان دەپ ئاتىۋالدى. ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. مىنگودىن 447 يىل بۇرۇن (مىڭ شىەنزۇنىڭ چىڭخۇا 1 - يىلى) مىڭ سۇلالىسى ئوردىسى تۇرپاننىڭ 3 يىل ياكى 5 يىلدا بىر قېتىم ئولپان ئەكىلىشى، ئولپان ئەلچىلىرىنىڭ سانى 10 دىن ئېشىپ كەتمەسلىكىنى بۇيرۇدى. بۇ چاغدا قۇمۇلنىڭ ۋاڭى يوق بولۇپ، كۈنسىرى ئاجىزلاپ كەتمەكتە ئىدى. مىنگودىن 439 يىل بۇرۇن (چىڭخۇا 9 - يىلى) باھازدا تۇرپان سۇلتانى ئەلى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ قۇمۇل شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، ۋاڭنىڭ ئانىسىنى تۇتقۇن قىلدى ۋە ئالتۇن تامغىنى تارتىۋالدى، سىڭلىسىنىڭ ئېرى يالەننى باشقۇرۇشقا قويدى. مىڭ شىەنزۇڭ (جۇجىەنشېن) تۇتۇق ياردەمچىسى لى ۋېن قاتارلىقلارنى گەنسۇنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتكەن بولسىمۇ نەتىجە بولمىدى. مىنگودىن 430 يىل بۇرۇن (چىڭخۇا 18 - يىلى) باھازدا قۇمۇلنىڭ بۇرۇنقى تۇتۇقى قامچىن خەندۇڭ، چىچىن 2 ياساۋۇلخانا ۋە ئۆزىنىڭ قوشۇنىنى توپلاپ، تۈمەن ئادەم بىلەن كېچىدە تۇيۇقسىز قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يۇرتىدىن يىراق جايغا قوغلىۋەتتى. مىنگودىن 424 يىل بۇرۇن (شياۋزۇڭنىڭ خۇڭجى 1 - يىلى) دۆلىتىدىكىلەرنىڭ ئىلتىماسى بويىچە، قامچىن ئىتائەتەن ۋاڭ قىلىپ تەيىنلەندى.

بۇ چاغدا تۇرپان ۋاڭى ئەلى ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى ئەخمەت سۇلتان بولدى، ئۇ «قامچىن ۋاڭ

2. تۇرپاننىڭ قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى قوشۇۋېلىشى تۇرپان خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئالدىنقى قوش بەگلىكىنىڭ زېمىنى ئىدى. سۈي سۇلالىسى دەۋرىدە قوچۇ دۆلىتى قۇرۇلدى، تاڭ سۇلالىسى قوچۇ دۆلىتىنى يوقىتىپ، ئورنىغا شىجۇ ئايمىقى ۋە يارغۇل ناھىيىسىنى تەسىس قىلدى. بۇ بولسا يارغۇل ناھىيىسىنىڭ ئەنلې شەھىرى ئىدى. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قوچۇ دېگەن نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئىگىلەندى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە تۇرپان بىلەن لۈكچۈن ۋە قوچۇدا تۈمەننىڭ بەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. مىنگودىن 506 يىل بۇرۇن (يۇڭلي 4 - يىلى) مىڭ سۇلالىسى بېشبالىققا ئەلچى ئەۋەتكەندە، ئەلچى بۇ يەردىن ئۆتتى ۋە ئۇلارغا گۈللۈك رەخت سوۋغات قىلدى، ئۇلارنىڭ تۈمەننىڭ ساين تۆمۈر ئەلچى ئەۋەتىپ قاشتېشى ئولپان قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئولپان ئەكىلىش ئۈزۈلمىدى. دەسلەپتە ئۇنىڭ زېمىنى خوتەن بىلەن بېشبالىق چوڭ دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، كۈچمۇ ناھايىتى ئاجىز ئىدى، كېيىن شەرق تەرەپتىكى قوشنىسى لۈكچۈن ۋە قوچۇنى قوشۇۋالغاندىن كېيىن كۈچلىنىشكە باشلىدى.

لۈكچۈن شەھىرى (بۈگۈنكى تۇرپان ناھىيىسىدىكى لۈكچۈن) كېيىنكى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى لۈكچۈن تەۋەسى، غەربىي يۇرت دورغايى تۇرۇشلۇق جاي ئىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە لۈكچۈن ناھىيىسى تەسىس قىلىندى، ئۇ قوچۇنىڭ 70 چاقىرىم غەربىدە. مىنگودىن 505 يىل بۇرۇن (يۇڭلي 5 - يىلى) لۈكچۈن شەھىرىنىڭ تۈمەننىڭ ۋاچىسى ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان يەتكۈزدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئولپان ئەۋەتتىش ئۈزۈلمىدى. مىنگودىن 464 يىل بۇرۇن (جېڭتۇڭ 13 - يىلى) ئولپان ئەكەلگەندىن كېيىن قايتا ئولپان ئەكەلمىدى، بۇ چاغدا تۇرپان تەرىپىدىن قوشۇۋېلىندى.

قوچۇ (بۈگۈنكى تۇرپان ناھىيىسىدىكى قاراغوجا) لۈكچۈن شەھىرىنىڭ 70 چاقىرىم غەربىدە، تۇرپاننىڭ 30 چاقىرىم شەرقىدىكى جايدا بولۇپ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئالدىنقى قوش

مىنگودىن 417 يىل بۇرۇن (خۇجى 8 - يىلى گەنسۇ باش مۇپەتتىشى شۇجىن قوشۇن باشلا، كېچىدە قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلدى. تۇرپاننىڭ ئۇ يەرنى مۇداپىئە قىلىۋاتقان سەركەردىسى قېچىپ كەتتى. چاغدا غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى قوۋملار جۇڭگونىڭ قوۋۇقىنى ئېتىپ ئولپان ئاپىرىشىنى توختىتىپ قويغانلىقىنى تۇرپاندىن كۆرۈپ ئۇنىڭ نارازى بولماقتا ئىدى. كېيىنكى يىلى تۇرپان شەنبان قۇمۇلغا قايتۇرۇپ ۋاڭ قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ قۇمۇل قايتىدىن خاتىرجەملىككە ئېرىشتى، تۇرپانمە تېز - تېز ئولپان ئەۋەتىدىغان بولدى. ئۇزۇر ئۆتمەي، تۇرپان ۋاڭى ئەخمەت ئۆلۈپ، ئورنىغا چوڭ ئوغلى مەنسۇر ۋارىسلىق قىلدى. قۇمۇل ۋاڭى شەنبە ئۆلۈپ ئورنىغا بەيياچى ۋارىسلىق قىلدى، ئۇ ئەخمەت بولغانلىقى ۋە باشقۇرۇشتا يولسىزلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، دۆلىتى مالىمانلىشىپ كەتتى. مەنسۇر قۇمۇلغا دادىسىدىن ئېشىپ چۈشەتتى، شۇڭا ئۇنىڭ قايتىدىن قۇمۇلنى يۇتۇۋېلىش ئويى تۇغۇلدى. مىنگودىن 398 يىل بۇرۇن (مىڭ ۋۇزۇڭنىڭ جېڭدې 9 - يىلى) مەنسۇر بەيياچىنى ئالداپ تەسلىم قىلدۇرۇپ، قايتىدىن قۇمۇلنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. يۇقىرىدىكىلەر قۇمۇلغا 3 قېتىم ۋاڭ تىكلەپ، 3 قېتىم تۈزۈلۈپ قېلىش جەريانىدىن ئىبارەت، شۇنىڭدىن كېيىن، قۇمۇل قايتا قولغا كەلمىدى، ئەكسىچە ئاپەت گەنسۇغىچە يېتىپ كەلدى.

3. تۇرپاننىڭ گەنسۇغا بېسىپ كىرىشى
قۇمۇلنى ساقلاپ قالغاندا، گەنسۇنى ساقلاپ قالغىلى بولاتتى، گەنسۇنى ساقلاپ قالغاندا، قۇمۇلنى ساقلاپ قالغىلى بولاتتى. قۇمۇل زاۋال تېپىشى بىلەن، گەنسۇ يات ئىقىملاردىن مۇداپىئەلىنىدىغان توساقتىن ئايرىلىپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن چېگرىدا خاتىرجەملىك بولمىدى.

مىنگودىن 396 يىل بۇرۇن (جېڭدې 11 - يىلى) تۇرپان قوشۇنىنى بىرنەچچە يولغا بۆلۈپ كېلىپ شاجۇنى (بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دۇنخۇاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە، قوۋۇقنىڭ سىرتىدا) ئىگىلەپ، سۇجۇغا بېسىپ كىرىپ، كەڭ - كۆلەمدە تالان - تاراج قىلىپ قايتتى.

نەسەبىدىن ئەمەس، شۇڭا قۇمۇل ۋاڭى بولۇشقا بولمايدۇ» دېدى. شۇنىڭ بىلەن يالغاندىن توي قىلىش باھانىسى بىلەن قۇمۇلغا كىرىپ، ئۇنى ئالداپ قولغا چۈشۈرۈپ ئۆلتۈردى ۋە يېرىنى ئىگىلىۋالدى. مىنگودىن 422 يىل بۇرۇن (خۇجى 3 - يىلى) باھاردا، تۇرپان ئەلچى ئەۋەتىپ، سەمەرقەنت ئەلچىسى بىلەن بىرلىكتە شىر ئولپان قىلدى (شىر ئامۇ دەريا بويىدىكى قۇمۇلغا قايتىۋاتقاندا، تۇغۇلغاندا كۆزى يۇمۇق بولدى. 7 كۈندىن كېيىن كۆزى ئېچىلدى. يەرلىكلەر ئۇنى كۆزى ئېچىلمىغان چاغدا تۇتۇۋېلىپ، بېقىپ كۆندۈردى، سەل چوڭ بولۇۋالسا كۆندۈرگىلى بولمايدۇ. ئۇلار قۇمۇل شەھىرى ۋە تامغىنى تەقدىم قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى. باش دېۋان بېگى لىيۇچى «شىرنى بېقىشقا كۈندە 2 قوي كېتىدۇ، ئۇ 10 يىلدا 7200 تۇياق قويىنى يەپ بولىدۇ. شىرغا كۈندە 50 چېرىك قاراشقا توغرا كېلىدۇ، بىر يىلدا 18 مىڭ ئادەم قارايدۇ. ئەگەر ئۇنى بېقىشنى توختىتىپ تاماق بەرمەي، ئۆزلۈكىدىن ئۆلۈشكە تاشلاپ قويساق، بۇ ئۇزۇنغىچە پارىغىنى قىلىدىغان قىزىقارلىق ئىش بولىدۇ» دېدى. مىڭ شياۋزۇڭ ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلمىدى، كېيىنكى يىلى كۈزدە قۇمۇل شەھىرى ۋە تامغىنى قايتۇردى.

مىنگودىن 420 يىل بۇرۇن (خۇجى 5 - يىلى) ئوردا بۇرۇنقى ساداقەتمەن ۋاڭ توقتۇ جەمەتنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان شەنبانى ئەمەن ۋاڭ قىلىپ تەيىنلەپ، قۇمۇلنى قوغداشقا قويدى ۋە تامغا بېرىش پەرىمانى ھەم ئەمەلدارلىق كىيىملىرى تەقدىم قىلدى ۋە شەھەرنى قوغداشقا قورال - ياراغ قاتارلىقلارنى بەردى. كېيىنكى يىلى باھاردا تۇرپان قايتا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ قۇمۇلنى ئىگىلەپ، شەنبانى تۇتقۇن قىلىپ قايتتى. مىڭ سۇلالىسى ئوردىسى لەشكىرى پىرقە ئوغۇل يانداش بېگى جاڭ خەيدۇنى قۇمۇلنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتتى. لېكىن نەتىجە بولمىدى. شۇنىڭ بىلەن جىيايۇگۈەن قوۋۇقىنى ئېتىپ غەربىي يۇرت بىلەن بولغان بېرىش - كېلىشىنى توختاتتى. بۇ خەن سۇلالىسىنىڭ قاشقۇۋۇقىنى ئېتۈۋەتكەنلىكىگە ئوخشاش ئىش. بۇنىڭ بىلەن، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 170 ئەلچى سىرتتا قالدى.

مەنسۇر ئۆلدى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى دۆلەتنى تالاشتى، ئاكا - ئۇكىلار قىرغىنچىلىق قىلىشتى، شۇنىڭ بىلەن، ئۇلارنىڭ كۈچى ئاجىزلىشىپ باشلىدى. كېيىن 5 يىلدا بىر قېتىم ئولپان ئەكىلىش بەلگىلەندى. ئولپان بۇيرۇق بويىچە تاپشۇرۇلىدىغان بولدى. ئەلچىلەر بارغانچە كۆپەيدى، مىڭ شىزۇڭنىڭ ئاخىرقى يىللىرى (مىلادىيىدىن 346 يىل بۇرۇن) دا يات ئىقلىمدىن كەلگەن ئالاقە 348 پارچىگە يەتتى، مىڭ سۇلالىسى ئوردىسى قايتىدىن ئۇلارنىڭ ھېسسىياتىغا خىلاپ ھالدا، سوۋغاتى ئاز بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن ۋەنلى زامانىسىغا (مىڭ شىزۇڭنىڭ يىلنامىسى. مىنگودىن 339 - 293 يىل بۇرۇنغىچە) كەلگەندىلا، ئاندىن ئولپان ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇردى.

قەدىمدىن بىرى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى كۈچلۈك كۆچمە چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ قۇمۇلىنى ئىگىلەپ، بۇ ئارقىلىق جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتقا بارىدىغان يولىنى توساش ھەمدە شۇنىڭ بىلەن، خېشى كارىدورىغا بېسىپ كىرىپ تالان - تاراج قىلىش ئىشى دائىملىق كۆرۈلۈپ تۇرغان ئىشتۇر. ئەمما تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى قەبىلىلەردىن بۇ جاينى ئىگىلەپ، سۇجۇ چېگرىسىدا مالىمانچىلىق تۇغدۇرۇش ئىشى پەقەت تۇرپاندىلا كۆرۈلگەن ئىشتۇر.

تەرجىمە قىلغۇچى: مەخمۇت نىزام

شۇنىڭدىن كېيىن، كۆپ قېتىم چېگرىغا بېسىپ كەلدى، مىڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ ئولپان ئەلچىلىرىنى كىرگۈزمىدى، تۇرپان كۆپ قېتىم ئولپان ئەۋەتىشكە رۇخسەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى، كېيىن مىڭ سۇلالىسى جەزمەن تامغا بېسىلغان گۇناھىنى تونۇش ھۆججىتى ئەۋەتىلگەندىن كېيىنلا، ئاندىن رۇخسەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئىتائەتمەن ۋاڭنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى قايتتى، مىڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ ئولپان ئەكىلىشىگە رۇخسەت قىلدى ۋە بۇرۇنقىدەك مۇئامىلە قىلىپ كۈتىۋالدى.

مىنگودىن 388 يىل بۇرۇن (مىڭ شىزۇڭ جىياڭ 3 - يىلى) كۈزدە، تۇرپان 20 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن سۇجۇنى قورشىۋالدى. ئەسكەرنى بۆلۈپ گەنجۇغا بېسىپ كىردى. باش مۇپەتتىش جېن جىۈچۈ مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى. جېن جىۈچۈ مەلۇماتنامە يېزىپ، قوۋۇقنى ئېتىپ ئولپان تاپشۇرۇشقا كەلگەنلەرنى كىرگۈزمەسلىكىنى تەكلىپ قىلدى. كېيىنكى يىلى كۈزدە، يەنە سۇجۇغا بېسىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ قايتىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن، تۆۋەنچىلىك بىلەن ئولپان كىرگۈزۈشكە رۇخسەت قىلىشنى ئۆتۈندى. شۇنىڭدىن كېيىن گاھ يۈز ئۆرۈپ، گاھ ئولپان ئەۋەتىپ تۇردى، نۇرلاردىن ھەدەپ ئۇرۇش خىزمىتى سىگناللىرى كېلىپ تۇردى. مىنگودىن 367 يىل بۇرۇنقى ۋاقىت (جىياڭ 24 - يىلى) قا كەلگەندە

新疆 地方志

(季刊)

目 录

1999 年第二期

总第四十七期

顾 问

乌依古尔·沙依然
伊敏·图尔逊
努尔穆罕默德·多莱提

主 编

沙比尔·艾力

副主编

哈德尔·阿皮孜
吾甫尔·吾守尔·尼亚孜
阿不都肉甫·艾力

编 委

(姓氏以维吾尔文字母为序)

阿不都肉甫·艾力
阿不都守库尔·图尔地
阿不都克优木·霍加东
阿不来提·努尔东
阿不来提·伊敏力
沙比尔·艾力
吾甫尔·吾守尔·尼亚孜
霍加阿合买提·优努斯
哈德尔·阿皮孜
哈德斯木·霍加提拉
库尔班·马木
买买提·阿不

责任编辑

阿不力孜·鄂尔浑

目 录

历史资料

- 加尔迪齐著《记述的装饰》摘要 1
沙俄及前苏联时期的维吾尔学概述 那比江·吐尔逊 14
于阆的古代居民及其维吾尔化研究 达吾提·沙衣木 27
艾尼扎提和加及其猎狗 艾合买提·巴义孜 32
飞毛腿——沙特尔 亚库甫·艾买提 34

地名研究

- 阿尔泰地区有些哈语地名的特征 拜吐拉·江艾合买提 35

学术讨论

- 新疆古代居民和欧州有关吗? 霍尔瓦特·伊莎贝拉 38

风俗习惯

- 19 世纪后半期的维吾尔族家庭沿变 赛义代·阿不都合米提娃 45

新疆百业

- 维吾尔人的家庭装饰——木箱 阿义古丽·吾斯曼 51
和田玉史话 艾比巴·阿不都拉 54

志 苑

- 阿不都卡德尔大毛拉暗杀的黑夜 穆罕默德伊敏·库尔巴尼 57
丝绸之路上的驿站——西一都拉 阿·阿里木

中国经营西域史

- 第二节:明与哈密吐鲁番之关系 60

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: تۈردى قادىر نازىرى

شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى (پەسىللىك ژۇرنال) (ئىنگلىزچە) ۋىيۇر تەزكىرىچىلىكى

主 办: 新疆维吾尔自治区地方志编纂委员会
新疆维吾尔自治区地方志学会
编辑出版:《新疆地方志》编辑部
地 址:乌鲁木齐市东风路8号
照 排:新疆维吾尔自治区地方志编纂委员会
激光照排公司
印 刷:新疆维吾尔自治区地矿彩印厂

باشقۇرغۇچى: ش ئۇ ئار تەزكىرە كومىتېتى
ش ئۇ ئار تەزكىرە ئىلمىي جەمئىيىتى
تۈزگۈچى ۋە نەشر قىلغۇچى: «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» تەھرىر بۆلۈمى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى «شەرق شامىلى» كوچىسى 8 - قورۇ
تىزغۇچى: ش ئۇ ئار تەزكىرە كومىتېتى لايىھىلەش ئورنىدا خەرىتىنى تىزىش
شىركىتى
باشقۇچى: ش ئۇ ئار گېئولوگىيە - قېزىلما بايلىقلار رەھبەرلىك باسقۇچى

内部报刊准印证(XJ)1165
电话:2821715 邮政编码:830002
工本费:3.00元

ئىچكى گېزىت - ژۇرناللارنى بېسىشقا رۇخسەت قىلىش
كىمىشكىسى: 1165(XJ)
تېلېفون نومۇرى: 2821715 پوچتا نومۇرى: 830002
تەننىرىقى: 3.00 يۈەن